

Geraldine Reymenants, *Marie Elisabeth Belpaire. Gender en macht in het literaire veld 1900-1940*. KADOC-studies 35 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2013, 288 pp., ISBN 9789058679444).

In een artikel in het *Tijdschrift voor Biografie* uit 2012 pleit Mineke Bosch voor een nieuwe soort biografie, dat wil zeggen, een biografie waarin rekenschap wordt gegeven van de manier waarop mensen binnen een relationeel en sociaal proces gestalte geven aan hun ‘persona’ als wetenschapper, auteur of welke andere publieke rol dan ook. Daarbij benadrukt ze dat *performance* nooit kunstmatig is, maar altijd verweven met het leven van de persoon in kwestie. Bovendien is *performance* ook altijd gerelateerd aan gender. Deze nieuwe biografie, schrijft Bosch, biedt de mogelijkheid ‘te begrijpen hoe vrouwen en mannen zich in allerlei situaties hebben kunnen staande houden, hebben kunnen overleven of hebben kunnen gloriëren, zonder enerzijds te vervallen in noties van het vrije individu dat keuzes maakt of anderzijds in noties van structurele beperking waarin individuen gevangen zijn van hun tijd en omgeving’.¹

Met *Marie Elisabeth Belpaire. Gender en macht in het literaire veld 1900-1940* komt Geraldine Reymenants op perfecte wijze tegemoet aan Bosch’ verlangen naar deze nieuwe biografie. En meer, want omdat ze Belpaires leven en werk schetst binnen de groep mensen met wie Belpaire haar ideeën op het gebied van geloof en literatuur deelde, doet ze ook wat Maaïke Meijer eerder in een interview in het *Biografie Bulletin* over een nieuw soort biografie overdacht: ‘Je kunt je [...] afvragen waar het individu deel van uitmaakt, misschien zonder het te weten of te willen. In de traditionele biografie staat het individu centraal, en dat is heel waardevol, maar het individu is altijd deel van grotere verbanden’.²

Dat grote verband is in het geval van Reymenants studie het Vlaamse literaire en journalistieke veld tussen 1900 en 1940. Daarin speelde zowel het katholieke geloof als ook het ideaal van de eenheid van België een grote rol. In dat veld was, zoals Reymenants duidelijk maakt, Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948) een van de belangrijkste spelers. Gezegend met een welgevulde beurs, een goede opleiding, een uitstekend netwerk en een bewonderingswaardig groot doorzettingsvermogen kocht zij in 1899 de tijdschriften *Het Belfort* en *Dietsche Warande* en voegde die samen tot het literaire tijdschrift *Dietsche Warande en Belfort*, dat nog steeds, maar nu onder de titel *DW B*, bestaat. Als eigenaresse, redacteur en schrijfster bepaalde ze vele jaren lang de koers van het tijdschrift. Daarmee beïnvloedde ze de loopbanen van verschillende Belgische en Nederlandse auteurs, die ze een

plek binnen de redactie of als medewerker bezorgde of juist de toegang tot het tijdschrift weigerde. Dat laatste gebeurde gewoonlijk als een schrijver zich als te progressief of niet gelovig genoeg had betoond, ook al maakte Belpaire af en toe een uitzondering. Aan het begin van de twintigste eeuw richtte ze onder andere een afdeling voor vrouwen van de Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding op; de Constance Teichmannbond – een bond voor vrouwen – en in 1914 de frontsoldatenkrant *De Belgische Standaard*. Bovendien zette ze zich in voor de invoering van het kiesrecht voor vrouwen.

‘Uniek,’ noemt Reymenants Belpaires ontwikkeling en positie als vrouw binnen de letteren. Hoewel er aan die uniciteit wel wat af te dingen valt – George Eliot bijvoorbeeld was de leidende kracht achter het tijdschrift *The Westminster Review*, ook al was ze niet de eigenaresse ervan – is het zeker opmerkelijk dat een vrouw in de eerste helft van de twintigste eeuw zoveel macht en invloed had als Belpaire. Juist in de periode tussen de beide Wereldoorlogen was, zoals Erica van Boven in verschillende publicaties heeft laten zien, de weerstand van mannelijke critici tegen vrouwelijke auteurs bijzonder fel. Dat leidde tot verschillende soorten van zelfpresentaties, waarvan die van bescheiden, onambitieuze schrijfster de gebruikelijkste was. Naast, of beter, verweven met haar verhandelingen over het reilen en zeilen van *Dietsche Warande en Belfort* vanaf de oprichting tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, gaat Reymenants daarom uitgebreid in op Belpaires zelfpresentatie als geletterde vrouw, stimulator van de vrouwenemancipatie en eigenaresse/redacteur van een vooraanstaand letterkundig tijdschrift.

Die verschillende rollen brachten, zo stelt Reymenants, spanningen met zich mee, vooral omdat Belpaire zich geenszins verzette tegen de rooms-katholieke kerk die, algemeen gesproken, vasthield aan het idee van ‘de vrouw’ als verzorgend, passief en ondergeschikt aan echtgenoot en kinderen. Hoe dan presenteerde Belpaire zich als vrouw met macht binnen deze wereld? Het hielp dat Belpaire ongetrouwd bleef en geen verantwoording schuldig was aan een echtgenoot. Verder vond ze een oplossing voor de spanning tussen haar vooraanstaande positie enerzijds en de conservatieve ideeën van de katholieke kerk anderzijds door zich niet als gelijke, maar als zorgende en stimulerende ‘moeder’ van haar mederedacteuren en de verschillende medewerkers te presenteren. Dat dit een strategie was, blijkt uit haar privégeschriften, want daarin toonde ze zich wars van enig conventioneel vrouwelijk script. Interessant in deze context is ook dat, zoals Reymenants opmerkt, Belpaire juist dankzij haar ‘onvrouwelijke’ karaktereigenschappen haar al eveneens ‘onvrouwelijke’ hoge positie had kunnen bereiken.

1 Minneke Bosch, ‘Persona en de performance van identiteit. Parallele ontwikkelingen in de nieuwe biografische geschiedschrijving van gender en van

wetenschap’, *Tijdschrift voor Biografie*, 1:3 (2012) 10-22.

2 Maaïke Meijer, *Biografie Bulletin*, 19:1 (2009) 6.

Deze dynamiek van ‘beamen en tegenspreken van het dominante discours’ die bij veel vrouwen als ‘historische actoren’ voorkomt, leidt er volgens Reymenants toe dat ‘er geen eenduidig oordeel mogelijk is over die vrouwen, zowel in hun eigen tijd als nu. Voor de enen was/is Belpaire een kwezel, voor anderen – voor mij – was/is ze een (gematigde) feministe. Een “feministische kwezel” lijkt misschien nog het meest geschikte “etiket”’ (123).

Dat oordeel lijkt iets te hard voor Belpaire – als je ‘kwezel’ tenminste als ‘hypocriet’ definieert – die oprecht gelovig was én oprecht geloofde in de vrouwenemancipatie. Bovendien laat Reymenants zien dat Belpaire welbewust voor een publiek imago van ongevaarlijke vrouw koos, omdat dat voor haar de beste strategie was. Op deze wijze lukte het haar ook een groot aantal vrouwelijke auteurs in te zetten voor *Dietsche Warande en Belfort*. Zo kon ze de literaire loopbaan bestendigen van onder anderen Jeanne de Bruyn, Annie Salomons en Margo Scharren-Antink.

Bovendien doet Reymenants met de betiteling van Belpaire als feministisch kwezel onrecht aan zichzelf. Haar studie naar het leven en werk van Marie Elisabeth Belpaire in het kader van gender en macht in het literaire veld laat op uitstekende wijze zien hoe complex, ambigue en ambivalent het proces van *performance* is, en hoe waardevol het onderzoek naar dit proces kan zijn.

Monica Soeting

Bert Hogenkamp, *De Nederlandse documentairefilm 1965-1990. De ontwikkeling van een filmgenre in het televisietijdperk* (Amsterdam: Boom, 2015, 416 pp., ISBN 978 90 8953 617 4).

In dezelfde maand (november 2015) dat mediahistoricus Bert Hogenkamp met pensioen ging, verscheen zijn derde studie van een periode in de Nederlandse documentairefilm. Twaalf jaar eerder had hij zijn boek over de glorie tijd van de Nederlandse documentaire in de periode 1945-1965 gepubliceerd en dat werk was weer een vervolg geweest op zijn *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940* uit 1988. Hogenkamp kan dan ook met recht de geschiedschrijver van de Nederlandse documentairefilm genoemd worden.

Deze derde studie van Hogenkamp over de Nederlandse documentairefilm is zonder meer een rijk boek, met een hoge informatie dichtheid en een overdaad aan foto's en filmstills. In een sterk beschrijvende stijl behandelt de auteur in dit overzichtswerk talloze documentaires vanuit vier, aan de Amerikaanse filmwetenschapper Bill Nichols ontleende, invalshoeken: de instituties (omroepen, fondsen en dergelijke), de makers en hun aspiraties, de documentaire traditie en het publiek c.q. de receptie. Hogenkamp stelt in zijn inleiding dat hij zich voor de selectie van te bespreken filmmakers heeft laten leiden door het al dan niet exemplarische karakter van hun werk en door de waarde die tijdgenoten (in de vorm van kijkcijfers en recensies) daaraan hechtten. Met dit tweede criterium lijkt hij zijn eigen rol als historicus en duider sterk te beperken; er spreekt uit zijn betoog dan ook geen duidelijke visie op deze periode in de Nederlandse documentairegeschiedenis. Het is bovendien nogal pijnlijk om te moeten constateren dat de auteur zich voor de dagbladrecensies grotendeels beperkt heeft tot de raadpleging van de gedigitaliseerde krantencollectie van de KB. De beschreven receptie van films is daardoor vooral gebaseerd op het werk van recensenten van *De Waarheid*, *Het Vrije Volk*, *De Tijd*, *De Telegraaf* en een aantal regionale bladen. Veel minder krijgt de lezer hoogte van het oordeel van bijvoorbeeld de *NRC*, *Trouw* en *De Volkskrant* – kranten die nog niet gedigitaliseerd zijn.

Hogenkamps benadering van deze 25 jaar documentairegeschiedenis zien we vooral naar voren komen in de structuur van het boek waarin het medium televisie, het politieke en maatschappelijke klimaat van de jaren zestig en zeventig, de financieringsproblematiek en de 'grote' documentairemakers prominent aan bod komen. Deze aanpak levert een aantal uiterst boeiende hoofdstukken op maar wekt over het geheel genomen

een wat rommelige indruk. Waarom een apart hoofdstuk over filmmakers die zowel documentaires als speelfilms maakten, of een hoofdstuk over ‘Subsidiegevers en onderwerpen’ terwijl die aspecten ook elders behandeld worden?

Hogenkamp had zijn vorige studie over de Nederlandse documentairefilm van 1945 tot 1965 afgesloten met de constatering dat er halverwege de jaren zestig een generatie documentairemakers aantrad die in een nieuwe stijl en met gebruik van nieuwe technologische mogelijkheden hun visie op de samenleving gaven.¹ Televisie werd voor deze filmers in belangrijke mate een platform voor financiering en vertoning en dit werd het belangrijkste uitgangspunt voor de periode 1965-1990. Het werd tevens de insteek voor het eerste hoofdstuk, een bewerking van zijn *Direct Cinema maar soepel en met mate* uit 2006. Hogenkamp behandelt in dit hoofdstuk de vele veranderingen die het documentairegenre door toedoen van het medium televisie en in het bijzonder van de vernieuwde omroepvereniging VPRO vanaf eind jaren zestig onderging. Programmamakers als Hans Keller en Roelof Kiers; sterke maatschappelijke betrokkenheid van filmmakers en de introductie van de *direct cinema*-stijl zorgden voor het ontstaan van een ‘VPRO Documentaire School’. Deze stroming ontwikkelde een geheel andere, vaak veel journalistiekere stijl van documentairemaken dan de befaamde ‘Hollandse Documentaire School’ met filmers als Bert Haanstra en Herman van der Horst. De reactie van deze coryfeeën op de tijdgeest van de jaren zestig en zeventig en de teloorgang van hun werkwijze behandelt Hogenkamp in het tweede hoofdstuk. Zij werden in de jaren zeventig opgevolgd door nieuwe ‘grote namen’ zoals Johan van der Keuken, Louis van Gasteren en Ed van der Elsken die ieder met een andere beeldtaal geschiedschrijvers van hun eigen tijd en werkelijkheid werden. Ronduit fascinerend is het hoofdstuk ‘De politieke documentaire’ waarin een indrukwekkende rij van filmcollectieven (zoals het Amsterdams Stadsjournaal) en andere initiatieven de revue passeren. Weliswaar wordt dit stukje documentairecultuur van de jaren zeventig wat ondoorzichtig door allerlei dwarsverbanden, ruzies en ideologische verschillen, maar Hogenkamp weet overtuigend duidelijk te maken dat in deze subcultuur een geslaagde poging tot democratisering van het medium documentairefilm plaatsvond.

Na de eerste vier boeiende hoofdstukken gaat de lijn van het betoog wat verloren. Nieuwe belangstelling voor de Derde Wereld en conflictgebieden, vrouwenemancipatie, achterstandswijken in de grote steden, natuur-en milieu problematiek, de Holocaust, het ik-tijdperk en

1 Over deze studie verscheen een recensie in *BMGN-Low Countries Historical review*. Zie: J.D. Wolfram, B. Hogenkamp, De documentaire film 1945-1965. ‘De bloei van een filmgenre

in Nederland’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 119:3 (2004) 456-457 DOI 10.18352/bmgn-lchr.6132.

tallose andere onderwerpen in combinatie met de opkomst van docudrama's, realityseries en opdrachtfilms voor ministeries en ngo's, resulteerde in een grote hoeveelheid producties die Hogenkamp zoveel mogelijk recht lijkt te willen doen. Zijn betoog wordt in de laatste drie hoofdstukken vooral een breed, waardevol overzicht van tallose filmmakers en hun werk, betrokken instanties en organisaties en publieke receptie.

Hogenkamp refereert in zijn inleiding aan de geringe internationale reputatie van de Nederlandse documentaire producties in de jaren zeventig en tachtig, en aan de crisis van de televisiedocumentaire in de jaren tachtig die vooral van financiële aard was. De komst van het Stimuleringsfonds Nederlandse Culturele Omroepproducties en Europese steunmaatregelen verminderden aan het einde van de jaren tachtig de frustrerende financiële problemen aanzienlijk. Tegelijkertijd werd het International Documentary Film Festival Amsterdam (IDFA) in 1988 opgericht dat spoedig als een katalysator voor vernieuwing van het genre ging fungeren. Ook de sterk toegenomen publieke belangstelling voor de documentairefilm tegen het einde van de twintigste eeuw kan voor een belangrijk deel aan het IDFA toegeschreven worden. In het betoog van Hogenkamp komt dit festival min of meer uit de lucht vallen terwijl met wat meer aandacht voor de oprichtingsgeschiedenis ervan hij deze studie sterker onderbouwd had kunnen afronden.

Tity de Vries, Rijksuniversiteit Groningen

Regina Grüter, *Strijd om gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom uitgeverij, 2015, 384 pp., ISBN 978 908 953 668 6).

This study addresses the removal and restitution of Jewish property rights in the Netherlands during the Second World War and in the post-war period: it is chiefly concerned with life insurances and pensions. The work has been written at the instigation of the *Verbond van Verzekeraars*, the body that represents all Dutch insurers. The intention was to have a record of this history for future generations made by an independent author, Regina Grüter. The book accords with a number of independent studies about the theft and repossession of Jewish financial rights promoted by financial institutions such as *Banken in bezettingstijd* by Milja van Tielhof (2003), dealing with the seven banks that later constituted ABN-AMRO, and *Securities at Risk* by Jaap Barendregt (2004), as the title implies, on securities.

In part one the author explains the ins and outs of the theft of Jewish insurance rights. The German occupier started a policy of dispossessing the Dutch Jewish population of all their property before murdering them. A number of legal rules were issued, aimed at making it easier to take possession of these goods, insurance rights included, which were collected by a special bank, Lippmann & Rosenthal (Liro). As the private sector (Jews and financial companies) was required to comply, the rules were very effective. That is to say, insurance companies objected, mostly on insurance technical and solvency grounds, but in the end the administration of the occupation was satisfied with the results. The insurance companies had been afraid that if the Germans were dissatisfied they would be placed under German management.

In part two the book explains the post-war restitution of Jewish insurance rights. Although the Dutch Governments (in-exile and post-war) had declared all rules on spoliation void, the realisation of the recovery of Jewish property rights on the part of the government and the judicial system was a meticulous and time-consuming process. The Ministry of Finance also prioritised the recovery of the whole economy. The insurance companies refused to bear the burden of repaying the Jews. They were of the opinion that this was the responsibility of Dutch society as a whole. Moreover, they claimed that their financial balances were not strong enough to repay Jewish claimants. Thus the dispossessed Jews or their heirs had to wait for years before their insurance rights or money were restored to them. Because the laws were unclear and there was a lack of agreement, a special court had to judge Jewish claims one by one, creating jurisprudence. As of 1948 things

went more smoothly. The book does not explain why, although it does mention that the financial balances of the insurance companies had improved by the end of 1948. The post-war balance of the looting Liro proved to be stronger than anticipated. This made the restitution easier. In 1950-1956, five to eleven years after the ending of the Second World War, about 90 percent of Jewish claims were met. That seemed to be the end of a painful process, but it was shown to be otherwise.

In part three the book analyses the emergence of the consciousness that Jews had not been properly recompensed. In the Netherlands the insurance companies had returned twenty-five million DFL, which means that probably 10 percent had not been returned. However, in the United States during the 1990s and 2000s 'stories' circulated that billions of dollars had not been returned by insurance companies throughout Europe. The World Jewish Congress appealed vigorously and United States regular authorities threatened European insurance companies. These accusations created a new moral of guilt. Anticipating image problems – after extensive and complicated negotiations from 1997 to 1999 – the *Verbond* reached agreement with Jewish representatives of the Dutch *Centraal Joods Overleg Externe Belangen* (CJO). The insurance companies provided another fifty million DFL (€22.7 million), including accumulated interest, so that probably 98 percent of all claims have been met. The government investigated the theft and repossession thoroughly, which led to several public reports (*Eindrapporten*), and in the end accepted the moral duty to apologise (with words and money) for the slow and painful process of providing justice after the Second World War. After much international debate, the Dutch way of restoring the financial insurance and moral rights of those deprived was even accepted by the American and other international organisations. Now, in the Netherlands seventy years after the ending of the war, there still are funds available for Dutch Jewish claimants.

In its conclusion the study places the attitude of the insurers against the background of the way other financial sectors reacted to the restitution of Jewish property. Indeed, there were sectors that reacted less empathically and more selfishly. Nevertheless, I think that the argument that the insurance companies were too poor to recompense the Jews earlier – which the author mentions as an important issue – is not investigated. Moreover, there are strong indications that the insurers were not so poor. In the first place, the theft of Jewish property and rights should have led the life insurance companies to create financial reserves or take other measures, because they could anticipate post-war claims. Instead, some of them indulged their shareholders with dividends. Nevertheless, on pp. 59-60 it is mentioned that one insurance company (the *Centrale Arbeiders-Verzekerings- en Depositobank*) created a mechanism whereby the payment of premiums was guaranteed although the Jewish policy holders had been incapable of paying their premiums themselves. Secondly, the war profits of insurance activities (insurances of all kind of policy holders and investments) were satisfactory.

To avoid fiscal payments the big insurance companies even created secret reserves, hidden in the official accounts as a cushion to absorb the negative effects of sudden developments. Thus during and after the war the big three – *Nationale Levensverzekering-Bank, De Nederlanden van 1845* en *Levensverzekering-Mij 'Utrecht'* – had healthy financial balances (see their respective company histories: J. Barendregt and T. Langenhuyzen, *Ondernemend in Risico* (1995) and J. L. J. M. van Gerwen and N. H. W. Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten* (1995)). Because of a post-war low interest rate regime, part of these reserves had to be put aside for future life insurance and pension claims. To me though, it is not clear that the financial balances were so weak that most of the Jewish claims could not be met by the insurers. It is an argument of the author that probably will not hold for the bigger companies. It is a pity that the author did not look into this important contention the insurance companies have put forward. Nevertheless, my conclusion is that the book gives a clear insight into the theft and restitution of Jewish insurance rights in the post-war period and, above all, a meticulous description of the restitution of most of the remaining Jewish insurance claims in the present time.

Jaap Barendregt

Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum: Verloren, 2015, 444 pp., ISBN 978 908 704 546 3).

In *De volksverheffers* (literally translated, the people's uplifters, but connoting voluntary fin de siècle social reformers) Christianne Smit captures the full range of (upper) middle-class social reformers that reflected and acted upon the social and urban questions emerging in the Netherlands during the last decades of the nineteenth century. The book draws some fundamental conclusions from an impressive amount of international primary sources, ranging from contemporary novels, voluntary association minutes, reports, memoirs and periodicals. Among the most significant of these conclusions are that the Dutch *volksverheffers* were deeply entrenched in transnational social reform networks, that they were mainly progressive liberals (not socialists) and they provided the experience, knowledge and input that later, from around 1914 onwards, helped to establish social legislation and municipal services that systematically improved living conditions for the working classes in the Netherlands in the twentieth century.

Smit brings together a myriad of social reform initiatives, actions, projects, experiments and practices during the fin de siècle. Most of the cases have been touched upon in Dutch and international historiography at some length before, but Smit interlinks and interrelates seemingly distant social reform projects (e.g. worker's housing in model villages, handcraft initiatives, Esperanto, vegetarianism), and offers an integral picture. As such, she unfolds a convincing and well-documented narrative about voluntary social reform that uses the Netherlands as a case study, but includes examples and references from elsewhere.

The nexus of social reform addressed in the book, comprises of individuals and movements that adhered to a reformist imperative of instilling middle-class values and virtues in working class families and households, thus excluding the lowest echelons of society that, allegedly, were not responsive to reform initiatives. Stemming from industrial, artistic, intellectual and professional (e.g. medical doctors, teachers, academics) circles, reformers rendered public awareness about the appalling living conditions of the working classes in industrialised and urbanised settings. Moreover, they produced an astonishing amount of social reform projects, ranging from providing high-quality workers' housing and improving domestic and family life, to the most awkward initiatives with regard to the moral and (meta) physical elevation of workers and their families through clothing and diets.

Smit argues that social reform was underpinned by a variety of paradoxical and even contradictory incentives. On the one hand, Smit discerns a genuine concern with the living conditions of the working classes among social reformers, on the other hand she shows that this concern was infused with a desire for social control and in some cases outright paternalistic dirigisme. Moral, material, intellectual and physical elevation of the working class was indeed the key purpose of social reformers. However, ultimately, a social distinction always had to be maintained between the working and the middle classes (338).

This complex reformist attitude of navigating ‘concern and fear’ is aptly described in the first chapter. In chapter seven this crucial observation once again comes to the fore on a more analytical level. Smit’s critical discourse analysis of prominent British and Dutch reformers reveals the patronising premises behind their efforts to ameliorate the lives of others. Aspirations of ‘class-transcending co-operation’ and ‘social blending’ (364) coexisted uneasily with articulations of class difference and the moral duty of the middle classes to ameliorate the lives of the lower classes.

Taken together, the first three chapters probe the ideals and actions of social reform of the late nineteenth and very early twentieth centuries. Well-to-do philanthropists, industrialists, writers, intellectuals and progressive liberals in the Western World formed a close-knit network, based on kin, marriage, friendship, the mutual reading of each other’s writings and recommended (and translated) ‘social’ novels. They visited each other’s projects, some of which, such as Toynbee Hall and Cadbury’s model factory village Bourneville in England, became reference cultures for social reformers all over the globe. The practice of *slumming*, visiting the poor neighbourhoods of London, in particular East End, even became a sort of rite-de-passage for social reformers, a necessary experience to become truly aware of the urgencies of social reform (96-97).

Chapters four, five and six offer a rich description of three realms of social reform - housing, moral and mental education and (physical) health and outdoor life. Some seminal fictional and non-fictional texts, mostly British (e.g. *The Bitter Cry of Outcast London*) or American (e.g. *How the other half lives*), inspired private initiatives to build better dwellings for workers throughout industrialised Europe. In the Netherlands this resulted in a number of privately founded and financed housing associations, which ultimately proved crucial in the establishment of public policy from the early twentieth century onwards. Moving from the physical dwelling to the realm of domestic virtues, the social work of Octavia Hill in Victorian London became the main reference for a host of – mostly female – reformers, such as Hélène Mercier, Johanna ter Meulen and Louise Went in Amsterdam, dedicating their lives to the amelioration of conditions of the worker’s household.

Shifting from domestic life to education and *Bildung*, Smit outlines a great number of ideas, ideals and practices that, in general, centre on creating

self-reliance and self-reform (*Selbstreform*) among working class families. Manual (e.g. the craft of *slöjd*), intellectual (e.g. reading groups), physical (e.g. gymnastics, cycling, vegetarian diets) and social activities, preferably in nature (e.g. camping, gardening) were all geared towards creating pure, sane and balanced human beings. In many cases these reform initiatives bore clear signs of sectarian and rather radical outlooks. For instance, ‘eubiotics’ attracted social reform communities to resort to extremely minimal (organic or vegan) food intake and to somewhat esoterically imbued activities relating to the ‘beauty and goodness’ (337) in one’s direct natural environment. Such radical reform movements elicited outspoken dismay from one observer, the Dutch historian Jan Romein, who wrote that all aspirations to become ‘healthy and pure’ amounted to ‘something pathological’, or even ‘inhuman in its lifeless lack of humour’ (336). Smit interlaces her narrative with many similar quotes, allowing the reader to notice a pleasantly submerged ironic touch, which serves as a counter-point to the sobriety and ponderousness displayed by the historical actors.

The last two chapters of the book (seven and eight) address the ethos of social reformers, in particular the gendered nature of it, and the long-term impact of the social reform ideas, ideals and experiences. Here the lengthy descriptions of social reform practices in the preceding chapters gain depth as Smit probes into the socio-cultural and socio-political contexts within which the beliefs, dilemmas and orientations of the book’s protagonists took shape and were received.

De volksverheffers exposes a very solid mode of historical scholarship based on an immensely rich collection of primary sources. However, the narrative tends to rely (too) heavily on the Anglo-Dutch context. Despite some references, for instance to Scandinavian, Russian, French and German settings of social reform, a systematic assessment of the international landscape of social reform seems to be missing – as are historiographical remarks beyond the scope of the introduction. This too, is reflected in the bibliography, which omits some key publications, for instance on Francophone social reform and its transnational ramifications.¹

Moreover, some fundamental questions remain largely untouched. The reader gets vivid descriptions of convictions, experiences and practices, but how should we understand this era of social engagement in more conceptual terms? How does it rank among the explanatory narratives of

1 Cf. Paul Rabinow, *French modern. Norms and forms of the social environment* (Chicago: the University of Chicago Press 1989); Christian Topalov (ed.), *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France*

(1880-1914) (Paris: Ecole des hautes études en sciences sociales 1999); Daniel Laqua, *The Age of Internationalism and Belgium, 1880–1930. Peace, Progress and Prestige* (Manchester: Manchester University Press 2013).

social reform and engagement in the age of modernity? How should we assess the agency so crucial to the formation of social reform practices in more generic terms, i.e. beyond the descriptive level of entangled biographies? How should we assess the Western-centred reference cultures against the backdrop of emerging new imperialism and non-Western or non-Anglo-Saxon histories of social reform? Such and similar questions would have enabled this outstanding empirical study to connect to a wider plane of international historiography and historical sociology.

Stefan Couperus, University of Groningen

Joris Oddens, Mart Rutjes, and Erik Jacobs (eds.) *The Political Culture of the Sister Republics. France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 280pp., ISBN 978 908 964 606 4).

This volume dedicated to the political culture of what are called the ‘Sister Republics’ in the age of revolutions comes at a timely moment. As Biancamaria Fontana notes in the prologue, the historical experience of the Sister Republics between 1794 and 1806 – the Dutch ‘Batavian’, Swiss ‘Helvetic’, Italian ‘Cisalpine’ and ‘Neapolitan’ republics, and, of course, the French *république mère* – raised the question of what a federation of European states supporting common values might look like. Arguably, as an historical example the revolutionary project of a federation of free European republics bodes ill for the future of an ‘ever closer union’. Insofar as the promotion of the model of French republican government was a moment of liberation at all, within less than a decade it succumbed to the imperial ambitions of a French general.

However, precisely the fact that ‘France is no longer a great nation’, in the words of the French historian Pierre Serna (183), has opened up the possibility of revisiting this fascinating era of parallel revolutionary experiences. Herein lies the strength of this volume. It shuns the teleological perspective that the revolutionary experiments were doomed to fail, and rejects the idea that Europe’s age of revolutions was simply one-way traffic, that is, from Paris to the rest.

The editors Joris Oddens, Mart Rutjes and Erik Jacobs were associated with the NWO project ‘The First Dutch Democracy: The Political World of the Batavian Republic, 1795-1801’ (University of Amsterdam, 2009-2012). In their introduction they rightfully underline the embeddedness of the respective evaluations of the Swiss, Italian and Dutch revolutions within long-term national historical narratives rooted in nineteenth-century nationalist historiographies. Whereas Swiss historians have long debated the rupture of the revolutionary era in terms of modernisation, Dutch historiography has been preoccupied with the ‘Dutchness’ (or rather the lack of it) of the Batavian revolution, while for a long time Italian historiography has viewed the revolutionary *triennio* (1796-1799) in light of Italy’s unification in the third quarter of the nineteenth century. Yet since the 1990s, and in some cases earlier, as nationalist historiographies have given way to transnational and comparative historical perspectives, historians in all three countries have been eager to rediscover the political culture and ideas of their respective

revolutionary republics, including parliamentary practices, ideas, languages, concepts and the press. *The Political Culture of the Sister Republics* can be seen as a result of this historiographical trend.

The editors have divided the volume in five parts – 1. The transformation of republicanism, 2. Political concepts and languages, 3. The invention of democratic parliamentary practices, 4. Press, politics, and public opinion and 5. The Sister Republics and France. A striking feature of the articles (20 in total, excluding the introduction) is their size – eight pages on average. As a consequence – and to this reviewer it is puzzling why the editors have chosen this format – hardly any of the articles presents a systematically presented and richly documented historical argument (although the individual contributions of the editors themselves stand out positively). Most of them are simply too short, and amount to no more than, as one title tellingly puts it, ‘some remarks’ (127). The status of the four to five page ‘introductions’ to each part is also ambiguous; they are consequently more or less redundant. To take one example, in three different contributions (on pages 31, 44, and 50) we can read no less than three times the very same quotation from Franco Venturi’s 1971 *Utopia and Reform in the Enlightenment*.

Nevertheless, the volume is a welcome addition to the existing literature. While the study of the ‘age of revolutions’ is currently booming, with dozens of articles and books coming out every year on an ever expanding range of comparative, global and ‘interconnected’ topics, the exploration of the ‘Sister Republics’ has somewhat lagged behind. In that sense, I expect that researchers and students within the field will appreciate this collection as it offers in a single volume – and in the English language – some glimpses of the latest research done by historians working with primary sources in a variety of languages (most often not mastered by those working on the American, French, Haitian and Spanish American revolutions).

The articles by Wyger Velema on the Batavian, and Urte Weeber on the Helvetic Republic for example, confirm the thesis formulated with regard to the French and American revolutions (and is steadily gaining ground), that the language of republicanism employed by revolutionaries was a mix or ‘hybrid’ form of classical-republican and more ‘modern’ elements. Another interesting result that emerges from the comparison of the sister republic’s various revolutionary cultures is the emphasis revolutionaries put on education, and more in particular, civic education. Yet this ideal of the educated citizen could also lead to more paternalistic and sometimes even exclusionary practices with regard to those who were not educated, a process that can also be observed in Thermidorian France. We also learn from Katia Visconti’s piece that, at least initially, there was more freedom of press in the Cisalpine Republic than has been generally assumed, and that Cisalpine authorities were keen to reject many of Napoleon’s censorship proposals. The Helvetic Republic also witnessed a significant increase of journals, newspapers, and other publications as a result of the 1798 constitution’s guarantee of press

freedom, even though the article on press freedom was written out of the constitution of 1802. Yet, as Andreas Würgler points out, the experience of a burgeoning public sphere and activist journalism was an important step in the long-term politicisation and popularisation of the press as well as the emergence of the notion of a critical public opinion. In sum, although this volume has its serious shortcomings, it offers interesting leads for further research and invites more systematic comparisons between political cultures of the sister republics.

René Koekkoek, University of Amsterdam

Luc Rombouts, *Singing Bronze. A History of Carillon Music* (Leuven: Lipsius Leuven, 2014, 368 pp., ISBN 978 90 5867 956 7).

The carillon is a striking cultural marker in many towns of the Low Countries. Its sound is heard and enjoyed by hundreds of people several times a day, and it is often perceived as a part of the town's identity. As the author of the present work rightfully remarks: 'Bell music creates a collective listening experience and in this way plays a binding role in society, like monuments, parks, squares and public buildings' (322). Therefore it is a good thing that we now have an accessible book on the history of this most public of musical instruments, written by an expert author, who himself is a carillonneur.

The book sets forth the carillon's history very well. It originated in the late Middle Ages in the region that encompasses present-day Netherlands, Belgium and northern France. In the last decades of the fifteenth century bell ringers in Flanders began to play religious melodies on the church bells, which by that time had already developed into a set of smaller bells that were used to announce the tolling of the heavy hour bell. Playing mechanisms with a keyboard were developed, and soon also mechanisms to produce pre-programmed automatic music. In the sixteenth century the carillon spread rapidly over the Low Countries. The number of bells increased from about six to up to twenty, and the repertoire was expanded with secular melodies and polyphonic settings. The latter development made heavier demands on the tone quality and purity of the bells. As a result, dynasties of specialised bell founders sprung up, such as the Van den Ghein family in Mechelen. In the seventeenth century the Hemony brothers in Amsterdam made decisive progress in the founding of well-tuned bells of an exact pitch and with the right overtones. Carillons became status symbols for the towns, and also for monarchs such as the kings of Spain, Portugal and Prussia and Tsar Peter the Great, who all bought an instrument.

In the eighteenth century the appreciation of the carillon decreased and this trend continued in the nineteenth century, when the instrument became musically less adapted to the Romantic style. However, the same Romantic Movement began to harbour nostalgic feelings for the ancient sound of the bells. Moreover, in the young state of Belgium the carillon was taken up by the nationalists as a symbol of indigenous culture. This led to a carillon revival at the turn of the twentieth century, first in Belgium, then in the Netherlands and also in England, where the art of bell founding was taken up. The driving force behind this revived interest was the Mechelen

carillonneur Jef Denyn, whose pupils spread all over the world. They also went to the United States where the carillon was introduced by a few enthusiasts, including J. D. Rockefeller, and where instruments were installed in a number of cities and at universities. This led to new adaptations such as the electronic carillon, which met with strong resistance by the traditional carillonneurs of the Old World. At the turn of the twenty-first century the art of the carillon was still thriving: new repertoires were specially written for the instrument and old bells which had been affected by acid rain and air pollution have now been restored.

Rombouts wants to place the carillon into a broader historical context, but as an historian he is noticeably less well equipped than as an organologist. As a result, he often writes rather obligatory and superficial sections on the general historical background, or far-fetched anecdotes such as the one of the daughter of the carillonneur of the small town of Zaltbommel who went to Paris to study the piano and later became the wife of Edouard Manet (151). Things become more problematic when Rombouts tries to link carillon evolution directly to historical circumstances. For example, the decline of the carillon in the nineteenth century he explains by the fact that ‘the lower classes no longer actively listened to the carefree and noncommittal music of the bells. They needed to focus their energy and attention on the fight for survival, and when they wanted to escape from everyday miseries, they preferred to seek consolation in drinking and paid sexual pleasure rather than free music’ (150). This is a collection of questionable assertions and exaggerated generalisations, which no historian would want to defend. More plausible seems Rombouts’ observation that towns became too big for a collective carillon experience, especially for the working classes living in the newly-built outskirts where the sound of the carillon did not penetrate, but then one realises that, for instance in the Amsterdam Jordaan quarter the poor lived practically under the carillon of the Westerkerk.

An important question concerns the reason why the carillon originated and flourished in the Low Countries, and not anywhere else. Rombouts gives a number of reasons in an interplay of economic, cultural and technological factors (71-74). The region was densely populated and highly urbanised, with much industry and commercial activities, all of which promoted timekeeping and therefore the use of clocks. Moreover, carillons were objects of rivalry between towns and there was an advanced musical culture, culminating in the famous Flemish polyphony. There was also technological know-how, especially in relation to windmills and looms (a number of early carillon makers were also weavers), and there was local expertise in the founding of sonorous bells. Finally, carillon culture did not spread because carillons were not easy to transport, as opposed to other musical instruments. All these facts are more or less true, but it is questionable in how far they provide a satisfactory explanation of the Netherlandish carillon culture. Economic, cultural and technological conditions that are very similar to those in the

Netherlands can be found elsewhere, for instance in Northern Italy, with its urbanisation, commerce, interurban rivalry, distinguished musical culture and textile technology. Moreover, some of the most influential bell founders, such as the Hemony brothers, were immigrants in the Low Countries from outside the 'core region' of the carillon. It seems that a definitive explanation for this remarkable cultural phenomenon is yet to be found.

The book is an agreeable read: it is well-written and informative, although at the end, when the twentieth century is covered, Rombouts' story tends to become somewhat overloaded with detailed information, for instance on the contacts between various bell founders, carillon players and patrons, and on the prolonged squabbles between a few carillonneurs during the Brussels World Expo of 1958. It is also in the last part of the book that one hears more about carillon players and their repertoire; earlier the focus is chiefly on bell founders and their production. The volume contains well-chosen illustrations, but a few line drawings of the various playing mechanisms of the carillon would have been helpful. After finishing this book, the reader, whether interested in music or in cultural history in general, has gained much knowledge of the carillon, the instrument that one often enjoys without realising its rich and ancient history.

J.W.J. Burgers, Huygens Instituut voor Nederlandse geschiedenis /
Universiteit van Amsterdam

Annelies van Heijst en Marjet Derks, Catharina Halkes, *'Ik verwacht iets groots'. Levenswerk van een feministisch theologe 1920-2011* (Nijmegen: Vantilt, 2016, 608 pp., ISBN 978 6004 264 5).

In 2011 overleed prof. dr. Tine Halkes (1920-2011), tijdens haar leven ook wel 'kerkmoeder' genoemd. Zij eiste een publieke rol op voor vrouwen in het geloof en zette de feministische theologie op de kaart. Haar leven is onlosmakelijk verbonden met zowel de emancipatie van katholieken en vrouwen als met de opkomst van vrouwenstudies binnen de wetenschap. Van de hand van theoloog Annelies van Heijst en historicus Marjet Derks verscheen onlangs haar biografie met de treffende titel 'Ik verwacht iets groots'.

De auteurs beschrijven chronologisch hoe Halkes na een wat moeizame start langzaam maar zeker haar weg begon te vinden. Voor haar vorming was de katholieke hoogleraar, mentor en geliefde Louis Rogier van belang. Na een voltooide studie Nederlands en een huwelijk met Theo Govaart in 1950 volgden enkele publicaties en vooral veel bestuurlijk werk in katholieke (vrouwen) organisaties. Eerst was ze vooral lokaal actief, later ook op landelijk niveau. Ze ontwikkelde zich tot een bekende spreker die pleitte voor een versterking van de positie van vrouwen in kerk en geloof. Daarbij had ze de wind in de rug van de kerkvernieuwingsbeweging en het tweede Vaticaans Concilie. Na het opheffen van arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen in 1957 ging ze ook in het onderwijs werken. Mede dankzij priester-hoogleraar Frans Haarsma, met wie ze een langdurige relatie had, kreeg ze in 1969 voet aan de grond bij de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hier begon ze als student-assistent. Na enige theologische vorming ging ze zichzelf als theoloog profileren. Haar positie op de universiteit bleef echter wankel en niet iedereen was van haar wetenschappelijke kwaliteiten overtuigd. Maar opnieuw wist ze de tijdgeest in haar voordeel om te buigen. Op haar 55ste kreeg ze aansluiting bij vrouwenstudies, tegenwoordig genderstudies, een nieuwe ontwikkeling in de wetenschap. Tine Halkes vond zichzelf toen als het ware opnieuw uit als feministisch theoloog. In 1983 bracht ze het na een taaie strijd zelfs tot bijzonder hoogleraar Christendom en Feminisme, de eerste leerstoel op dit terrein in Europa. Ze bereikte die positie zonder een dissertatie te hebben geschreven. Vanwege haar grote inzet voor onderwijs, kerk en samenleving, haar uitgekiende inzet van de media en haar brede, goed onderhouden netwerk, genoot ze nationale en internationale bekendheid. Zeker na het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Nederland in 1985 rees haar ster. Als wetenschapper maakte ze echter geen school. Hierin schuilt een zekere tragiek.

De katholieke kerk loopt als een rode draad door het leven van Tine Halkes. Haar weg door kerkelijk, bestuurlijk en theologisch Nederland komt terecht uitgebreid aan bod in de biografie. Het katholieke, verzuilde maatschappelijke middenveld bood vrouwen als Tine Halkes in de jaren vijftig kansen. Interessant is dat via haar iets zichtbaar wordt van de betekenis van de meer traditionele vrouwenverenigingen, een onderwerp dat serieuzere aandacht van historici verdient. Dankzij onder meer het Katholiek Vrouwen Gilde kreeg Halkes toegang tot belangrijke katholieke netwerken. Hier deed ze leidinggevende ervaring op. De biografie laat goed zien dat ook voordat Joke Smit 'Het onbehagen bij de vrouw' (1967) schreef, vrouwen zich al inzetten voor het verwerven van meer publieke macht en het opheffen van discriminerende wetgeving en regels. Helaas schenken de biografen minder aandacht aan (de ontwikkeling van) haar geloofsbeleving. Dat is een omissie, vanwege het grote belang van religie in haar leven. De auteurs maken wel duidelijk dat Halkes hield van het theatrale aspect van de katholieke kerk. In haar eigen leven hechtte zij ook aan uiterlijk vertoon en het grote gebaar. Als keurig geklede, sigaren rokende mevrouw wist ze menigeen te imponeren. Zij vierde het leven en zorgde ervoor dat groots werd uitgepakt bij jubilea.

Tine Halkes stuitte op veel weerstand in de gevestigde kerkelijke en academische wereld maar behaalde onmiskenbaar successen en wist velen te inspireren. De manier waarop ze dat deed, verdiende lang niet altijd de schoonheidsprijs. Ze blufte, vocht en dramde door met ijzeren wilskracht en maakte gebruik van de mensen om haar heen, inclusief haar geliefden. De biografen laten op basis van grondig bronnenonderzoek aan de hand van concrete casussen zien hoe zij formele en informele macht inzette. Mooie voorbeelden zijn de manier waarop haar theologische vorming gestalte kreeg, hoe ze haar eredoctoraat in de wacht sleepte en het pausbezoek publicitair wist uit te buiten. Daarbij waakte ze als een leeuw over haar imago. Tot en met haar biografie aan toe wilde Tine Halkes de beeldvorming naar haar hand zetten. Ze wilde een wetenschappelijke publicatie, bij voorkeur geschreven door Derks en Van Heijst waarbij ze ervan uitging dat ze zelf de eindversie zou kunnen beoordelen. Dat stelde de beoogde biografen voor een lastige taak, want zij eisten, terecht, dat ze vrijuit mochten schrijven. Na jaren van getouwtrek werd pas aan hun eis voldaan.

De kracht van dit boek is dat de auteurs op basis van minutieus onderzoek een genuanceerd en gedetailleerd beeld neerzetten dat Halkes' onaangename kanten beschrijft zonder afbreuk te doen aan haar prestaties. Deze werkwijze heeft geresulteerd in een lijvige biografie die overtuigt. De hoofdpersoon van dit boek zou waarschijnlijk niet onverdeeld gelukkig zijn geweest met het resultaat. Dat is een compliment voor de biografen.

Conny Kristel, *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld, 1914-1918* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2016, 368 pp., ISBN: 978 902 349 739 4).

The writing of the history of the Netherlands in the First World War is experiencing somewhat of a renaissance. It is entirely apt that during the centennial commemorations of this global conflict, a new work appears that analyses the ways in which individuals in the neutral Netherlands considered the world at war. Conny Kristel's book, *De oorlog van anderen, Nederlanders en oorlogsgeweld* [The war of others. The Dutch and war violence], asks the question: what did ordinary Dutch citizens think about the war as it unfolded? Kristel analyses 23 diaries along with a range of letters and popular culture artefacts, including newspaper articles, songs, literature, photographs, films and cultural productions, to answer the question. The primary focus of the book is on the military conflict waged closest to the Netherlands itself, namely on the western front and on the war at sea and in the air between the German, French, Belgian and British forces.

Much like individuals in Europe and around the world, many Dutch took up diary writing at the outbreak of war to document this phenomenal event. The Dutch literary icon Louis Couperus, did too. He explained his reasons for doing so in his own diary, published as *Brieven van een nutteloze toeschouwer* (Letters from a useless observer) in 1918. But unlike Couperus' work and unlike the thousands of war diaries available in the archives of belligerent countries, there are few extant diaries to draw on in the Netherlands. Because of the country's neutrality, few considered their wartime musings to have any value in the war's aftermath. It is remarkable, then, that Kristel found 23 useful exemplars.

In drawing together her history, Kristel concentrates on four themes. Her first theme focuses on the emotional pull of the war on the Dutch, who read about it in their newspapers, watched it unfold on news-reels in cinemas and confronted the impact of the conflict in a range of direct and indirect ways. Although the Netherlands was a neutral country, the war was not a 'far-off' event for its people. The German invasion of Belgium passed by the Dutch border. Residents had to deal with refugees, escaped prisoners of war (POWs), the internment of foreign soldiers as well as the mobilisation of its own conscript army and the imposition of a military state of siege. They also endured severe rationing, damaging food and fuel shortages as well as occasional military incursions (including aerial bombardment and the sinking of fishing and merchant vessels). These neutral war experiences also impacted

on how the Dutch interpreted the military events in which they played no direct hand. There was no enthusiasm for war in the Netherlands.

Another major theme of the book looks to the Dutch population's feelings of 'helplessness' (*machteloosheid*). The Dutch were well aware that their fate as a small and neutral country depended on the decisions made by the great military powers. That understanding had repercussions on how they perceived the war and gauged its relevance. Kristel's third theme deals with the centrality of international law in Dutch interpretations of the war's obvious violence, which were particularly vested in the rights of civilians. Finally, Kristel acknowledges the importance of the war in shaping popular expectations for the Netherlands' post-war future. How would the country fare in a post-war world? What hopes and ambitions did the Dutch have for their future?

Using a plethora of personal anecdotes and perspectives, Kristel narrates a history of the Dutch people as engaged witnesses, readers and thinkers of the war. In so doing she offers a corrective of the notion that neutral populations were passive observers. Her chapters cover the German invasion of Belgium, the conduct of the military theatres on the western front, U-boat warfare, the British blockade, aerial bombardments, the arrival of refugees and the revolutions at war's end. She illustrates how the Dutch public was incensed at incursions of international law, how it increasingly considered the conduct of the war as trespassing the limits of 'civilisation' and how it often cast Germany as the worst offender. Above all, she highlights how the war overwhelmed the Dutch, as it overwhelmed almost everyone in Europe, yet also how it held their fascination, sometimes in macabre ways. As Kristel presents it, the 'war of others' also offered the Dutch a window on themselves. As she concludes: 'the First World War was only in the strictest sense a war of others' (277, my translation).

Altogether this is an engaging contribution to the history of the Netherlands in the First World War. Kristel sketches a colourful picture of how ordinary Dutch men and women encountered news of the war and shaped that information. Her work broadens the social and cultural history of the period. It augments the existing historiography and serves as a useful addition to Ismee Tames' *Oorlog voor onze gedachten* [The war for our thoughts, 2006]. Yet it also left me wanting more. Kristel shines in her use of vignettes and richly illustrated examples. These are handsomely interspersed throughout the volume. But it is only at the end of the book that she returns in a systematic way to the questions she started with. And even then she does not answer them in-depth. Did the Dutch have a unique 'war culture'? Did their understanding of the war impact on their sense of self? How did their insecurities and helplessness alter as the war progressed? And how did the war shape their hopes for the future? There are glimpses of analysis and some wonderful insights throughout the book – particularly noteworthy is the section on the Somme newsreels for example – but they deserved to

be foregrounded and to be integrated more decisively. Kristel asks lots of excellent questions about the Dutch as neutrals in an inescapable war and presents a wealth of evidence. I would have liked to have seen more made of her excellent insights. For sheer engagement, however, *De oorlog van anderen* is a lovely read.

Maartje Abbenhuis, University of Auckland

Willem van Bennekom, *De jaren van Maarten van Traa* (Amsterdam: Boom, 2015, 591 pp., ISBN 978 908 953 641 9).

Vóór hij de politiek in ging, werkte Maarten van Traa (1945-1997) als journalist bij *Algemeen Handelsblad* en als tv-programmamaker bij de VPRO en de NOS. Vanaf 1979 was hij internationaal secretaris van de PvdA. In die functie speelde hij een sleutelrol in het verzet van de partij tegen de plaatsing van kruisraketten. In 1986 werd Van Traa lid van de Tweede Kamer. Hij zou dat blijven tot zijn dood door een verkeersongeluk in 1997. Hij was woordvoerder buitenlandse zaken en vreemdelingenbeleid. In 1992-1993 was hij een van de voorvechters van een actieve Nederlandse opstelling in de oorlog in het voormalig Joegoslavië. In 1994-1996 verwierf hij veel prestige als voorzitter van de enquêtecommissie opsporingsmethoden (IRT).

Van Traa had al met al een interessante loopbaan waarover bovendien prachtig bronnenmateriaal voorhanden is, inclusief een omvangrijk privéarchief. Willem van Bennekom – oud-advocaat en -rechter in Amsterdam – verdient alle lof voor zijn uitgebreide onderzoek. Zo sprak hij maar liefst 147 tijdgenoten. De auteur is onduidelijk over zijn relatie met Van Traa. Waarschijnlijk waren zij bevriend en het boek draagt daarvan de sporen – de hoofdpersoon wordt wel erg vaak ‘Maarten’ genoemd. Toch is deze biografie beslist niet onkritisch bijvoorbeeld over de manier waarop Van Traa er in zijn liefdesleven ‘een rommeltje’ van maakte. Hinderlijk is de manier waarop Van Bennekom met zijn bronnen omgaat. Hij beklemtoont weliswaar dat zijn boek ‘geen proeve van wetenschappelijke bekwaamheid’ is, maar het uitgebreide notenapparaat is vaak waardeloos. Zo wordt veelvuldig verwezen naar PvdA-archieven zonder vermelding van een inventarisnummer, de aard van het stuk of de datum ervan.

Het grootste probleem is echter dat de biografie te veel wil vertellen, vooral over Van Traa’s omgeving. In het begin zijn deze intermezzo’s soms nog wel amusant – bijvoorbeeld over het studentenleven in Amsterdam in het midden van de jaren 1960 en de oorsprong van Van Traa’s corpsdispuut – maar op den duur gaan ze de lezer tegenstaan omdat de hoofdpersoon er nauwelijks een rol in speelt. Zo blijft in het hoofdstuk over de leerjaren onduidelijk hoe een intelligente, maar verder traditionele student zich kon ontpoppen tot een gepassioneerd links politicus. Volgens de auteur kreeg Van Traa zijn politieke inspiratie tijdens zijn studieverblijf in Parijs, waar hij van dichtbij ‘les événements’ van mei 1968 meemaakte: ‘Wat Provo en de discussies aan de UvA niet te weeg hadden kunnen brengen gebeurde nu dus’. Van Bennekom vermeldt op maar liefst drie plaatsen dat Van Traa in juni 1968

Frankrijk werd uitgezet nadat de politie hem had aangehouden in een auto vol pamfletten, maar vergeet daarbij uit te leggen waarvoor die pamfletten dienden of hoe Van Traa bij deze activiteiten betrokken was geraakt. Ik had graag het zestal pagina's over president De Gaulle en studentenleider Cohn-Bendit ingeruild voor evenveel alinea's met feitelijke informatie over Van Traa's activiteiten in deze periode.

Deze werkwijze – lange schetsen van Van Traa's omgeving terwijl diens activiteiten en opvattingen niet uit de verf komen – kenmerkt het gehele boek. Verreweg het langste hoofdstuk behandelt de jaren als partijbestuurder. De lezer krijgt een beeld van het veelzijdige handwerk van de internationaal secretaris maar de auteur brengt weinig klaarheid in Van Traa's rol in de kruisraketdiscussie. De discussie over de uitzending van Dutchbat naar Srebrenica – de motie Van Traa/Van Vlijmen (CDA) uit mei 1993 lag aan de basis van de uitzending van Dutchbat – komt evenmin uit de verf. Helemaal ingewikkeld wordt het in het hoofdstuk over het vreemdelingenbeleid, waar Van Bennekom – die ook een handboek schreef over het asielrecht – zijn eigen visie op de huidige problemen op dit terrein tracht te verweven met Van Traa's denkbeelden over de toestand in de jaren 1980-1990.

In al zijn werkkringen moest Van Traa forse tegenslagen incasseren en hij verloor onderweg veel vrienden door ruzie. Al op de eerste pagina spreekt de auteur van 'een soort kruisweg in de politiek'. Van een ministerschap (waarvan Van Traa al op jonge leeftijd droomde) is het nooit gekomen. Voor de journalistiek was Van Traa waarschijnlijk niet praktisch genoeg. En in de politiek was hij te star en te weinig tot compromissen bereid, zoals in de kruisrakettenkwesie en de asielkwesies.

Zo lang Van Bennekom slechts zijn bronnen aan het woord laat, is zijn betoog de moeite waard. Daardoor ontstaat bijvoorbeeld een mooie momentopname van documentairemaker Hans Keller met wie Van Traa in zijn VPRO-tijd nauw samenwerkte. Uitzonderlijk is ook het hoofdstuk over Van Traa's schokkende ontdekking – hij was de 40 al gepasseerd – dat hoogleraar Economie Piet van Traa niet zijn biologische vader was. Hij bleek een buitenechtelijk kind uit een relatie van zijn moeder met journalist Sybout Colenbrander. Het is ontroerend om, aan de hand van citaten uit hun brieven te lezen, hoe de twee – met succes – probeerden een verstandhouding op te bouwen.

De volhardende lezer vindt hier en daar mooie citaten. Zo was Van Traa in de woorden van Jan Pronk 'de sociaal-democraat die wij allen behoren te zijn'. Helaas maakt Van Bennekom niet duidelijk waar zijn hoofdpersoon – die vooral overkomt als een weliswaar bevlogen maar ook knorrig en betweterige figuur – deze reputatie aan had verdiend. Een ander voorbeeld is Van Traa's omschrijving van Joop den Uyl, kort na diens overlijden: 'Ik ruik zijn sigarenrook, ik hoor zijn gemompel aanzwellen tot een overtuigend idee. Hij wist mijn ziel te raken.' Blijkens het register is Den Uyl de meest voorkomende persoon in het boek. Toch wordt niet duidelijk wat voor rol

hij als ‘politieke vader’ van Van Traa speelde. Veel meer dan dat ze vaak lange discussies voerden, komt de lezer niet te weten. *De jaren van Maarten van Traa* had de ‘latere’ Den Uyl meer kleur kunnen geven. Dat is een van de gemiste kansen van deze teleurstellende biografie.

J.W.L. Brouwer, Radboud University

Allain, Thierry, *Enkhuizen au XVIIIe siècle. Le déclin d'une ville maritime hollandaise*

(Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2015, 346 pp., ISBN 978 275 740 852 0).

Wie de Franse taal beheerst, en toch niet ingewijd is in stadsgeschiedenis, zal het relaas van Thierry Allain over de neergang van de West-Friese havenstad Enkhuizen in de achttiende eeuw probleemloos kunnen volgen. In een heldere uiteenzetting snijdt de auteur in een eerste deel de economische terugval van de haringvangst in Enkhuizen aan. Voor zover mogelijk tracht hij vergelijkingen te maken met de situatie in andere havens gelegen in de Zeven Provinciën, zoals Hoorn, Zierikzee, Kampen, Stavoren en zelfs Amsterdam.

Eén van de oorzaken van de teruggang, en wellicht de belangrijkste, is de demografische terugval, een ontvolking, ingezet op het einde van de zeventiende eeuw, en die niet alleen Enkhuizen treft maar verscheidene steden zoals Leiden, naast Hoorn en Alkmaar. De bijdrage van de auteur is vernieuwend, niet zozeer in zijn zoektocht naar de oorzaken van de terugval dan wel in de beschrijving van de manier waarop de bewoners van Enkhuizen deze neergang hebben beleefd, hoe zij die neerwaartse ontwikkeling hebben getracht te vatten en te overwinnen. De auteur is innovatief in zijn onderzoek dankzij een beroep op getuigenissen uit literaire bronnen, hoewel die niet zo talrijk zijn, of ten minste niet steeds bruikbaar zijn en echt benut konden worden. De auteur is zich daarvan bewust (65).

De stedelijke instanties hebben getracht de negatieve trend om te buigen, terwijl zij stevast het imago van een maritieme haven hoog hebben willen houden. Uiteindelijk blijkt dat investeringen lang niet meer uitsluitend ten bate van de haringvangst gebeurden maar in andere maritieme sectoren, namelijk de voc. Of deze nieuwe investeringen een impact hebben gehad op de haringvangst is niet duidelijk. Bovendien is het weinig waarschijnlijk dat het de ontvolking van Enkhuizen in de hand heeft gewerkt.

Op basis van onvolledige statistische gegevens ontleend aan H.A. Kranenburg, A. van der Woude en vooral aan R. Willemsen (31), cijfers die hoe dan ook niet alle exhaustief zijn, onderstreept Allain de vermindering in aanvoer van het aantal lasten haring in Enkhuizen. De dalende aanvoer deed zich voor vanaf het midden van de zeventiende eeuw. Als Enkhuizen in betere tijden doorging als de belangrijkste vissershaven voor haringvangst, maar toch na Amsterdam, dan vraagt men zich af hoe het zover is kunnen komen, zelfs als de demografie van de stad hierin een cruciale rol heeft gespeeld. Een feit is dat we weinig vernemen over de afzet van de haringvangst. We kunnen moeilijk aannemen dat de aanvoer uitsluitend voor eigen consumptie bedoeld was. Gelet op de ontvolking, zal dat inderdaad wel een lokale invloed hebben

gehad. Maar de auteur wijdt niet veel uit over het hinterland van Enkhuizen. Is dat met de jaren ingekrompen? Of ging de consumptie ook gepaard met wijzigingen in het voedingspatroon?

De verklaring is niet eenvoudig; want, ondanks de concurrentie met Schotse, Scandinavische en zelfs Duitse vissers op de visgronden, blijkt dan toch dat meer dan de helft van de Hollandse export van haring die via de Sont transiteerde in de periode 1691-1780, toch nog de vangst van vissers uit Enkhuizen betrof (35 & 39). Nochtans is duidelijk dat vanaf het begin van de achttiende eeuw, in tegenstelling tot de zeventiende eeuw, het aantal schepen uitgereed in Enkhuizen voor haringvangst beduidend teruggevallen was om de hele achttiende eeuw door bijna constant te blijven (36). We vernemen echter niet veel over de tonnenmaat der schepen.

Ongetwijfeld is er een terugval geweest van de haringvangst in de Nederlanden over het algemeen. En misschien ging in Enkhuizen een groeiende belangstelling uit naar investering van kapitaal en mensen in de VOC, die ontegensprekelijk een lucratievere handel voorspiegelde, ondanks het feit dat de Kamer van Enkhuizen slechts 9 procent, het laagste part van de zes Kamers, vertegenwoordigde in de bouw van Oost-Indiëvaarders. De bouw van deze grote schepen is slechts één aspect en vertelt ons niets over het rendement van de Oost-Indiëvaart zelf in loco.

In een tweede deel van zijn betoog gaat Allain dieper in op de demografische samenstelling van de bevolking van Enkhuizen en op haar ontvolking. Het is ons duidelijk geworden dat de belangstelling van de auteur voor socio-demografische aspecten het grootst is en hij zich op dat vlak in zijn sas voelt. Allain stoelt zijn onderzoek op de studie en analyse van het aantal woonhuizen en bewoners, van het aantal geboorten (of liever doopsels), huwelijken, van de migraties tussen Hoorn en Enkhuizen, ontwikkelingen die meestal een neerwaartse trend aangeven (89-109). Onderzoek op basis van grafzerken laat de auteur niet terzijde en evenmin op basis van het inkomen en het belastingstelsel.

Allain wijdt ook nog aandacht aan de haven van Enkhuizen, geconfronteerd met het probleem van de verzanding, een natuurlijk fenomeen waarmee nochtans vele havens te kampen hadden, maar niet losgekoppeld kan worden van de slechte gewoonte van schippers die ballast gewoonweg overboord wierpen. Dat zal onbetwist niet bijgedragen hebben tot een gemakkelijker toegang tot de haven, niet het minst voor schepen waarvan de tonnenmaat doorgaans overal toenam.

De auteur wijdt een tiental bladzijden aan het project voor een nieuw stadhuis (173-182), wat misschien vreemd lijkt als de economische bedrijvigheid tanend is, maar zeer illustratief is voor het bewustzijn van het stadsbestuur dat het imago van Enkhuizen als ooit zeer welvarende haven kost wat kost wilde opkrikken.

In dat kielzog verdiept Allain zich in een laatste deel in het collectief bewustzijn van de stedelingen en peilt hij naar hun zoektocht naar een

stadsidentiteit. De auteur beschrijft stedelijke tradities verbonden met de haringvangst waaruit blijkt dat de stad alles in het werk stelde om de band tussen Enkhuizen en de visserij steeds levendig te houden. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het consolideren van socio-culturele of zelfs religieuze tradities veel zoden aan de dijk zette wanneer een onomkeerbare economische regressie zich voordeed. Als Allain zelfs even aandacht besteedt aan het feit of Enkhuizen zich al of niet Orangistisch profileerde, kan dit aspect wel een toelichting vormen op de geschiedenis van Enkhuizen maar verstrekt het geen bijkomende verklaring op de neergang van de ooit bloeiende stad.

Allain voert een verhelderend betoog. Ontegenzeggelijk levert hij het bewijs de geschiedenis van Holland zeer degelijk te beheersen en veel aspecten in zijn onderzoek te willen betrekken steunend op een minutieuze analyse van een omvangrijk bronnenmateriaal. De kern van voorliggende studie ligt vervat in de demografische analyse en dat is dan ook de sterkte van het boek. Het economische luik van de geschiedenis van Enkhuizen is misschien minder diepgaand aan bod gekomen. Dat had misschien scherpere schijnwerpers ontstoken gericht op de terugval van Enkhuizen als havenstad.

Christian Koninckx, Vrije Universiteit Brussel

Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar Paars 1994-2002* (Amsterdam: Boom, 2015, 320 pp., ISBN 978 946 105 681 8).

De Paarse kabinetten onder leiding van de sociaal-democraat Wim Kok (1994-2002) waren bijzonder omdat voor het eerst sinds de jaren vijftig VVD en PvdA weer in één kabinet zaten en vooral omdat voor het eerst sinds 1918 er geen christen-democraten aan deel namen. Toch heeft het boek van Klaartje Peters als titel 'Een doodgewoon kabinet'. Zij verwijst daarmee naar de aan Wim Kok toegeschreven uitspraak, die overigens nooit uit de mond van Kok zelf werd op getekend. Wel sprak hij van een 'gewoon parlementair kabinet'. Hij wilde de verwachtingen temperen en elk triomfalisme ten opzicht van het CDA, waarmee hij net vier jaar had geregeerd, vermijden. Aan het einde van het boek concludeert Peters dat de samenstelling van de Paarse kabinetten bijzonder was, maar dat ze in veel opzichten ook typisch Nederlandse coalitiekabinetten waren, 'hoewel "doodgewoon" misschien wat te sterk is uitgedrukt'.

Het vlot leesbare boek van Peters neemt een voorschot op het deel over de Paarse kabinetten dat te zijner tijd zal verschijnen in de serie van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) in Nijmegen. Maar dat zal nog even duren, want eerst moeten in die serie de jaren zeventig en tachtig nog worden geboekstaafd. Die gedegen serie is veel breder opgezet omdat het naast de beraadslaging in de ministerraad ook de parlementaire behandeling van wetgeving en het functioneren van het parlement in kaart brengt. Alleen al omdat de notulen van de ministerraad tot 25 jaar na dato geheim zijn, had de serie van het CPG nog niet toe kunnen komen aan de Paarse kabinetten, ook al behoorden medewerkers van het CPG tot de kring van adviseurs van Peters. Peters heeft de gelukkige keuze gemaakt niet te willen wachten tot de notulen beschikbaar zouden komen. Dat is bijzonder voor een boek dat specifiek over kabinetten gaat. Behalve op openbare bronnen - reeds beschikbare (politiek-) wetenschappelijke studies, ego-documenten, berichten in de pers -, heeft zij zich vooral gebaseerd op interviews met direct betrokkenen. Toen zij aan het boek begon leefden alle ministers uit de paarse periode nog.

Die direct betrokkenen worden uitvoerig aan het woord gelaten. Dat levert een gedetailleerd inzicht op in de interne verhoudingen van de kabinetten. Peters boek is dan ook in de eerste plaats een verhaal over machtsrelaties en intermenselijke betrekkingen. Het door de Paarse kabinetten gevoerde beleid komt zeker ook aan de orde, maar richt zich door de gekozen aanpak toch vooral op die verhoudingen tussen mensen. Dat is de grote kracht van het boek. Met overtuiging laat Peters zien hoe de

prettige verhoudingen in Paars I en de wens bij de betrokkenen om van Paars een succes te maken, dat succes in belangrijke mate verklaren, hoezeer ook Bolkestein als fractievoorzitter in de Tweede Kamer het profiel van de vvd scherp hield. De sfeer in Paars II was op zich wel goed, maar de constellatie was ongunstiger. Het nieuwe was er af. Belangrijke bruggenbouwers (de D66er Wijers en de vvd'er Dijkstal) zaten niet meer in het kabinet. De voortdurende strijd tussen minister van Financiën Zalm (vvd) en de minister van Sociale Zaken Melkert (PvdA), die in Paars I binnen het kabinet werd uitgevochten, verplaatste zich tijdens Paars II naar het parlement, omdat Melkert fractievoorzitter van de PvdA was geworden. Toch maakte Paars II bijna de rit vol. Dat het uiteindelijk ten val kwam naar aanleiding van het NIOD-rapport over de val van Srebrenica lag niet aan minder goede verhoudingen in het kabinet, maar aan het uitzonderlijke van het drama in Srebrenica. Waarmee het boek het belang van die interne verhoudingen ook gelijk weer relateert.

Niettemin levert het boek een zeer welkome bijdrage aan de recente politieke geschiedschrijving. Het goed gestructureerde boek schetst een tijdsbeeld van Paars, waaraan eerdere boeken als die van Jouke de Vries ook reeds een bijdrage leverden. Peters' boek weet dat tijdsbeeld door de rijkdom van de interviews met betrokkenen nader in te kleuren. Door het aanvankelijk uitblijven van typisch paarse beleidsresultaten leek de politiek van een kabinet met het CDA te worden voortgezet, maar uiteindelijk waren er – vooral in het tweede Paarse kabinet – toch veel resultaten te melden die met het CDA waarschijnlijk niet zouden zijn gerealiseerd: de winkeltijdenwet, het homohuwelijk, de euthanasiewetgeving, de legalisering van prostitutie. Maar van de staatsrechtelijke 'kroonjuwelen' van D66 kwam niets terecht. Van Mierlo liet het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de andere partijen en werd minister van Buitenlandse Zaken. D66 liep zelf ook niet hard voor die kroonjuwelen. En toen D66 in het tweede Paarse kabinet getalsmatig niet meer nodig was, werd het er niet beter op. Het kabinet overleefde een tussentijdse val in de nacht van Wiegel over het referendum. Het werd al snel weer gelijmd. D66 koos eieren voor zijn geld en bleef in het kabinet.

Het grote gewicht van de interviews in het boek stuit ook op grenzen. Het gevaar van rationalisatie achteraf door de betrokkenen ligt op de loer. De meesten zijn betrokken geweest bij de totstandkoming van Paars en velen zijn er als bewindspersoon actief in geweest. Opinies van niet-Paarse politici over Paars lijken wat onderbelicht. Met vvd-coryfee Hans Wiegel is niet gesproken, terwijl hij wel wordt opgevoerd als een grote criticaster van Paars. En CDA-voorman Elco Brinkman wordt in de conclusie zelfs genoemd als de tweede grote reden – naast de druk van D66 – waarom Paars tot stand kwam. Met Brinkman is wel gesproken, maar zijn visie op de gang van zaken in 1994 is niet expliciet opgenomen.

De auteur stelt op verschillende plaatsen in het boek dat de samenstelling van de Paarse kabinetten bijzonder was. Weliswaar gaf Van Mierlo aan dat het elkaar uitsluiten van de PvdA en de vvd berustte op 'een

intrinsieke vervalsing' van de werkelijkheid (20), de meesten voelden toch wel aan dat Paars niet voor de hand lag. Dick Benschop, staatssecretaris in Paars II, spreekt in het boek van een 'onnatuurlijke coalitie' (161). Peters borduurt hierop voort in haar slothoofdstuk. Zolang Bolkestein als fractievoorzitter onder Paars I de degens kruiste met PvdA-fractievoorzitter Wallage bleven de onderlinge verschillen voor de kiezers duidelijk. Het leverde beide partijen bij de verkiezingen in 1998 geen windeieren op. Maar vanaf Paars II is dat voorbij. De 'depolitiserings', zoals Van Mierlo dat noemde, slaat toe, of zoals Peters (268) het omschrijft: 'het einde van het ideologisch debat in Nederland, in het bijzonder in het parlement, ontstaan door de vereniging van de voormalige politieke tegenstanders PvdA en vvd in één kabinet'. Matheid en het negeren van onderwerpen als de integratieproblematiek hoorden daarbij, hetgeen bijdraagt 'aan de ontevredenheid die aan het einde van de paarse jaren oplaait, en daarmee ook aan de opkomst van Fortuyn, die zich tot vertolker maakt van die ontevredenheid' (269). De uitslag van de verkiezingen van 2002 was voor beide partijen desastreus.

Vanaf 2012 vormen vvd en PvdA desondanks opnieuw samen een 'onnatuurlijke' coalitie, maar dan zonder D66. Zij zullen hopen op de electorale resultaten van Paars I, maar vrezen voor die van Paars II. De analyse van Peters geeft alvast een voorzet voor een mogelijke verklaring van de resultaten in 2017.

Ruud Koole, Universiteit Leiden

Lotte Jensen (ed.) *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 342 pp., ISBN 978 946 298 107 2, Open Access: <http://www.oapen.org/search?identifier=606242>).

In the 1980s sociologists and anthropologists such as Eric Hobsbawm, John Breuilly, Benedict Anderson and Ernest Gellner worked on the idea that nationalism did not exist prior to the Age of Revolutions. Their research and publications should be seen in the light of (renewed) interest in modernism, which could be defined as modernity, industrialisation, urbanisation, secularisation and democratisation – features that were absent prior to the 1780s. In 2012 Caspar Hirschi published a book on *The Origins of Nationalism*, which shows an alternative history with a focus on linguistic framing of a belongingness due to history. Azar Gat's *Nations* (2013) suggests that (politicised) ethnicity and nationalism have become largely intertwined.

Where these previously mentioned studies form a macro-narrative on nationalism, Lotte Jensen's volume *The Roots of Nationalism* consists of mainly micro-studies: embedded in findings from literary sources of a particular country with a bottom-up approach. It focusses upon the period 1600-1815, taking up the challenge of showing elements associated with nationalism in the pre-Revolutions period. The book has been split in five different themes: a theoretical framing of nationalism; nationalism rooted in history; othering; cultural output; and lastly, nationalism during the revolutionary period. The first theme is theoretical, the second through fourth are thematic, and the fifth is based upon a period in time. The central theme of all articles is nationalistic sentiments in early modern discourses.

Jensen has succeeded in bringing literary historians together with a great variety of cultural backgrounds. This resulted in contributions focusing on countries often left out of the scope of Western-European researchers due to less accessible languages in Iceland, Wales, Hungary and Russia. The – mainly – thematic approach has not resulted in one single definition of nationalism, however, in its absence the contributors have found room to shape their contributions source-based. The lack of a single definition could have turned out to be disastrous, however, the three thematic sections turn out to have a clear focus. Unfortunately, the fifth section, 'Nation in the Age of Revolution' seems to be the odd one out: here a choice for a chronological section was made. Considering the build-up of this volume, Verheijen's protest songs would have fit well in the fourth section on 'Maps, Language and Canonisation' which focusses on the cultural output.

The red thread through all contributions is – obviously – literary examples in the early nationalism, or belongingness to a group with (ascribed) shared characteristics. Jensen starts off with an example by David Hume reflecting upon ‘nation’ and ‘national character’ (9) which became integrated in the daily use of language and literature. Understanding the differences between groups and their ‘identity’ was a matter of looking at – mainly – cultural expressions. Gat, Hadfield and Bell confront the reader with various arguments why ‘nationalism’ needs to be studied from a wider perspective. Gat shows that the focus should be on (political) ethnicity since it preceded nationalism and strongly influenced human interaction. Hadfield points out that a closer look at the shape of countries already invites us to look further back in time to find explanations of the shape and form of the borders well before the Revolutions. Bell shows that there is not necessarily an interconnectedness between ‘nationalism’ and ‘modernity’ as when, for example, eastern European countries became more self-aware due to the USSR’s suppression. He stresses that national sentiment and pride are not the same as national-*ism* – the latter being defined as a strict political program to consciously rally support – but that nationalism only started to appear step-by-step around the Revolutions and did *not* appear any earlier.

A limited number of case-study contributions from the rest of the volume will now be discussed. Five articles in this volume deal with the Republic directly, one contribution focusses on the Spanish view on the Dutch Revolt.

Jan Waszink talks about Grotius’ *De Antiquitate* in which the legitimisation of the Dutch commonwealth and its mixed constitution is framed in ancient history. It explains that the form of government had been in place since Roman times, with the exception of the Habsburg rule. The Dutch Revolt is approached from a Spanish perspective by Yolanda Rodríguez Pérez. She focusses on the Spanish discourse on fragmented national identity. It is striking that during the Dutch Revolt the Spanish seemed to have a strong enemy-image (‘othering’) and with that they developed a clear self-image that also needed to be defended. As such, a nation’s historian should be born within the nation to properly identify with the topic.

Gijs Rommelse discusses how the *free Hollanders* reacted to the Commonwealth’s argumentation to wage no less than three wars in the period 1650-1674. They did so by using negative mirror-images to illustrate what was wrong with the English society. The initially heterogeneous view underwent serious changes, due to e.g. the English Revolution and the Restoration. The influence of recent events on the perception of people, is discussed by Alan Moss. His well-chosen title ‘*Comparing ruins*’ says it all: Dutch travellers going on their Grand Tour visited many cities and then compared them to home. Coenraad Ruysch – travelling in 1674 – compared the German city of Magdeburg to what happened to the towns of Zwammerdam and Bodegraven. The German term *magdeburgisieren* could be

copied to the Dutch situation: French Troops ravaged these two unprotected cities after the necessary manoeuvre of General Von Köningsmarck to protect Leyden (and thus, Holland) from the French advance.

With her case of the *Panpoëticon Batavûm*, Van Deinsen shows 300 little framed portraits stored in a cabinet immortalising the Dutch poetical history. Unfortunately, the Leyden gunpowder disaster (1807) seriously wrecked the cabinet consequently dispersing its contents all over Europe due to lucrative selling. Bart Verheijen advocates the protest songs of the period 1810-1813. These protest songs were loathed by the French police, as they potentially undermined the Napoleonic regime. These songs of discontent were inspired by the loss of sovereignty during the occupancy. As most broadsheets were destroyed upon discovery, the researcher has – often – been left to study police records to learn about protest songs. Strikingly, Verheijen uncovered that though the texts did deal with the occupation, they did not project an idea of what should be happening alternatively.

Like any good study based on various cases, Jensen's volume raises many questions. While it settles some – whether national identity can be traced to earlier times (yes!) – the question remains whether these cases are just an exception to the rule and how we should now define 'nationalism'. This book is a great contribution to incorporate the micro-level to nationalism studies and its broad scope offers the possibility to compare research among various literary historians.

C.A. (Annemieke) Romein, Erasmus University Rotterdam /
Hogeschool iPabo.

Cees Fasseur, *Dubbelspoor. Herinneringen* (Amsterdam: Balans, 2016, 368 pp., ISBN 978 946 003 117 5).

De titel van deze autobiografie verwijst naar Fasseurs dubbele loopbaan als historicus en jurist. Zijn studie in duplo (1957-1965) aan de Rijksuniversiteit Leiden bleek een gouden combinatie. Hij legde de basis voor zijn rijk geschakeerde carrière in zijn eerste werkkring op de stafafdeling Wetgeving Publiekrecht van het Ministerie van Justitie die zijn toenmalige collega en latere CDA-bewindsvoerder Dries van Agt typeerde als ‘fokkerij van juridische raspaarden’. Fasseur doorgrondde Haagse beleids- en besluitvorming, bouwde een invloedrijk netwerk op en raakte nauw betrokken bij maatschappelijk gevoelige dossiers over historische kwesties.

In zijn vrije tijd schreef de gedreven departementsambtenaar aan zijn dissertatie (1975) over het negentiende-eeuwse Cultuurstelsel op Java dat hij vanuit een ‘Nederlandcentrisch’ perspectief analyseerde als een aanvankelijk succesvol koloniaal gouvernementsproject. Zijn promotor Ivo Schöffers en de andere prominente historicus aan zijn alma mater, Henk Wesseling, benaderden hem in 1977 voor de bijzondere leerstoel in de geschiedenis van de West-Europese expansie (eufemisme voor de obsoleete term koloniale geschiedenis). Een decennium later werd hij gewoon hoogleraar in de geschiedenis van Zuidoost-Azië. Ten slotte maakte hij in 1998 de overstap naar de rechterlijke macht als rechter-plaatsvervanger van het Amsterdamse gerechtshof.

De godinnen Clio (studie/werkstad Leiden) en Themis (woon/werkstad Den Haag) flankerden zijn werkzaamheden en wierpen elkaar behendig de bal toe. Dat gebeurde voor het eerst begin 1969 toen Fasseur dankzij zijn historische geloofsbrieven secretaris werd van de coördinatiecommissie die in de departementale archieven onderzocht in hoeverre Nederlandse militairen tijdens de bloedige dekolonisatieoorlog wandaden hadden begaan. Hij voltooide deze ‘Excessennota’ grotendeels eigenhandig binnen vier maanden. In de Tweede Kamer Minister onderkende president Piet de Jong dat er ‘excessen’ waren voorgekomen. Ook terugblikkend onderschrijft Fasseur dat uit piëteit voor Indiëveteranen niet gesproken kon worden van ‘oorlogsmisdaden’ of ‘structureel geweld’.

Dat typeert hem als nuchter historicus die publieke gevoeligheid en politieke haalbaarheid betreft in oordeelsvorming en woordkeuze. Dan ligt opportunisme op de loer. Dat was niet het geval toen hij Loe de Jong in

1987 adviseerde in de ‘Indische delen’ van diens *Koninkrijk* niet te zwichten om het begrip ‘oorlogsmisdaden’ te vervangen voor de diplomatieke term ‘excessen’. Er lijkt wel sprake van als Fasseur anno 2016 grondig onderzoek naar de schaal waarop oorlogsmisdaden zijn begaan wetenschappelijk niet ‘uitdagend genoeg’ acht; oorlog betekent nu eenmaal structureel geweld. Zijn gedebiteerde gemeenplaats wringt. Zowel excessen als oorlogsmisdaden impliceren afwijkingen van de norm.

In 1977 bemiddelde Fasseur in de zaak-Menten voor de in het nauw gebrachte minister van Justitie Van Agt. Hij vond zijn Leidse collega Schöffers bereid het historisch-wetenschappelijk onderzoek naar deze oorlogsmisdadiger op zich te nemen. Fasseur wist hoe de hazen liepen in het Haagse. Zijn politieke voorkeur lag bij het CDA, hoewel hij begin jaren zeventig en opnieuw aan het eind van zijn leven kortstondig lid is geweest van D66. Politieke ambities koesterde hij niet; hij prefereerde autonomie in de coulissen van het politieke bedrijf. Zo was hij tijdens het kabinet-Lubbers III als raadsadviseur in buitengewone dienst (1990-1993) nauw betrokken bij de nieuwe Politiewet (per april 1994), één van de grootste naoorlogse bestuurlijke veranderingsprocessen. Zijn laatste publieke functie als gerenommeerd historicus-jurist was zijn lidmaatschap van de Commissie van Onderzoek Bestluitvorming Irak (2009-2010).

Fasseurs omvangrijke oeuvre telt – naast specialistische artikelen en lezingen – vier studies over Nederlands-Indië en zes titels over Wilhelmina en Juliana. Zijn laatste biografie gaat over oorlogspremier Gerbrandy (2014), Wilhelmina’s tegenspeler gedurende de vijf Londense jaren in exil. Zijn thema’s koloniale geschiedenis, koningshuis en bezettingsperiode appelleren aan nationalistische sentimenten en democratisch burgerschap. Fasseur acht het de taak van elke historicus om zijn kennis en inzichten uit te dragen naar een breed publiek.

Om die reden beschouwt hij Loe de Jong, ondanks de tekortkomingen van zijn ‘Panorama Mesdag van de Tweede Wereldoorlog’, als ‘de grootste Nederlands historicus van de vorige eeuw’. Fasseur bewonderde De Jong om diens ongeëvenaarde werkkraft, terwijl zijn eigen werkdrijf niet minder imponeert. Werkwijze en visie van de twee historici lijken op elkaar. Beiden richtten zich tegelijkertijd tot de geïnteresseerde leek én vakgenoot, baseerden zich op grondig archiefonderzoek, vonden *oral history* een hachelijke zaak, schreven *aus einem Guss*, werden nooit geteisterd door een *writer’s block* en hanteerden een soepele pen. Ze gruwden van generaliserende theorieën en concepten over het verleden. Ze waren niet etatistisch, zoals hen is verweten, maar wel overtuigd monarchist.

Dat heeft ertoe bijgedragen dat ze de enige twee historici zijn geweest die het vertrouwen kregen om het Koninklijk Huisarchief te mogen raadplegen. In beide gevallen heeft de volksvertegenwoordiging over dit gevoelig prerogatief gedebatteerd, al valt het familiearchief buiten haar

bevoegdheid. Beiden interviewden Juliana uitgebreid, waarbij Fasseur merkte dat de prinses sommige herinneringen rechtstreeks putte uit De Jongs geschiedwerk. Hun bevindingen over Wilhelmina stemmen vergaand overeen. Haar vlucht op 12 mei 1940 was staatsrechtelijk en juridisch de enige juiste stap geweest en de oorlogskoningin had in Londen twijfelachtige democratische opvattingen gekoesterd.

Fasseur acht de tijd rijp om de staatsrechtelijke verhoudingen achter de schermen van zijn tweedelige Wilhelmina-biografie (1998 en 2001) te belichten. De arbitragecommissie bij eventuele meningsverschillen met hof of politiek – met Wesseling als voorzitter – is nooit bijeengekomen. Beatrix heeft geen manuscript tevoren willen lezen en vertrouwde op het positief advies van Herman Tjeenk Willink als vicevoorzitter van de Raad van State aan premier Wim Kok. Fasseur is stellig dat hij zijn project resoluut had beëindigd bij opgedrongen wijzigingen tegen zijn zin. De Jong heeft bij deel 9 (1979) één keer naar premier Van Agt gedreigd met deze uiterste consequentie. Dat machtswoord is bij de Wilhelmina-biografie nooit uitgesproken. Fasseur plaatste zich dan ook veel minder dan De Jong tussen zijn onderwerp en de lezer. Waar zijn oudere collega het stempel draagt van bevoogdend historicus over goed en fout, wordt Fasseurs werk door ironie en *understatement* gekenmerkt. *Tongue in cheek* is zijn wapen. Instemmend citeert hij de republikeinse criticus Gerard Mulder, die zijn ‘heldere, afstandelijke stijl, gekruid met ironie’ zeker ‘geen lakeienproza’ noemde.

Ook de terugblik op zijn succesvolle loopbaan in *Herinneringen* is gedrenkt in vermakelijke ironie. Dat levert rake karakteristieken op van korpschefs die zich als ‘hele *toeans*’ gedroegen en van VVD-minister Ivo Opstelten die zich in 2010 ‘als een tweede Saulus op weg naar Damascus’ bekeerde tot de nationale politiek. Toen *Dubbelspoor* in de dagbladrecensies werd besproken, groeide Fasseurs menigmaal aangehaalde antwoord ‘Majesteit, ik volg uw keuze’ op de vraag van Beatrix aan de kandidaat-biograaf van Wilhelmina wat hij wenste te drinken, bijna uit tot zijn *catchphrase*. ‘Je leert op zo’n paleis snel,’ voegt Fasseur er olijk aan toe.

Soms hanteert hij zijn wapen nogal bot. Fasseur acht PvdA-minister Ien Dales slagvaardig, hoewel ze met ‘haar grote tas net zo goed conducteur op de Haagse tram’ had kunnen zijn. Zijn gewaardeerde vakgenoot Elsbeth Locher-Scholten legde ‘soms modieuze onderwerpkeuzen aan den dag’ (lees: Fasseur versmaadt genderstudies). Als hij onderweg naar de KNAW in de rosse buurt ‘veelal enthousiast [werd] toegezwaaid door jeugdige dames’ bekruipt hem kortstondig het gevoel er ‘in de herfst van [zijn] leven nog steeds vitaal’ uit te zien. Zelfspot siert, maar hier voert ijdeltuiterij de boventoon. Prostituees lonken uit commerciële noodzaak.

‘U hoort nog van mij’, verzekert de kleurrijk historicus zijn hooggewaardeerde publiek. Het is helaas de laatste kwinkslag van één van de

spraakmakendste Nederlandse historici van de afgelopen vier decennia. Kort na het voltooien van zijn autobiografie overleed Cees Fasseur (1938-2016) op 77-jarige leeftijd als gevolg van een fatale complicatie na een medische behandeling.

Boudewijn J. Smits, Rijksuniversiteit Groningen

De Preter, René, *De onzichtbare hand boven België. Een economische geschiedenis. De invloed van liberalisering, globalisering en Europeanisering* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2016, 408 pp., ISBN 978 90 441 3357 8).

De auteur stelt zich tot doel een gedetailleerd overzicht te geven van de Belgische economische politiek en haar economische ontwikkeling van circa 1980 tot 2015. Tegelijkertijd plaatst hij zijn overzicht in een context van de tijdens die periode geldende economische theorie en van de heersende internationale omstandigheden. Het boek is chronologisch opgevat maar daarbinnen ligt de klemtoon op een thematische benadering.

De studie vangt aan met een analyse van de neoliberale denkbeelden zoals die in de Westerse economische politiek ingang vonden vanaf de jaren tachtig van de 20e eeuw en de toepassing hiervan in België tijdens de regeringen Martens v en vi. Daarop volgt een thematisch overzicht, waarin de financiële groepen en de belangrijkste economische sectoren van het land aan bod komen binnen de context van de nieuwe neoliberale economische politiek. In de volgende hoofdstukken gaat de aandacht naar de ontwikkeling van de wereldeconomie tijdens de jaren negentig en naar de pogingen van de toenmalige eerste minister Jean-Luc Dehaene om België te doen aansluiten bij de Europese integratie en monetaire unie. Daarbij aansluitend wordt de financiële globalisering van de wereldeconomie tijdens de jaren negentig beschreven en worden de toenmalige strategieën van de grote Belgische bedrijven geschetst. Voor wat betreft het begin van de 20e eeuw gaat de aandacht eerst uit naar de verdere liberalisering van de Belgische economie tijdens de regeringen van eerste minister Verhofstadt, voorts naar de toename van de Franse invloed in diverse Belgische economische sectoren en naar de initiatieven tot het behoud van de welvaartsstaat. In diezelfde context wordt de regionalisering van de Belgische economie bestudeerd, waarbij zowel de dynamiek van de Vlaamse economie als de langzame herstructurering van de Waalse economie belicht wordt. De financiële crisis van 2008, haar impact op het Belgische bankwezen en de daaropvolgende economische stagnatie worden in het laatste hoofdstuk grondig behandeld. Het boek wordt afgesloten met een aantal slotbeschouwingen die de evolutie van de voorbije 35 jaar kritisch evalueren.

Het overzicht is zeer gedetailleerd waardoor de lezer soms het bos tussen de bomen niet meer ziet. Vanuit een encyclopedisch oogpunt is het boek echter bijzonder goed gedocumenteerd en vlot geschreven. Wel worden soms de nationale en internationale achtergronden van bepaalde ontwikkelingen in de Belgische politiek onvoldoende uitgewerkt. In de

eerste plaats worden de diepere bepalende factoren bij de doorbraak van de neoliberale politiek niet genoeg gespecificeerd. In feite was de populariteit van een neoliberale politiek in de jaren tachtig te wijten aan een structurele crisis van het naoorlogse ‘gemengde economie’ model, waarover in het boek zo goed als niets wordt gezegd. Bovendien wordt te weinig aandacht besteed aan het opdoeken van het Bretton Woods akkoord in 1971 en aan de daarmee verbonden kortlopende monetaire crisis: die waren eveneens een belangrijk verklarend element bij de succesvolle opkomst van de neoliberale ideeën. Een tweede lacune betreft de bespreking van de regionaliseringspolitiek in België: de oorzaken van het verschil in economische ontwikkeling tussen Vlaanderen en Wallonië worden in dit verband te weinig uitgediept. De *creative destruction*-wet van Schumpeter bijvoorbeeld, had een veel catastrofaler effect in Wallonië dan in Vlaanderen, niet zozeer omdat het gewicht van de traditionele sectoren – historisch en structureel gezien – in Wallonië veel dominanter was dan in Vlaanderen, maar vooral omdat de Belgische expansiewetgeving van 1958 wegens structurele factoren vooral Vlaanderen ten goede is gekomen en slechts heel marginaal Wallonië.

Voorts moet de schaalvergroting in de sector van het Belgische bankwezen begrepen worden in het licht van de Europese Eenheidsakte van 1982; de privébanken werden door de Nationale Bank van België vurig aangespoord hun fusie-strategie op te drijven om zich als Europese banken te kunnen profileren. Het verzwakte toezicht van de Bankcommissie – een gevolg van de privatiseringsstrategie van de neoliberale regeringen – zou hierbij leiden tot de crisis van het Belgische bankwezen in het begin van de 21^e eeuw. Ten slotte was de expansie van de luchtvaart tijdens het laatste kwart van de 20^e eeuw, met haar gunstig effect op de economische ontwikkeling, niet alleen te wijten aan de dalende prijzen in zake personenvervoer, maar niet minder aan de dalende vrachtprijzen.

Deze enkele opmerkingen doen geen afbreuk aan de indrukwekkende eruditie bij de historische toelichting van de Belgische economie en van de Belgische neoliberale politiek tijdens de periode 1970-2015. Ook de randbemerkingen bij de vastgestelde ontwikkeling zijn meer dan het lezen waard.

Prof. em. Herman Van der Wee, KU Leuven

Han Meyer, *De staat van de Delta. Waterwerken, stadsontwikkeling en natievorming in Nederland* (Nijmegen: Vantilt 2016, 237 pp., ISBN 978 946 004 269 0).

The central thesis of this book is that the political history of the Dutch state is closely intertwined with the control over the sea and the estuaries of the rivers Rhine and Meuse. This is of course not a very original thought, ‘polderen’ is generally seen as a second nature of Dutch politics, and the continuity in the structure of the polder districts over the centuries, and its impact on Dutch public administration is unprecedented in the western world.

In this book Han Meyer, professor in town planning at the University of Delft, does not take the governance of water control as a point of departure. Rather he concentrates on the physical and economic incentives that should explain the emergence and the success of the Dutch nation-state. His primary interest lies with the hydraulic infrastructure that protects a large part of the Netherlands against flooding and, in the form of waterways and harbours, enables the flourishing of Dutch economy. He argues that the creation of Dutch cities and the Dutch state and the formation of the Dutch nation-state were driven by the sheer physical necessity to control the sea and the rivers. In fact Meyer explicitly refers to Braudel’s *longue durée* as an all-encompassing model of explanation. The result is rather disappointing, if only because Meyer has completely ignored the by far most important recent book in which the Dutch economic *longue durée* is related to the political history of the country: Prak and Van Zanden’s *Nederland en het poldermodel* (2013).

In the first two chapters Meyer retells the well-known story of the human effort to shape the Dutch landscape and the birth of a modern city-based economy. Meyer consistently relates the development of political institutions to the natural or artificial changes in the estuary. He argues that the rise and decline of cities depended largely on physical conditions, that could only very partially be mastered by human intervention. Of course this highly simplifies Dutch political history by ignoring foreign influence, the dynamics of the economy, human agency, etcetera.

In chapter three Meyer argues that from the eighteenth century onwards the Dutch civil engineers gained control over the rivers and the sea and started to develop some kind of planning doctrine: a more or less coherent set of ideas about the development of the physical environment. Meyer links this to burgeoning feelings of national superiority with regard to moral values and technical and scientific skills, but his main interest remains with the way the Dutch face the physical challenges of living in an estuary. Only scant attention is paid to the formation of the Netherlands as a constitutional

monarchy. Of course the proverbial role of King William I in the digging of canals is sketched, but Thorbecke, by far the most important statesman of the nineteenth century, is only mentioned with regard to plans for the development of Dutch harbours.

Meyer abandons his effort to link state- and nationbuilding to planning and hydraulic engineering in his chapter on the twentieth century in which he again almost completely ignores recent historiography, on nationbuilding and Dutch politics. The main part of this chapter consists of a summary of the history of the Zuiderzee land reclamations and of the Delta Works after the flooding disaster of 1953. The chapter offers some references to national identity but does not offer any new insights. In chapter 5 Meyer embarks on what appears to be the ultimate goal of this book: a detailed study of the recent planning doctrines with regard to the Rotterdam metropolitan area, embedded in an interesting, complicated and detailed discourse on the relation between planning doctrines and technological innovation. Meyer has published widely on this topic and it appears as if he has written this book to add a politico-historical dimension to his scientific work on the development of planning doctrines in the Dutch delta. The result is a well written and beautifully illustrated, but poorly documented book, with no added value outside the confines of planning history.

Dirk Jan Wolffram, University of Groningen

Breuker, Philippus, Goffe Jensma en Hylkje de Jong (red.), *Geschiedschrijving 1900-1940, in het bijzonder over Friesland* (Hilversum: Verloren, 2013, 116 pp., ISBN 978 908 704 396 4).

Deze bundel bevat vijf bijdragen over het in de titel van dit boek beschreven onderwerp, waarvan er drie over individuele historici gaan: Izaäk Gosses (behandeld door Hanno Brand), Geert Aeilco Wumkes (behandeld door Johan Frieswijk) en Obe Postma (behandeld door Philippus Breuker). Dit zijn wat ongelijksoortige figuren die onderling niet makkelijk vergelijkbaar zijn of tot één cohort, school of generatie behoren: Izaäk Gosses was een wat zuinige vakhistoricus, hoogleraar te Groningen, die meer over Holland en Zeeland schreef; zijn visie op Friesland – een wat ouderwets beeld van een gewest van vrije boeren – werd ad hoc in verspreide opstellen en recensies neergelegd. Wumkes was een gepromoveerd predikant en heemkundige met historische interesses en een behoorlijke dosis regio-patriottisme; zijn historiografische relevantie draait om zijn betrokkenheid bij de Friese Beweging en – als provinciaal bibliothecaris – bij de oprichting van de Fryske Akademy in 1938 (dus kort voor het einde van de hier gekozen periode). Postma tenslotte, was een wiskundeleraar in Groningen met een bijzondere belangstelling voor de landbouwgeschiedenis van zijn regio van herkomst; zijn benadering zou later als *Raumgeschichte* bestempeld worden: een soort historiserende sociale geografie.

Wie dit heterogene drietal overschouwt ziet meteen dat er een *mismatch* gaapt tussen Friese betrokkenheid en historisch professionalisme. Gosses was een vakhistoricus maar legde zich niet echt toe op de Friese geschiedenis, de anderen hadden een grote Friese betrokkenheid maar beoefenden de geschiedenis als liefhebberij en vanuit een eerder heemkundige invalshoek. Die *mismatch* wordt aan de orde gesteld in de beide inleidende artikelen. Marnix Beyen beschrijft de kaders van het professionele academische bedrijf voor heel Nederland en Maarten Duijvendak legt de beoefening van de regionale geschiedenis langs de polariteit amateur-professional. Hij stelt boeiende kaders en referentiepunten voor de regio-geschiedenis aan de orde (tijdschriften, stadsgeschiedenis) maar evenmin als Beyen past hij zijn uitweidingen op de Friese situatie toe. Uitgeremd hier zou een vergelijking met de Friese casus belangwekkend en relevant zijn geweest. Hoe sterk was het stedelijk niveau in Friesland vergeleken met het gewestelijke? Hoeveel talent en energie, hoeveel organisatorische genootschappelijkheid, hoeveel archivalische ondersteuning werd er van de Friese regionale geschiedschrijving afgeroomd door stedelijke kaders in bijvoorbeeld Leeuwarden? In andere Nederlandse randgewesten

waren stedelijk identiteiten krachtig en provinciale kaders zwak; het vermoeden dient zich aan dat dat in Friesland andersom lag.

Is die mismatch bij uitstek Fries? De regio heeft immers een sterk besef van eigenheid en bestuurlijk particularisme, maar ontbeerde een universitair centrum waar een regionaal gefocust, professioneel historisch bedrijf zou hebben kunnen ontluiken. Het zou boeiend zijn om gelijksoortige regionen (Limburg, Brabant) hier vergelijkenderwijs naast te leggen; maar de drie biografische artikelen hebben daarvoor geen oog, en de inleidende artikelen bezien de periferieën uitsluitend in hun afzonderlijke relatie tot een landelijk-professioneel zwaartepunt, en vanuit het perspectief van dat zwaartepunt, zonder onderlinge vergelijking. Friese individuen worden langs de meetlat van een ideaaltypische, nationaal-professionele, academisch geïnstitutionaliseerde geschiedschrijving gelegd; het omgekeerde – een extrapolatie vanuit de casus Friesland naar de grotere kaders – vindt niet plaats. Dat heeft te maken met een manco waar de vakhistoriografie hier te lande wel vaker onder lijdt: de neiging om de geschiedenis van de geschiedschrijving vooral te zien als een soort institutionele voorouderverering, een familiegeschiedenis met biografische weetjes over de historici van vroeger, hun universitaire carrières en hun onderlinge meningsverschillen. Een eerder intellectuele dan biografische geschiedenis van de geschiedschrijving zou andere kaders moeten kiezen dan die van de universitaire instituten; waardoor instanties als het Friese Genootschap of de Fryske Akademy beter tot hun recht zouden komen. Immers, zij weerspiegelen andere intellectuele en historiografische stromingen dan de Rankeans-Fruinse universitaire traditie, die geschiedenis bestudeert, in de woorden van Peter Burke, als ‘the archive-based study of changes imposed from above’.

Er verdampt nogal wat ‘geestelijke rekenschap van het Friese verleden’ in de marges van deze bundel. De oudheidkundige Pieter Boeles was kennelijk een belangrijke geestelijke slijpsteen voor alle drie de hier behandelde figuren, maar als oudheidkundige staat hij hier aan de zijlijn; terwijl wel het intrigerende vermoeden wordt gewekt dat de verhouding archeologie-geschiedschrijving in de randgewesten, met hun rijk materieel erfgoed en magere archieven, anders lag dan in de Randstad. Literatuurhistorici, taalkundigen en tekstbezorgers staan ook buiten het blikveld – alleen in Breukers artikel komen de genootschappelijk georganiseerde regionale amateurhistorici en ‘hyphenated historians’ even in zicht. Onder de namen die Breuker noemt om Postma’s carrière te contextualiseren zien we de literatuurhistoricus Brouwer, de filoloog Overdiep, de tekstbezorger Sipma, de kerkhistoricus Cuperus, en de rechtshistoricus Van Apeldoorn. Dat intrigeert en werpt een suggestief strijklicht, niet alleen op Postma, maar ook op de ontwikkeling van de studie van het verleden in het Friese gewest als zodanig. Breukers artikel zou misschien beter als uitgangspunt dan als sluitstuk van deze bundel hebben gediend.

De auteurs noemen ook de trage ordening en ontsluiting van behoorlijke archieven als een hindernis voor de Fries-regionale geschiedschrijving. Misschien dat specialistische historici in aanpalende specialismen, met andersoortige documentatiecorpora, daarom eerder uit de startblokken kwamen? Met Peter Burke's citaat in het achterhoofd zou de lezer graag meer te horen hebben gekregen over de geschiedenis van het Friese archiefwezen.

Kortom, het boek laat de lezer met nogal wat vragen zitten. Dat de lezer tot die vragen wordt geprikkeld, met boeiende proefboringen in enkele historiografische en methodologische kaders, is de verdienste van deze bundel.

Joep Leerssen, Universiteit van Amsterdam

Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries, 1566-1700* (Leiden/ Boston: Brill, 2015, 370 pp., ISBN: 978 900 430 048 4).

The title *Memory Wars* refers to the various stories, interpretations and condemnations of the ‘wrong’ reading of events. Jasper van der Steen commenced the endeavour to study different ways of recalling the Revolt and the fierce reactions that attacked these memories. With that he places himself within the tradition of *memory studies*. Here, for instance Simon Groenveld and Alastair Duke noticed that during the sixteenth century identity formation was mainly a local affair. Raingard Esser, Marianne Eekhout and Erika Kuijpers have focussed their research on local memory formations during the seventeenth century. Van der Steen, however, takes a different stand from these studies as he focuses on the ‘national level’. Moreover, he places the ‘memories of what happened’ in a comparative perspective by focussing both on the Northern and the Southern Netherlands and attempts to find an explanation. With this approach he surpasses the works of Jan Romein and Simon Schama who did not seek to explain why certain events were remembered while others were forgotten.

The book consists of seven chapters, with a chronological approach covering the period from the outbreak of the Revolt (1566) until 1700. This lengthy period of time is used to answer three questions. First, how and why did conflicting interpretations of the Revolt arise? Second, why were these conflicting interpretations relevant for a very long time? Finally, what role did these memories play in the identity formation of both the Northern and Southern Netherlands? It is interesting to see – in regard to the first question – that in the north the Revolt was celebrated as a successful struggle for independence, yet in the south the episode seems to be concealed out of disgrace. The Northern celebration, according to Van der Steen, was not self-evident as there was little legal ground to back the rejection of Philip II’s rule. Philip had violated *local* privileges such as the *Joyous Entry* in Brabant, but there was no conclusive situation in which national privileges were violated. At the same time, the position of the Prince of Orange had to be rooted in history, to substantiate his position in the Northern Netherlands. In the Southern Netherlands narrators focused on the enduring position of the Roman Catholic church and the dynastic position of the House of Habsburg. Not having to account for a break in history, the Habsburg Netherlands brushed away the awkward situation the Revolt had caused. They went as far as claiming that all people had suffered at the time, but that this was mainly caused by heretics.

Van der Steen's second question focuses on the relevance (and need) of having various politicised interpretations. Here two episodes are used to illustrate the instrumental usage of history in attempt to monopolise events from the Revolt. In the North the religious conflicts show that during the period 1618-1621 the public memory of the Revolt could be a political and religious weapon. At the end of the day, the Counter-Remonstrants 'won' the debate and henceforward their interpretation of history became commonly accepted. In the Southern Netherlands, the defection of Count Hendrik van den Bergh, who originally fought for the south, is a concrete example of the selective use of history. Where Archduchess Isabella expressed her dismay by referring to the noble deeds of Van den Bergh's family, Van den Bergh himself applied historical examples to his own situation: during the early years of the Revolt army leaders often defected from the Spanish army when the situation left much to be desired.

Van der Steen's third question is answered mainly in the last part of his book where he discusses the Revolt in retrospective. During the 1672 crisis, the Republic dragged the Revolt's history up again. Orangists attributed William III with much power as William of Orange had made sure that the Northern Netherlands had survived, while their opponents claimed that heirs should not automatically receive honour. In the south, the period of the Revolt was remembered for the Habsburg monarchy taking a stand against conflicting elements in society and respecting the local privileges (contrary to the usurping French monarchy). It was exactly that same threat of the French monarchy that caused a more uniform 'national' story to appear in the Republic.

Memory Wars is an attractive, well-written book with many appealing examples. Additionally, the illustrations are an asset and well-embedded in the text. Van der Steen takes his reader by the hand and walks him through the history, explaining events and illustrating them with an impressive amount of source material. As this book covers both entities of the Low Countries (North and South) as well as 134 years of history, it is understandable that choices had to be made. Van der Steen explains his choices by focusing on the political memory practices at the national level, leaving the local practices to others to research. Despite this limitation, references to the local level are abundant and thus the research is still well embedded in this respect.

Overall, *Memory Wars* is a refreshing comparative history on the Netherlandish identity and the memories of the Revolt. It is an exposé of the sophisticated public reaction to the political developments in the Dutch Republic and the Habsburg Netherlands. This work represents a major advance for memory studies and political-cultural history – and cannot be overlooked when studying the identity-formation of the Low Countries. We should hope for a Dutch translation of this book – with a far less expensive publisher – to open this research to a wide audience.

Anton van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden (1797-1881). Gentleman naast de troon* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 303 pp., ISBN 978 94 6004 1228).

Nederland is de laatste jaren verwend met koninklijke biografieën. De drie levens van Willem I, II en III, verschenen eind 2013, hebben niet alleen ons inzicht verdiept in aard en functioneren van de negentiende-eeuwse monarchie, ze hebben bovendien het privéleven van de kroondragers in de schijnwerper gezet. Door systematisch aandacht te geven aan de opeenvolgende vader-zoonrelaties brachten ze een verrassende spanning en dynamiek in het verhaal. Naast dit fraaie drieluik is nu deze biografie verschenen van de belangrijkste Oranje van het tweede plan in de negentiende eeuw: de tweede zoon van Willem I, prins Frederik der Nederlanden (1797-1881), lang beschouwd als de stille kracht van het koningshuis, de man die de plooiën moest gladstrijken als zijn flamboyante en wispelturige broer Willem II of zijn onmogelijke neef Willem III weer eens steken lieten vallen.

Biograaf Anton van de Sande noemt Frederik een ‘vergeten Oranje’. Dat klinkt wat sneu voor diens eerste biograaf, generaal F. de Bas, die tussen 1887 en 1913 liefst zes kloeke banden over de prins liet verschijnen, met een sterk accent op zijn militaire bezigheden en verlucht met talrijke ‘portretten, platen, kaarten en plans’. Maar het werd inderdaad tijd voor een moderne biografie. Van de Sande heeft die heel anders opgezet dan de drie recente koningsbiografen met hun uitgebalanceerde mix van de publieke figuur en het persoonlijke leven, beschreven van de wieg tot het graf. Dit boek heeft ook een andere voorgeschiedenis, want het was aanvankelijk bedoeld als een studie over de rol van prins Frederik als grootmeester van de Nederlandse vrijmetselarij tussen 1816 en 1881. Dit aspect krijgt ook nu nog veel aandacht, voor de onbevangen lezer misschien wel wat erg veel. Mogelijk was de auteur zelf tot het inzicht gekomen dat dit thema toch te beperkt was en heeft hij daarom zijn blikveld verbreed van maçonnerie naar monarchie, met de publieke figuur als focus.

In deze ‘politieke’ biografie gaat het dan om Frederiks rol tijdens crisismomenten van de monarchie, en dat zijn er heel wat geweest, zoals in 1848/49 toen de latere Willem III afstand wilde doen van zijn opvolgingsrecht en Frederik zelf mogelijk tot het regentschap geroepen zou zijn. En steeds gaat het om zijn prominente rol als militair zowel in actieve dienst als op het hoogste organisatorische niveau. Het belangrijkste politieke moment is waarschijnlijk zijn beslissing geweest het Nederlandse leger in september 1830 uit Brussel terug te trekken en daarmee de opstandelingen vrij spel te

geven, waardoor de Belgische Opstand onomkeerbaar werd. Deze beslissing kan sterk in Frederiks voordeel worden uitgelegd: hij weigerde te schieten op zijn vaders onderdanen en voorkwam daardoor waarschijnlijk een bloedbad. Maar paradoxaal genoeg ook in zijn nadeel: hij had blijkbaar niet het lef op dit kritieke moment de opstand te onderdrukken toen dat misschien nog mogelijk was. Juist degenen die de prins goed kenden wisten wel dat hij vrij timide was en dat doorpakken niet zijn sterkste kant was. Dat bleek ook op het meest eervolle moment in zijn leven aan het eind van de jaren 1820, toen hij de belangrijkste kandidaat was voor de Griekse troon, maar toen voor deze eer – niet alleen voor hemzelf maar ook voor het Oranjehuis zeer prestigieus – bedankte, waarschijnlijk vooral omdat hij geen zin had in zo'n ongewis avontuur.

Van de Sandes accent op Frederiks openbare leven levert een zeer informatief boek op over zijn souffleursrol naast de troon, zijn militaire bezigheden en zijn bemoeienissen met de vrijmetselarij. Maar tegelijk impliceert die keuze ook dat er veel minder aandacht is voor Frederiks persoonlijke en familierelaties in de hoogste Europese kringen. Die worden weliswaar aangestipt, maar staan nooit centraal. Vorstelijke biografen maken tegenwoordig dankbaar gebruik van de vaak zeer uitgebreide en goed bewaarde privécorrespondenties in de hoogste kringen. Dat gold voor onze drie koningsbiografieën maar bijvoorbeeld ook voor Gita Deneckeres mooie boek over Frederiks tijdgenoot Leopold I, dat rijkelijk putte uit diens briefwisseling met zijn nicht koningin Victoria.

Zo dicht bij het brandpunt van Europa's vorsteninternationale zat Frederik niet maar hij bewoog toch vrijelijk in die kringen, ook vanwege zijn prominente positie naast de Nederlandse troon. Hij was in veel opzichten een Pruisische prins, zoon van een Pruisische moeder, getrouwd met de zuster van twee opeenvolgende Pruisische koningen en nauw bevriend met de jongste daarvan, de latere keizer Wilhelm I. Het gaat te ver hem een spin in het Europese vorstenweb te noemen, maar hij was daar toch een zeer geziene figuur en zeker meer dan een figurant. Door het huwelijk van zijn oudste dochter Louise met de kroonprins van Zweden stammen bovendien de koningshuizen van Denemarken, Noorwegen én België (via koningin Astrid) rechtstreeks van hem af. Frederik had uitgebreide bezittingen in Duitsland. Van zijn vader erfde hij het paleis Unter den Linden in Berlijn en in 1845 kocht hij het landgoed en slot van vorst Pückler Muskau, waar hij sindsdien vaak vertoefde, soms vergezeld van zijn nicht koningin Sophie, die gescheiden leefde van haar man Willem III en op wie Frederik zelfs verliefd zou zijn geweest, als we Sophie tenminste mogen geloven.

Waar het gaat om de rol van de prins bevestigt Van de Sande het positieve beeld van een stille kracht naast de monarchie, altijd strevend naar continuïteit en stabiliteit. Verder accentueert hij het beeld van een prins die – als het erop aankwam – nooit wist door te pakken en daar ook niet het karakter voor had. Het tweede plan beviel hem prima. Frederik was zeer

gesteld op zijn comfortabele leven, werd na zijn vader de rijkste Oranje van de eeuw, en zorgde zeer goed voor zichzelf en zijn vermogen. Het is een beetje jammer dat deze leesbare en onderhoudende biografie door de gekozen opzet wel een erg Nederlands boek is geworden. De lezer houdt het gevoel dat verder uitdiepen van Frederiks privéleven en het exploreren van zijn vele internationale contacten nog een dimensie aan het verhaal had kunnen toevoegen, die waarschijnlijk ook voor het begrip van de publieke Frederik van belang zou zijn geweest.

Niek van Sas, Universiteit van Amsterdam

Ruben Buys, *Sparks of Reason. Vernacular Rationalism in the Low Countries (1550-1670)* (Hilversum: Verloren, 2015, 299 pp., ISBN 978-90-8704-515-9)

Ruben Buys' new book *Sparks of Reason. Vernacular Rationalism in the Low Countries (1550-1670)* is the English translation of his Dutch dissertation, which was published in 2009 under the title *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)*. For this new edition Buys has rewritten most of the introduction and conclusion of his thesis, as well as including a new chapter on vernacular rationalism in the seventeenth century Dutch Republic. Although the English title suggests that the book contains an investigation of the philosophy of vernacular rationalism between 1550 and 1670, the book remains close to the original PhD and concentrates on the developments of the said philosophy during the late sixteenth century (23-24).

Central to Buys's study is the foundation of Dutch 'lay philosophy' in, and its evolution during, the late Middle Ages and Early Modern period. As such the book is greatly indebted to the work of literary historians such as Joris Reynaert and Herman Pleij, who in the 1980s and 1990s played a pioneering role in studying the pivotal contributions of medieval vernacular literary texts in the construction of Christian as well as worldly discourses about philosophy and ethics. Buys does not just summarise the work of these scholars and that of their followers, but fuses the research that has been done on this subject into a new and intriguing point of view which highlights the evolution of the philosophical discourse within these texts, while at the same time connecting this vernacular philosophy to the later developments of the Radical Enlightenment. The main question of the book concerns itself with the way in which sixteenth century laity – broadly defined as a diverse group of people interested in moral philosophy, but without academic schooling or knowledge of Latin (28) – thought about the function of reason in controlling the human passions and its role in bettering human existence.

Buys starts off by looking closely at the ideas of Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590), an obvious choice. Coornhert, a prolific writer as well as an ingenious engraver, is considered to have singlehandedly advanced the vernacular debate on rationality and faith through his highly original work. Specifically highlighted here is his magnum opus of 1586 *Zedekunst, dat is Wellevenskunste* ('Ethics, or the Art of Living Well') which concentrates on ethical living. Buys investigates how Coornhert developed his ideas on human reason, where those ideas came from and how they were imbedded in Dutch society. Coornhert was not the first lay person in the Low Countries to consider human reason to be of the utmost importance in dealing with everyday life.

Starting with the thirteenth century Flemish author Jacob van Maerlant, Buys shows how medieval vernacular writers dealt with the concept of rationality and its use in deliberating ethical questions. Netherlandish writers, poets and printers such as Boendale, Potter and Thomas Van der Noot all have their place here, but Buys also looks at more anonymous contributions, for instance the plays and poetry originating from the so called chambers of rhetoric (amateur literary guilds that dominated the literary culture of the Late Medieval and Early Modern Low Countries). Buys demonstrates convincingly that the discourse on human reason was already well in place in lay texts from the thirteenth century onwards and that it defined rationality as utilitarian in purpose, to be used to gain control over one's own emotions and to effectively counter the complications of everyday life. Such medieval vernacular texts on philosophy seem to have functioned as all-encompassing ethical encyclopaedia (101-102) in which the reader could find a broad selection of past wisdom to guide them through life, and that contained the highlights of classical philosophy (for instance wise lessons from Aristotle and Seneca) as well as Christian teachings (the Bible and writings of the Church Fathers).

In the next three chapters, Buys considers the way in which contemporaries of Coornhert reflected on human reason. First, the texts of vernacular poets, printers, translators and members of the chambers of rhetoric are examined. Subsequently, Buys relates these views to the intellectual movements of humanism and reformation that dominated the sixteenth century. Together, these chapters form the core of the book. They describe how in the second half of the sixteenth century an intellectual movement manifests itself within the vibrant urban communities of the Low Countries, a movement that Buys aptly names *Good-Thinkers*. These *Good-Thinkers*, with Coornhert as their unofficial spokesman, attempted to construct a coherent ethical system from the late medieval tradition, while at the same time attempting to find a synthesis between classical philosophy and Christian spirituality. Central in this system was human reason, which was considered the only viable way to realise the true divine potential within mankind.

By not only studying Dutch philosophical and religious texts, but also taking the literary contribution of the rhetoricians into account, Buys sets himself a challenge. This is certainly commendable. In the last decade the research of Anne-Laure Van Bruaene and Arjan van Dixhoorn has shown how crucial these chambers of rhetoric were as urban institutions of knowledge and devotion. By studying the literary production of the chambers of rhetoric, Buys enables the reader to consider the way laymen translated abstract philosophical ideas about reason for the use on stage for an urban (and probably mostly uneducated) audience.

However, Buys's analyses are not always as precise here. For instance, when studying three theatre competitions (Ghent, Rotterdam and Antwerp) for the presence of Reason as a stage character he rarely contextualises the

competitions themselves, which gives the impression that his conclusions are somewhat inadequate. He correctly observes an ambiguous attitude towards reason in rhetorician drama: sometimes it plays an evil seducer, other times it is a force of good. Nevertheless, Buys fails to consider properly that such a different perspective might be dependent on the central theme of the competition. The pursuit of true piety is the main motive of the allegorical plays performed in Ghent (1539) and Rotterdam (1561). As such, human reason is viewed as a distraction at best, even a possible adversary. During the Antwerp competition (1561), the plays had a more worldly interest, inquiring after the origin and purpose of human knowledge. Reason was believed to have an important, if not crucial role to play in answering such a question. Throughout the sixteenth century, the chambers of rhetoric thus showed considerable flexibility in their discourses on rationality, an outlook they shared with *Good-Thinkers* such as Marcus Antonius Gillis, who himself writes that reason should stay clear of the territory of 'divine things' (110). That Buys's arguments sometimes lack the necessary context is also apparent in his occasional omission of the most recent academic literature on the cultural environment in which rhetorician competitions took place (for instance, my own publications on the Antwerp Landjuweel). A better appreciation of the historical and cultural circumstances in which these texts were produced moreover would add substance to his claim that the vernacular interest in rationalism can be seen as an appealing strategy to overcome the religious, social and intellectual unrest of the late sixteenth century (216-218).

A similar issue concerns Buys' vision on the intellectual climate that characterised the vernacular rationalists. He describes how by the second half of the sixteenth century, a 'cultural avant-garde of vernacular thinkers, artists and poets' came into being who held ethical rationalism as their personal philosophy (143). Such an intellectual movement consisted of a loose network of well-educated individuals who 'dwelled in the cultural centers of the Low Countries' (144) and counted among its members intellectuals such as Coornhert, the Antwerp translator Cornelis van Ghistele and Amsterdam merchant-scholar Hendrik Spiegel. However, Buys neglects to explain how this elite group (who were all well versed in Latin) also came to include lesser known figures, such as François van Ballaer, a Brussels embroidery worker, Jan Boomgart, a schoolmaster from Diest and Hendrick Luycxs, a guild attorney from Vilvoorde. The last three were the authors of rhetorician plays that Buys uses throughout his book and which he identifies as vehicles of the philosophy of ethical rationalism. How did these rather obscure individuals, two from relatively small towns in Brabant, gain access to the network of *Good-Thinkers*? Did they develop their ideas about rationalism on their own, without conferring with their local circle of friends and fellow rhetoricians? In the opinion of this reviewer the inclusion of members of several chambers of rhetoric in the group of *Good-Thinkers* suggests not so much an elite avant-garde of vernacular thinkers, but an intellectual movement that was inclusive

in its recruitment and much more widespread than Buys suggests. The last chapter of the book attempts to offer some suggestions concerning this question of reception and audience (224-227), but his answers only scratch the surface.

Notwithstanding these points of criticism, this reviewer considers *Sparks of Reason* an intellectually cohesive work, which is extremely enjoyable to read. Buys manages to entice the reader through his straightforward argumentation, and guides him well through the often mesmerising content of vernacular philosophy of the sixteenth century Low Countries. His book shows convincingly that more research needs to be done on the impact of lay texts and vernacular traditions in the Low Countries and how they functioned in relationship to Renaissance Humanism and Enlightenment thought.

Jeroen Vandommele, Utrecht University

Lisa Jardine, *Temptation in the Archives. Essays in Golden Age Culture* (London: UCL Press, 2015, xiii + 146 pp., ISBN: 978-1-910634-02-8).

One of the late Lisa Jardine's main interests in recent years were the cultural relations between the English and the Dutch during the seventeenth century, with a particular focus on Constantijn Huygens and, to a lesser extent, his family. The essays in this collection present some of the fruits of this interest. All started out as more or less formal lectures for a variety of audiences rather than as research papers. It is a rather slim volume, with barely a hundred pages of text, though with another forty pages of appendices including letters to and from Constantijn Huygens, Robert Hooke's response to Christiaan Huygens claims for his pendulum clock, and a transcript and translation of a letter describing a tour by Amalia von Solms and Elizabeth of Bohemia through northern Holland in the summer of 1625 (which the author finds disappointingly slight).

Of the six chapters, two are primarily concerned with Constantijn and another two with Christiaan Huygens; the final essay is markedly different, though also with a Dutch angle, namely the significance of Rosalie Colie in bringing the attention of English-speaking cultural historians – notably Natalie Zemon Davies – to the work of Johan Huizinga, and specifically his *Homo Ludens*. The first essay explains the title and is primarily concerned with the archival search for the letter mentioned above, but ends on a perhaps more interesting note. Jardine observes that the editor of multiple volumes of State Papers Domestic, Mary Anne Everett Green, persuaded a female friend of Jane Carlyle to destroy the letters Jane had sent to her to protect the latter's reputation from the taint of impropriety. The unanswered question is whether this was a victory for Victorian prudery, or for the protection of privacy; for the history of women's experience the loss is surely more than regrettable.

Jardine sees Constantijn's career as an example of what she terms self-fashioning, illustrated by her interpretation of his relationship with Dorothea van Dorp. She argues that he drew Dorothea into a literary trope of chaste flirting by letter, and then dropped her abruptly when a suitable marriage prospect (Susanna van Baerle) came into the picture. Her interpretation of the correspondence between the two, with its implication that Constantijn was less than totally honourable in his treatment of Dorothea, is intriguing but perhaps underestimates the inherent – and well-understood – artificiality of this literary genre (though it seems possible that the less sophisticated Dorothea may also have been misled to some extent). In another essay, Jardine decides that Constantijn can be best described as a networker, which

seems more than a little unsatisfactory for a man such varied talents and achievements. As diplomat, secretary to Frederik Hendrik, and leading literary figure, Constantijn's contacts were bound to be varied and extensive. He was indeed a consummate networker, but so were humanists such as Grotius or Salmasius within their rather different circles, but this would hardly be seen as an adequate term for the life and works of either. Perhaps Jardine's particular interest in Constantine's English connections has led to a rather skewed perspective on his career as a whole.

One of the more important contributions in this collection is the essay on the trial of Christiaan Huygens' pendulum clock at sea by Robert Holmes, who is referred to by Jardine – not entirely unjustifiably – as a pirate. She argues convincingly that the clock performed much less well in practice than Holmes reported. Some of the claims to primacy in clock design made by Huygens in his *Horologium Oscillatorium* were disputed at the time by Robert Hooke among others, with neither of the leading parties displaying the modesty that might have been more appropriate to the situation.

This collection is marked by Jardine's particular interest in the English connections of Constantijn and his sons, and this is both a strength and a weakness. On the one hand, this perspective throws new light on Constantijn's activities, especially during the earlier part of his long career; on the other, this approach can be misleading in terms of the broader history of this remarkable family. Nevertheless, these essays make interesting and stimulating reading, and represent a poignant reminder of her distinctive contribution to Anglo-Dutch scholarship.

J.L. Price, University of Hull

Chris de Bont, *Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 2014, 303 pp. + 3 kaarten in losse bijlage. ISBN 978-90-8704-458-9).

Anno 2017 doet alleen het stevig gepromote kaasje Old Amsterdam nog vermoeden dat er ooit koeien graasden op wat nu de Dam is. Verder zal het de meute toeristen die de hoofdstad teistert een worst wezen dat Amsterdam ooit is begonnen als agrarische nederzetting. Maar wie dat wél interesseert kan zich over dat boeiende onderwerp helemaal laten bijpraten door historisch geograaf Chris de Bont, die twee jaar geleden een beknopte, op Amsterdam en omstreken toegesneden publieksversie uitbracht van zijn monumentale Wageningse proefschrift *Vergeeten Land* uit 2008, dat het hele West-Nederlandse kustgebied bestrijkt.

Publieksboek is misschien niet het juiste woord want eenvoudige kost is *Amsterdamse boeren* nu ook weer niet. Dat ligt niet zozeer aan het af en toe onvermijdelijke technische jargon als wel aan de grote topografische gedetailleerdheid in de vier kernhoofdstukken 6-9, waarin De Bont een overzichtelijke en door veel kaartwerk ondersteunde rondgang maakt langs alle middeleeuwse veenontginningen in en om Amsterdam. Alleen rasechte Groot-Amsterdammers die regelmatig door hun stad en haar buitenwijken en voorsteden rondwalen zullen steeds bij de les kunnen blijven zonder een stadsplattegrond of een topografische kaart bij de hand te houden. Wat het lezen dan weer vergemakkelijkt (en veraangenaamt), is de problematiserende werkwijze van De Bont, die zijn betoog heeft opgebouwd rond specifieke ‘kwesties’ waarover wetenschappelijke discussie bestaat; een prima keuze.

In de hoofdstukken 6 en 7 wordt eerst de blik gericht op respectievelijk het Haarlemmermeergebied en Waterland, waarbij onderwerpen als de chronologie van de uitbreiding van het Haarlemmermeer, de ‘verdwenen bewoning’ bij Spaarnwoude, het ontstaan van Sloten en de dichtheid van woudtoponiemen in Waterland worden besproken. In hoofdstuk 8 – met ruim 100 bladzijden veruit het langste van het boek – komen we dan aan bij het stroomgebied van de Amstel en de Amsterdamse boeren. Stap voor stap voert De Bont de lezer hier langs de oevers van de Amstel naar het centrum van het huidige Amsterdam. Een belangrijke eerste kwestie is, hoe we ons de monding van de Amstel precies moeten voorstellen. Dat is een ingewikkeld verhaal, want oorspronkelijk zijn er twee veenriviertjes geweest die Amstel heetten, door De Bont aangeduid als noorder-Amstel en zuider-Amstel. De noorder-Amstel kwam uit de richting van (het) Amstelveen en mondde bij het huidige centraal Station in het IJ uit. De zuider-Amstel kwam uit de

richting van Abcoude en kende verschillende takken waarvan er één via de Watergraafsmeer op het IJ uitwaterde. Vervolgens is ergens in de loop van de twaalfde-dertiende eeuw in verschillende fasen en vanuit twee richtingen een gegraven verbinding tot stand gebracht tussen de noorder- en de zuider-Amstel (het tracé Amstelstation – Stopera). Pas daarna is de noorder-Amstel afgedamd. Voor een antwoord op de veelbesproken vraag wanneer dat dan precies heeft plaatsgevonden laat De Bont bewust twee opties open. Als de dam primair bedoeld was om *binnenwater* te reguleren, valt het meeste te zeggen voor een late datering (derde kwart van de dertiende eeuw); als de dam eerst en vooral *buitenwater* moest tegenhouden, ligt een vroegere datering (twaalfde of zelfs elfde eeuw) meer voor de hand. Voor het laatste pleit ook de behoorlijke breedte van de Amstel ten noorden van Ouderkerk (inclusief het gegraven stuk), die vooral te verklaren zou zijn door oeverafslag als gevolg van regelmatige wateroverlast vanuit het IJ.

Ten slotte komen ook de Amsterdamse boeren in beeld. Lang bekend is dat de vroegste bewoning, die we ons als een ‘hoevenzwerm’ en nog niet als een gesloten lintbebouwing moeten voorstellen, op de lijn Nieuwendijk-Dam-Kalverstraat gezocht moet worden. Deze oudste ontginningsbasis zal rond het jaar 1000 zijn ontstaan, toen zeker ook werd ontgonnen vanaf de oevers van de zuider-Amstel. De oorspronkelijke verkaveling is op basis van gedetailleerd archiefonderzoek door Oldewelt en Dudok van Heel op de huidige locatie van het Koninklijk Paleis duidelijk te reconstrueren, mits men ervan uitgaat dat de Amstellandse ontginners destijds met de toen gangbare hoevemaat hebben gewerkt. De projectie van die maatvoering op de huidige Dam (194-201) is fascinerend, ook al geeft De Bont aan het einde volmondig toe dat het om een opeenstapeling van hypothesen gaat (201). Vergelijkbare bespiegelingen over de oudste ontginningen langs de zuider-Amstel leiden haast vanzelf tot een ook al oude (en bij tijd en wijle ongekend felle) discussie over de locatie van het Kasteel van Amsterdam. Als daaronder het ‘stamslot’ wordt verstaan die de heren van Amstel (een Stichts ministerialengeslacht) in of bij Amsterdam hadden, sluit De Bont zich aan bij de door de archeoloog Van Regteren Altena geponeerde stelling dat dit versterkte huis, een mottekasteel, gezocht moet worden op de locatie van de Portugees-joodse begraafplaats Beth Haim te Ouderkerk. Die ligging, zowat naast een oude middeleeuwse kerk en op een brede, voor de veenontginningen vitale zijdedwende, maakt het bovendien waarschijnlijk dat de Amstels een hoofdrol hebben gespeeld in de ontginningen bij Amsterdam, vermoedelijk als *locatores* (‘hoofdconcessiehouders’ namens de bisschop van Utrecht).

Vanaf Ouderkerk zoomt De Bont weer uit naar de ontginningen bij Duivendrecht, Diemen, de zogenaamde Ronde Hoop (ten zuiden van Ouderkerk) en het Amstelveen. Ook hier zoekt De Bont steeds de dialoog met historici, archeologen en historisch-geografen die de afgelopen decennia op dezelfde ontwikkeling hun visie hebben gegeven. Het leidt tot boeiende

beschouwingen over onder andere ontstaan en locatie van veenmeren in Amstelland – denk aan Watergraafsmeer en Bijlmermeer maar er waren er meer – de bewoningsmogelijkheden in de Ronde Hoop, en over het later grotendeels verdronken Nieuwerkerk in het Amstelveen. Volgt nog een kort hoofdstuk over de ontginningen ter weerszij van de Beneden-Vecht (Diemen-Muiden en Muiden-Naarden), waarna De Bont afsluit met een opstel over de zeekerende bedijkingen langs IJ en Zuiderzee, die in de eerste helft van de veertiende eeuw een doorgaande keten vormden. Het bewijst dat het in dit deel van Holland klaar was met de Grote Ontginning, waarvan Amsterdam een product is en nog altijd de sporen draagt. Voor wie die wil traceren, is De Bonts boek een *must-read*. En voor wie wél in de Grote Ontginning geïnteresseerd is maar niet alle Amstellandse details hoeft te kennen, zijn de inleidende hoofdstukken 2 en 3 over veenvorming en veenontginning verplichte kost.

Peter Hoppenbrouwers, Universiteit Leiden

Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, ***Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*** (Amsterdam: Boom, 2015, 256 pp., ISBN 978 908 953 661 7).

Rond de laatste eeuwwisseling publiceerden vijf onderzoekscommissies die waren ingesteld door de ministers van Financiën en Volksgezondheid, Welzijn en Sport hun rapporten over het verloop van het naoorlogse rechtsherstel van de ontrechte Nederlandse Joden. Vrijwel gelijktijdig publiceerde NIOD-onderzoeker Gerard Aalders twee studies, *Roof* (1999) en *Berooid* (2001). Nadien verschenen publicaties die vanuit andere onderzoeksvragen tot stand waren gekomen. Zo verschenen in 2005 het proefschrift *Ontrechting en rechtsherstel* van Wouter Veraart en in 2008 een boek van Philip Staal over de erfenissen van Joodse oorlogswezen – geïnspireerd door zijn eigen ervaringen. Raymund Schütz publiceerde een kritisch artikel in *BMGN-Low Countries Historical Review* over notarissen in de Tweede Wereldoorlog. Ondergetekende onderzocht het rechtsherstel van Joodse verzekerden en de internationale discussie over de ‘Joodse oorlogste goeden’ na 1995.

Aan deze – onvolledige – reeks voegden de NIOD-onderzoekers Hinke Piersma en Jeroen Kemperman in november 2015 *Openstaande rekeningen* toe. Voor het eerst stond het beleid op lokaal niveau centraal, en wel dat van de gemeente Amsterdam. Net als eind jaren negentig gaf een maatschappelijke discussie de aanzet tot deze studie. *Het Parool* had op 30 maart 2013 bericht over een vondst in het archief van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam. De hoofdstad had overlevende Joodse huizenbezitters en nabestaanden boetes opgelegd voor de niet-betaalde erfpachtcanon over de oorlogsjaren. Het NIOD kreeg opdracht de kwestie nader te bestuderen. Na de presentatie van een rapport met voorlopige bevindingen volgde in september 2014 de opdracht voor een vervolgstudie.

Piersma en Kemperman speelden het klaar om veertien maanden later een doorwrochte studie te presenteren. Zij schetsen hoe ‘Joodse huizen’ volgens anti-Joodse bezitsverordeningen onder beheer werden gesteld, waardoor de eigenaren huurder van hun eigen huis werden. Wanneer die huizen daarna werden verkocht, moesten zij het pand verlaten: ‘Zij werden achtereenvolgens gedegradeerd van huiseigenaar via huurder tot dakloze’ (76). Uit de analyse van het gemeentelijk beleid blijkt dat de gemeente Amsterdam tijdens de bezetting zelf baat had bij het op de markt komen van geroofd Joods onroerend goed. De huizen die onder beheer waren gesteld, vonden gretig aftrek bij ‘oorlogskopers’, vaak NSB’ers. Tot de kopers

behoorde ook de gemeente Amsterdam. Het kwam de gemeente in verband met plannen voor stadsvernieuwing goed uit dat 'Joodse huizen' in sommige buurten leeg kwamen te staan. Zij verwaarloosde die huizen en werd daarbij 'geholpen' door Amsterdammers die gedreven door brandstoftekorten in de Hongerwinter het hout uit de huizen haalden. Hierdoor waren veel Joodse huizen na de bevrijding rijp voor de sloop. De gemeente kon de vooroorlogse plannen voor stadsvernieuwing en verbetering van de verkeersdoorstroming doorzetten zonder kostbare onteigeningsprocedures. Het gevolg was dat na de bevrijding hele stukken van de oude Joodse buurt van de kaart verdwenen.

Joodse huiseigenaren die de vervolging hadden overleefd, werden niet alleen met het verval en de sloop van hun huizen geconfronteerd. Zij kregen na de bevrijding de openstaande rekeningen gepresenteerd die nog op hun bezit berustten. Tijdens de bezetting hadden de nieuwe eigenaren vaak verzuimd de erfpachtcanon te betalen, met name door de toenemende economische ontwrichting en de vlucht in september 1944 van 'foute oorlogskopers'. Naast die onbetaalde rekeningen kregen de Joodse huiseigenaren of de nabestaanden een strafboete opgelegd voor te late betaling van de erfpachtcanon, en voor niet-betaalde straatbelasting. Sommigen kregen daarnaast nog rekeningen voor 'diensten' die de gemeente in bezettingstijd had verleend, zoals het dichtmetselen van hun onbewoonde huizen.

Van een publieke discussie over dit beleid was nauwelijks sprake: in naoorlogs Nederland was er weinig aandacht voor het lot van de Joden. Van hen werd dankbaarheid verwacht, wat bijvoorbeeld tot uiting kwam in de totstandkoming van het Monument van Joodse Erkentelijkheid op het Weesperplein. De discussie bleef veelal binnenskamers. Dat betekent niet dat Joodse woningbezitters zonder meer betaalden. Dat konden de meesten ook niet omdat ze van alle bezit waren beroofd en vaak nog geen inkomsten hadden. Wanneer de huiseigenaren beroep aantekenden, beriep de gemeente zich op het zakelijke aspect van de erfpachtwetgeving. Die bood volgens de gehanteerde interpretatie geen ruimte voor het principe van redelijkheid en billijkheid, dat een centrale rol speelde in de herstelwetgeving. Het loslaten van het zakelijk karakter zou leiden tot onderscheid op grond van subjectieve criteria. De gemeente verwees de Joodse eigenaren naar de Raad voor het Rechtsherstel. De herstelwetgeving bood echter weinig soelaas. De anti-Joodse bezitsverordeningen waren met terugwerkende kracht nietig verklaard, waardoor Joodse eigenaren formeel gedurende de bezettingstijd eigenaar waren gebleven. Zij waren nu dus verantwoordelijk voor de niet-betaalde kosten. Die moesten zij op de 'oorlogskopers' en beheerders verhalen. Dat lukte maar sporadisch, en zo draaiden Joodse huiseigenaren op voor de openstaande rekeningen van degenen die tijdens de bezetting hun huizen hadden bewoond of verhuurd. Om hun huizen weer te kunnen betrekken moesten zij echter wel met de 'oorlogskopers' schikkingen treffen. Soms konden 'oorlogskopers' slechts via een kortgeding uit huis

gezet worden. Uiteindelijk besloot de gemeente wel om in bepaalde gevallen de helft van de boetes kwijt te schelden. De straatbelasting kwam veelal te vervallen.

Piersma en Kemperman illustreren hun bevindingen met individuele voorbeelden, zowel van door de Duitse roofmaatregelen getroffen Joden als van gemeentelijke ambtenaren en advocaten. Zo'n voorbeeld is de Amsterdamse gemeenteadvocaat D. K. G. de Jong, die zelf Joods was en naar Zwitserland was gevlucht. Na de bevrijding keerde hij terug in zijn functie. Hij was voorstander van een ruimhartiger gemeentelijk beleid, dat niet op strikt juridische argumenten was gebaseerd. Dat beleid zou rekening moeten houden met de bijzondere omstandigheden van de Joodse slachtoffers tijdens de bezetting. De gemeente Amsterdam nam zijn adviezen echter niet over.

Een vergelijking met de situatie in Den Haag, Rotterdam, Groningen en Leeuwarden laat verschillen zien, maar het beleid ten aanzien van de betaling van de erfpachtcanon komt in grote lijnen overeen met dat van de hoofdstad. Dat had onder meer te maken met het landelijke overheidsbeleid. Een belangrijke factor was het besluit geen specifieke voorzieningen voor Joodse slachtoffers te treffen. De wederopbouw, gepersonifieerd door minister van Financiën Piet Lieftink, stond volledig in het teken van het nationaal collectief en was nadelig voor het individu. Financieel-economische motieven waren daarbij leidend. Amsterdam, waar de gemeentekas grote tekorten liet zien, volgde die lijn. Daarnaast voelde de gemeente zich niet verantwoordelijk voor de schade die Joden door toedoen van de bezetter hadden geleden. Dit alles leidde tot het harde gemeentelijke beleid tegenover de beroofde Joodse huiseigenaren.

Openstaande rekeningen plaatst het Amsterdamse beleid in de context van de reeds bekende informatie over de kille ontvangst van Joodse overlevenden. Het boek is vooral belangrijk omdat het een nieuw terrein belicht: het beleid van een lokale overheid. Juist dat van Amsterdam is interessant, omdat de stad voor de oorlog 80.000 Joodse inwoners telde. Hoewel goed geschreven, zijn de juridische beschouwingen voor geïnteresseerde lezers en vakgenoten die niet juridisch onderlegd zijn, ingewikkeld en soms moeilijk te volgen. Dit is echter een onontkoombaar euvel, omdat juridische, historische en maatschappelijke vragen over 'roof en rechtsherstel' in samenhang bestudeerd moeten worden. 'Het recht' – lees: de wetgeving – en de formalistische interpretatie daarvan bepaalden grotendeels het beleid, met alle gevolgen van dien voor de gedecimeerde Joodse gemeenschap van Amsterdam.

Philippus Breuker, *Opkomst en bloei van het Friese nationalisme, 1740-1875* (Leeuwarden: Uitgeverij Wijdemeer, 2014, 472 pp., ISBN 978 949 205 204 9).

This voluminous book discusses the circumstances and developments that led to the emergence of Frisian cultural nationalism in the period between 1740 and 1875, an era that saw one of the most fundamental transformations in the Western world. It focuses on a region that has been considered ‘provincial’ from a Dutch perspective and that has remained largely unknown to the rest of the world. One of the reasons for this isolation was the lack of accessible literature on the culture and history of Friesland in any other language than Frisian, Dutch and perhaps, to a much more limited extent, German. Typically, the academic output on the topic has been produced by a small group of scholars who are ‘natives’ of the region. Recently an exception to this trend has been Joep Leerssen’s comparative and comprehensive engagement with cultural nationalism in English-language publications. While not focusing on the Frisian case specifically, these studies have demonstrated that the Frisian heritage also resonates within the context of European cultural history and can serve as an interesting case study to illuminate broader European discourses. Other works have been published in Frisian or Dutch and thus attracted a more limited audience, but they too sought to accommodate the Frisian case within theoretical debates on nationalism. In that context, Goffe Jensma’s work, including his book *Het rode tasje van Salverda. Burgelijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (1998), demonstrated the relevance of the concept of the invention of tradition for Frisian culture.

Breuker’s book focuses on a period when Frisian nationalism started to blossom. Its introductory paragraphs explain that the Frisian heritage has an important place in European cultural and legal history, but its character has always been defined in contrast to Dutch culture – simple versus sophisticated, civilisation versus nature, these have been the omnipresent binary opposites. Thus, the tacit notion of backwardness has been a fundamental characteristic of European and Dutch cultural attitudes to Friesland. By contrast, the point of departure of this work is that the region followed a trajectory similar to that of other cultures in Western Europe, a vantage point that would require that its history is assessed not in isolation, but within a wider context, perhaps even in a comparative manner. The book is comprised of an introduction, 22 chapters and a conclusion and can be divided into two parts, the first of which is dedicated to political and cultural processes and to the description of the activities of institutions such as the

Franeker academy, the provincial archive and library and various publication outlets, including journals, almanacs and yearbooks. Further, the author briefly touches on the evolution of Frisian nationalism as an imagined community and goes on to show how literature became 'Frisianised', what changes that process triggered vis-à-vis Latin and Dutch and how the elite circles started to embrace the Frisian identity. Lastly, it dedicates some attention to the early phase of Frisian liberalism. The second, larger part of the book focuses mainly on the life and activities of significant individuals. The majority of these are shorter sketches, but some important figures such as Albertus Telting and Joost Halbertsma receive somewhat more attention, together with two important cultural products, *De Tescklaow* and the *Oera Linda* book. The discussion of these two works would present an opportunity to establish connections and comparisons with similar cultural products in nineteenth-century Europe.

There is no doubt that this lavishly illustrated, beautifully designed book covers an enormous field of knowledge with lots of interesting detail, accumulated in the course of a long academic career. Yet the 22 chapters are very heterogeneous in content and length. Moreover, the question arises as to who the author's intended audience was and one wonders if that audience could have been substantially larger if more attempt had been made at accommodating the emergence and flourishing of Frisian nationalism in the context of European cultural nationalism in this period. The chapters on *De Tesckalaw* and the *Oera Linda* book indeed contain some references to Percy, Ossian and Jacob Grimm, and also include a short discussion of the contacts and correspondence between Tydeman and Grimm. If the author had gone further along that road of exploring the international connections and influences, the reader could have been left with more clues about why Frisian culture matters for Europe and what makes it a typical or exceptional instance of small, 'minority' culture. Moreover, had the theoretical engagement gone beyond a few references to notions such as the 'invention of tradition', the interesting mini-case studies could have been used to illuminate problems that reach well beyond the realm of Frisian culture. All in all, while this book makes a significant contribution to the field on the basis of the information and knowledge it has amassed, ideally, it should be followed by further steps that could lead to opening up the 'gates' of Frisian culture, which to many people still resembles a self-contained universe.

Monika Baar, Leiden University

Jan de Volder, *Kardinaal verzet: Mercier, de Kerk en de oorlog van 14-18* (Tielt: Lannoo, 2014, 272 pp., ISBN 978 940 142 332 8).

Kardinaal Désiré-Joseph Mercier (1851-1926), aartsbisschop van Mechelen, is in België een van de vergeten helden van de Eerste Wereldoorlog. In *Kardinaal verzet* beschrijft de Belgische historicus Jan de Volder hoe Mercier die heldenstatus tijdens de oorlogsjaren verkreeg, om vervolgens te concluderen dat het eigenlijk niet onterecht is dat hij na zijn dood snel in de vergetelheid verdween.

Eind 1914 was België een door de Duitsers bezet land. Alleen achter de IJzer verdedigde het Belgische leger nog een klein stukje eigen grondgebied, aangevoerd door de jonge koning-soldaat Albert. De regering was uitgeweken naar Le Havre, maar de zes katholieke bisschoppen waren nog op hun post en het nieuwe Duitse bestuur had voorsnog niets gedaan om hun macht in te perken. In 1914 was de Belgische katholieke kerk nauw verweven met de politiek. De katholieke partij was ruim dertig jaar aan de macht geweest en in het maatschappelijke en culturele leven was de invloed van de kerk groot. Aartsbisschop Mercier zag het als zijn plicht een leidende rol te spelen.

Kerstmis 1914 richtte Mercier zich tot het Belgische volk in zijn herderlijke brief ‘Patriotisme et Endurance’, een bijzonder uitvoerig epistel (de brief is integraal in het boek opgenomen) waarin hij zijn kudde voorhield hoe zij zich tegenover de nieuwe machthebbers moest opstellen. Mercier wond er geen doekjes om: ‘Deze macht is geen wettig gezag. Bijgevolg zijt gij, in het innige van uw gemoed, noch achting, noch verkleefdheid, noch gehoorzaamheid verschuldigd. Het enige wettige gezag in België, is datgene dat aan onze Koning, aan zijn regering, aan alle vertegenwoordigers van het volk toebehoort. Dit alleen is voor ons het gezag. Dit alleen mag aanspraak maken op de genegenheid van ons hart, op onze onderhorigheid’ (251).

In hoeverre Mercier hierbij namens de Kerk sprak is echter hoogst twijfelachtig. De Volder toont aan dat het hier ging om een eenmansactie: Mercier had de andere vijf bisschoppen gevraagd de brief mede te ondertekenen, maar dit hadden zij allen geweigerd. Niet uit morele lafheid, maar omdat zij het niet in het belang van het volk achtten de verhouding met de Duitse machthebbers op de spits te drijven. Een van de bisschoppen noemde de brief zelfs ‘een oorlogsverklaring aan de bezettingsmacht’ (50). Ook het Vaticaan was niet overmatig enthousiast over de actie van de Belgische kardinaal. Merciers fel patriottische brief strookte allerminst met de beleidslijnen die de pasbenoemde paus Benedictus xv had uitgezet.

Een van de kwaliteiten van *Kardinaal verzet* is de analyse van de verschillende visies in Mechelen en Rome en de wrijving die daardoor ontstond. Paus Benedictus was neutraal: hij stelde zich boven de partijen en zijn beleid was erop gericht de oorlog zo spoedig mogelijk te beëindigen. Uit de brief van Mercier bleek daarentegen dat de bisschop patriottisme zag als een religieuze plicht en dat er voor hem geen vrede denkbaar was als de oorlog niet eindigde in een geallieerde overwinning en een vernietiging van het Pruisische militarisme. Mercier vroeg de paus herhaaldelijk zich uit te spreken tegen de wandaden die de Duitsers in België hadden begaan (zoals de executie van burgers en de verwoesting van Leuven, inclusief de katholieke universiteitsbibliotheek), maar hoewel Benedictus zich begaan toonde met het lot van het Belgische volk, weigerde hij zich te laten verleiden tot een expliciete veroordeling.

Volgens De Volder werd Mercier verblind door zijn eigen patriottisme: hij scheen zich niet te realiseren dat een pauselijke veroordeling zou neerkomen op partij kiezen, en dat het Vaticaan daarmee zijn positie als potentiële vredestitelier zou verliezen. Daarbij reikten de overwegingen van Rome veel verder dan die van de kardinaal in Mechelen. In Galicië hadden Russische troepen Oostenrijk-Hongaarse kerken verwoest en katholieke geestelijken vermoord: de aanval op de Kerk was niet zo eenzijdig als Mercier beweerde.

Het boek beschrijft in fascinerende details de politieke manoeuvres die zich rond de figuur van Mercier voltrokken. De Duitse autoriteiten wilden hem kwijt en pleitten voor een diplomatieke oplossing waarbij de kardinaal naar een positie binnen het Vaticaan zou worden 'gepromoveerd'. Maar de paus wilde daarvan niet weten, de aanwezigheid van de 'pro-Entente' kardinaal zou de neutrale status van het Vaticaan alleen maar schaden. Daarbij was Mercier bijzonder populair onder het Belgische volk en van nut als contactpersoon met de geallieerden.

De Volder besteedt helaas nauwelijks aandacht aan de rol die Mercier speelde in de geallieerde propagandacampagnes, terwijl die toch grotendeels verantwoordelijk waren voor het creëren van zijn internationale heldenstatus. De prelaat is in dit opzicht te vergelijken met de Nederlandse tekenaar Louis Raemaekers (1869-1956): beiden waren fel anti-Duits en toch omgeven door een zweem van onpartijdigheid. Mercier was een man van de Kerk en Raemaekers een waarnemer uit een neutraal land. Hun anti-Duitse opstelling stelde de geallieerde propagandamachine in de gelegenheid de oorlog af te schilderen als een rechtvaardige strijd tegen de Germaanse tirannie. Ook over de contacten tussen de kardinaal en de Belgische regering in ballingschap wordt betrekkelijk weinig gezegd.

In de laatste oorlogsjaren mengde Mercier zich in de toen opnieuw oploeiende Vlaamse kwestie. De Belgische bevolking bestond in 1914 uit ongeveer vier miljoen Vlamingen en drie miljoen Walen. Toch waren de vier universiteiten in het land alle Franstalig. De Duitse *Flamenpolitik* beoogde een

wig te drijven tussen het Vlaamse en Waalse volksdeel door aan de wensen van de Vlaamse Beweging gehoor te geven. In de zomer van 1916 kreeg dat zijn beslag in de vernederlandsing van de universiteit van Gent, een project dat overigens geen succes werd. Als gewoonlijk trok kardinaal Mercier fel van leer tegen het Duitse beleid. De paus zag dit met lede ogen gebeuren: 'In dit soort heikele kwesties kan men niet gematigd genoeg zijn' (135). Het Vaticaan besefte maar al te goed dat de Vlaamse kwestie al veel langer speelde, en men hield Mercier deels verantwoordelijk voor de weinig vooruitstrevende rol die de Kerk in deze discussie had gespeeld. De Volder is van oordeel dat Mercier beslist geen Vlamingenhater genoemd kan worden (199), maar dat hij wel overtuigd was van de superioriteit van de Franse taal en cultuur. Om die reden had hij zich altijd verzet tegen de introductie van het Nederlands in het hoger onderwijs: het exclusieve gebruik van het Nederlands zou volgens hem op den duur een belemmering vormen 'in de concurrentiestrijd der volkeren' (220) – vervang het Frans door het Engels en het debat is meteen relevant voor de Nederlands(talig)e academische wereld.

In zijn conclusie vergelijkt De Volder de houding van Mercier met die van Benedictus. Volgens hem verdient de paus onze bewondering omdat hij pleitte voor een oorlog tegen de oorlog, en niet, zoals Mercier, voor een oorlog tegen de vijand (227). Zijn boek lijkt ten dele dan ook een oproep tot een herwaardering van Benedictus xv. Dat is een volkomen legitiem thema, zelfs als Mercier daardoor af en toe wat naar de achtergrond verdwijnt.

Kardinaal verzet is vlot en helder geschreven, maar de bronvermelding is soms te summier. Wanneer De Volder verwijst naar 'recente betrouwbare studies' (16) verzuimt hij die in een noot te noemen en hij gebruikt 'welwillende neutraliteit' als een citaat (97) zonder duidelijk te maken dat deze frase is ontleend aan het Duitse ultimatum aan België uit augustus 1914. Dat geen illustraties zijn opgenomen is betreurenswaardig. Dat een register ontbreekt is onvergeeflijk.

Paul Moeyes, Hogeschool van Amsterdam

Gerrit Knaap, Henk den Heijer and Michiel de Jong, **Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814** (Militaire Geschiedenis van Nederland 5; Amsterdam: Boom, 2015, 460 pp., ISBN 978 90 8953 358 6).

This hefty tome is a valuable addition to the new multi-volume *Militaire Geschiedenis van Nederland*, produced under the auspices of the Netherlands Institute of Military History (NIMH). Though this is the second volume in the series to appear in print, it formally is the fifth volume of the series. Four other volumes deal with wars waged by Dutch state troops in Europe or post 1945 as part of coalition wars, and a final sixth volume will appear on the history of the Dutch state as a colonial power after 1814.

The first volume of the *Militaire Geschiedenis*, which came out in 2013, described the period of the Eighty Years' War from a European perspective. It showed how the Dutch armed forces on land and at sea were transformed from a more or less chaotic conglomerate of rebellious bands to a highly organized and disciplined army and navy, enabling the Dutch Republic to operate as a European great power. This volume traces the story of military actions by Dutch troops in the context of violent expansion along the West-African coast and in the East- and West-Indies, a process that also has its roots in the Dutch Wars of Independence. It does so in more or less comprehensive fashion. As in the previous volume, the text is supported by a copious amount of illustrations, and the layout of the book and reproduction quality of the images are spectacular. The nature of this type of book is such, that one should not expect long discussions of the most recent trends in international historiography. But given the great expertise of Gerrit Knaap and Henk den Heijer in the history of military actions in the East- and West-Indies respectively, readers will not be surprised to find clear and wide-ranging overviews covering all the major episodes of armed conflict.

The editors of the series have clearly chosen for a non-traditionalist approach to military history. The minutes of military tactics during sieges or battles, the personnel composition of regiments, or the exploits of particular commanders carry relatively little weight – especially when considering that these volumes are also meant to be used in the education program of the military academy. Ample attention is given to the economic aims of expansion (ultimately, profit for the companies and Dutch merchants) and how these aims were translated into military strategy. This is especially relevant since in the case of early modern warfare overseas, the prime instigator of violence was not the Dutch state but were the chartered companies that combined commercial and state-like functions. Furthermore, the book also contains

useful chapters on the recruitment, disciplining and daily life of soldiers and sailors. Given the conservative and militarist character of traditional military history, it is nice to find relatively sympathetic descriptions of resistance from the ranks. In the humble opinion of this decidedly anti-militarist reviewer, histories of warfare cannot contain enough on soldiers and sailors refusing orders or bravely running away from battle (offenses often punishable by death or mutilation). And while the authors have certainly not tried to write a 'black book' of Dutch expansion, they also do not hide the fact that the conquest of colonies, the enforcement of monopolies in the spice trade, or the suppression of slave revolts were littered with acts of cruelty.

It is not an easy task to write a coherent story about more than two centuries of warfare and expansion in such diverse geographical settings, literally oceans apart. This is even more so, since Dutch expansion was not organized by a state pursuing connected strategies on a global stage, but was delegated to separate companies each following its own agenda. Apart from a first chapter on the early (pre-company) ventures in the East and the West written by Henk den Heijer and Michiel de Jong, and a concluding section of a few pages, the entire book is divided in two parts that reflect the respective geographical domains of the *voc* and *wic*. This is a logical choice in terms of composition, but it does mean that the book does not provide much in terms of explicitly comparing and connecting the Dutch experience of expansion in the West and the East. The one question that the authors do promise to answer on the basis of a global comparison – whether or not the European 'Military Revolution' helped to give the Dutch a decisive edge over their non-European adversaries – is treated so summarily that it might as well have been left out. Furthermore, the possibility for global comparisons of course does not end with such a very general question. To name but one issue, for both the Indian Ocean area and the Atlantic, there are now fascinating studies that look at 'intercultural' relations in the context of military violence, such as Mark Meuwese's work on alliances between the Dutch and indigenous peoples in Africa and the Americas, or Matthias van Rossum's work on Asian soldiers and sailors in the service of the *voc*. Such works could have been used to reflect more thoroughly on the fundamental similarities and differences between the nature of cooperation and conflict in the two hemispheres.

Despite its rather conventional approach to the divisions between East and West, this volume offers readers a useful summary of two centuries of global warfare. Based on their long careers of researching and writing about *voc* and *wic* violence, the authors do so both with a clear perspective on long-term developments and with eye for detail. If you need a brief description in Dutch of how *voc* troops waged their bloody counter-guerilla in Mataram, or if you want a quick reminder of the course of Kieft's War in New Netherland, this will be your go-to book.

Robert Adlington, *Composing Dissent. Avant-Garde Music in 1960s Amsterdam* (New York: Oxford University Press, 2013, 384 pp., ISBN 978 0 19 998101 4).

The 1966 premiere of Peter Schat's *Labyrinth* signalled the international breakthrough of a radical post-war generation of Dutch composers. Influenced by the Situationist International movement, the work intended to 'disorient' the public with abstract musical complexity and abstinence of a clear message in order to stimulate active listening and the audience's spontaneous and creative engagement. Schat's *Labyrinth* exemplifies the experimental aesthetic and social activism in the Dutch sixties, which musicologist Robert Adlington thoroughly discusses in *Composing Dissent. Avant-Garde Music in 1960s Amsterdam*. The book follows and contextualises the musical, social and political endeavours of a handful outspoken composers, including the acclaimed Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Peter Schat, Misha Mengelberg and Willem Breuker. In doing so, Adlington offers a rich study of a dynamic decade in Dutch musical life in which the avant-garde renegotiated the musical culture with radically creative and socially engaged experiments.

Adlington covers the composers' engagement in seven topics – each of them in an individual chapter labelled with a contemporary catchword: 'situatie' (situation), 'vernieuwing' (renewal), 'anarchie' (anarchy), 'participatie' (participation), 'politiek' (politics), 'zelfbeheer' (self-organisation), and 'volksmuziek' (folk music). These topics are roughly structured in chronological order, covering the years between 1961 and 1971, and explored through a selection of specific compositions and key events. Adlington analyses them in the broad context of contemporary avant-garde thinkers and activist groups, such as the Amsterdam-based Provo, effectively using the rich historiography on the Dutch sixties, including the authoritative works of James Kennedy and Hans Righart.

However, the diversity caused by each chapter's partially specific theme, raises the question whether the book is best structured this way. It does not entirely succeed in continuously tying all elements together in its overarching narrative, occasionally risking main developments to lose their clarity and other aspects to become of marginal importance. This happens for example to the analyses of anarchism in the performance practices of the Instant Composers Pool (chapter three), experiments with audience participation and 'collective creativity' (chapter four) and the relation between avant-garde and popular music (chapter seven). The book's periodization raises questions on how it relates to the historiographical debate concerning

the Dutch sixties. The year 1973 is presented as possible endpoint for the narrative while at the same time being pushed forward even further into the 1970s regarding the composers' increasing attempts to realise an alternative music culture (309-310). However, consistent with general trends in Dutch activism, the years 1968/1969 seem the most significant *caesura* for the composers' idealist repositioning, as both their social and political activism in compositions and performances as well as their rejection of established cultural institutions became more explicit.

The two main shifts in *Composing Dissent* are especially relevant for historians working on the 1960s. First, the relation between the composers' changing social and political ideas and their musical practices. One of Adlington's main issues is to argue against the composers' claim to partake in a purely musical discourse, autonomous of any socially embedded meaning. Ultimately his argument is based on the context in which the music was composed and performed. For example, the paradox in Schat's above mentioned *Labyrinth*: precisely because of the attempted abstinence of making a social statement, the composer's music embodies one. Adlington tackles this most meticulously in chapter five by analysing works influenced by the international political issues of 1968, such as the Cultural Congress in Havana and the May revolution in Paris. Especially striking is his discussion of the remarkable opera *Reconstructie* (1968) – a collaborative work on United States' 'imperialism' in Latin America and Che Guevara. Although the composers continued to rigorously deny 'extramusical' expression, Adlington describes how, 'social meaning' undeniably permeated into the compositional techniques, besides the opera's explicit political subject and libretto. Eventually, in the context of the radicalizing political culture of the 1970s these ideals fundamentally shifted, making political and social messages an active goal of the compositions and performances as such. The final chapter discusses this in-depth with Andriessen's *Volkslied* (1971) – an experiment with 'vernacular musics' for 'unlimited number and kind of instruments', starting with the Dutch national anthem and gradually transforming into the left-wing *Internationale*.

The second development concerns ideas of 'cultural renewal'. The first episode is the heated debate in 1966 concerning the demand to appoint Bruno Maderna as co-principal conductor of the Concertgebouw Orchestra in chapter two. The avant-garde composers campaigned to assign a conductor specialised in the performance of new music in this institute, which they perceived as resistant to perform their work. Adlington discusses how the composers' ideas about 'cultural renewal' related to the rhetoric of Provo and Jan Kassies (a prominent advocate of socialist cultural policies in Dutch post-war cultural life, who participated in the Maderna campaign). However, they conflicted in regard to the content: while Kassies promoted a wide-ranging subsidy structure aimed at 'pluralism' in cultural life and creative participation, the composers stressed the privileged position of the

avant-garde based on their artistically innovative role. Adlington describes in chapter six how the composers gave up their attempt to be integrated in the established concert structures after this failed campaign, by discussing the famous Notenkraakers activities of 1969 – when they disturbed performances of the Concertgebouw Orchestra, critiquing the hegemony of the symphonic orchestra and the elite concert institute. At the end of the decade ‘self-determination’ became a key issue for the composers, eventually resulting in experiments with alternative venues and new types of democratic ensembles, such as the Schönberg Ensemble and Orkest de Volharding in the 1970s, accompanied by new compositional experiments.

Underlying Adlington’s analysis is a continuous tension between the composers’ unwavering ideals and their actual achievements. Their utopian ideas were in a continuous state of flux, challenged by ‘established’ critics and by polemics with other activists, and confronted by the realities of musical life. An excellent example of this is, again, the premiere of Schat’s disorienting *Labyrinth*, which left the public ‘confused, bored, or indifferent’ and unwilling to participate (56). Another intriguing element is the composers’ motivation, which, as Adlington recurrently explains, served their self-interest. For example, the Notenkraakers’ opposition to established concert institutes and their demand for ‘self-organization’ neglected other authoritative relations, such as those between composer and performer. They received great resistance from performing musicians and unions, seeking emancipation from their presumed submissive role. Attempts to join forces resulted in a vital ensemble culture in which new democratic, musical and organisational practices became a central, albeit continuously contested, ideal.

Although several topics discussed in this work marginally return in the main arguments, *Composing Dissent* offers valuable analyses concerning the musical experiments of this lauded generation of Dutch composers embedded in social and political activism. Adlington’s work is relevant for those interested in post-war avant-garde music culture, the relation between creativity and activism, and the sixties in general. The book is accompanied by a website containing a selection of scores of relevant compositions, excerpts of historical recordings and a fragment of the televised debate concerning the Maderna campaign – adding an evocative level to Adlington’s analysis of this wonderfully turbulent period in Dutch musical life.

Thomas Delpout, Radboud Universiteit

Johannes Koll, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)* (Wenen, Keulen en Weimar: Böhlau Verlag, 2015, 691 pp., ISBN 978 3 205 79660 2).

Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945) is de habilitatie van de aan de universiteit van Wenen werkzame Johannes Koll (1964). Het is de eerste serieuze studie naar de Rijkscommissaris sinds het werk van Loe de Jong en Henk Neumanns *Arthur Seyss-Inquart: het leven van een Duits onderkoning in Nederland* uit 1967. Het is waarschijnlijk ook de laatste: Kolls onderzoek is grondig en lijkt uitputtend. Het enige dat ontbreekt is een psychologisch portret. Koll wijst ter verdediging van die keuze op het gebrek aan bronnen uit de persoonlijke levenssfeer, maar hij gaat ook nauwelijks in op de indruk die Arthur Seyss op anderen maakte. Dit is dus een studie van de functionaris, niet van de man. Dat blijkt ook uit de opzet van het boek: na uitgebreide inleidende hoofdstukken over Seyss' leven voor mei 1940 en over de Duitse bezetting volgen er thematische hoofdstukken over de nazificatie, de Jodenvervolgung, de bestrijding van het verzet, de economie en cultuurpolitiek tot aan de Hongerwinter en de verdediging van het land tegen de oprukkende geallieerden.

Daarnaast structureert Koll zijn verhaal aan de hand van twee door Hans Blom geïntroduceerde concepten, die ook hier weer hun nut bewijzen. Ten eerste hanteert Koll een periodisering gebaseerd op drie keerpunten in de verhouding tussen de regime en het bezette land: de Februaristaking van 1941, de April-Meistakingen van 1943 en de halve bevrijding van september 1944. Het tweede ordenende concept is de onverenigbaarheid van de twee opdrachten die Seyss van Hitler meekreeg: bekering van het Nederlandse volk tot het nationaalsocialisme en behartiging van de 'Reichsinteressen'. Daaronder vielen hoogst impopulaire maatregelen als de exploitatie van de Nederlandse economie, de hardhandige onderdrukking van het verzet en de deportatie van de Joden.

Het meest interessant is wellicht Kolls nauwkeurige reconstructie van Seyss' machtspositie in de 'polycratie' die het nazistisch bestuur ook in Nederland kenmerkte. Koll concludeert dat die machtspositie zeer stevig was. Dat is des te opmerkelijker omdat zijn uitgangspositie zwak leek: hij was geen *alte Kämpfer* en miste een machtsbasis in de partij. Hij had weliswaar een hoge ss-rang, maar ontbeerde de 'nestgeur' van door strijd gearde politieke soldaten. Seyss hield zich echter staande, laat Koll zien, door succesvol 'polderen': hij streefde geen korte-termijn overwinningen na, maar lange-termijn relaties en wist daardoor zijn positie van spin in het web te behouden. Die positie gebruikte hij om van Nederland een voorbeeldig bezet

gebied te maken. Waar hij aanvankelijk beloofde de Nederlandse instanties en zelfs het Nederlands recht zoveel mogelijk in stand te houden, greep hij in werkelijkheid diep in de bestaande verhoudingen in. De destijds (en sindsdien) gebezigde term ‘Aufsichtsverwaltung’ is volgens Koll dan ook misleidend: het Rijkscommissariaat hield geen toezicht, het stuurde. Dat was zeker het geval op terreinen van ideologisch belang, zoals de Jodenvervolging, waar – heel anders dan in Noorwegen of Vichy-Frankrijk – het inheemse bestuur tot uitvoerder werd gedegradeerd. Seyss wilde een ‘Musterknabe’ zijn en in bezet Nederland zijn talenten aan Berlijn bewijzen, opdat hij ooit tot de bovenste rangen van het bestuur zou doordringen.

Maar naast een carrièretijger en een begenadigd diplomaat, zo luidt een andere conclusie van Koll, was Seyss ook een bevlogen ideoloog. Zijn wereldbeeld draaide niet om de natie en al helemaal niet om bestuur, maar om ras. De Jodenvervolging zag hij als noodzakelijke zelfverdediging tegen een onverzoenlijke vijand. Als dadertype was hij dus geen conformist, maar evenmin een ‘Exzesstater’. Hij was een koele rationalist, een zakelijke antisemiet zoals we die kennen uit Ulrich Herberths biografie van Werner Best (1996) of Michael Wildts *Generation des Unbedingten* (2002).

In dit verband wijdt Koll een paragraaf aan de vraag in hoeverre Seyss wist wat er met de uit Nederland gedeporteerde Joden gebeurde. De auteur hekelt De Jongs conclusie dat we daarover weinig met zekerheid zeggen kunnen, maar stelt daar niet veel tegenover. Zo presenteert Koll de richtlijn aan verzekeringmaatschappijen om bij de liquidatie van Joodse vermogens te handelen *alsof* de (Joodse) polishouders dood waren, als bewijs dat Seyss wist *dat* ze ook dood waren. Nu is het wel waarschijnlijk dat Seyss meer over de Holocaust wist dan hij na de oorlog wilde toegeven – sommigen in zijn omgeving wisten daar zeker meer van – maar bewijzen daarvoor levert ook Koll niet.

Hoe verhiel die ideologische bevlogenheid zich tot de bestuurlijke vakkundigheid die Seyss in even grote mate bezat, vraagt Koll zich ten slotte af. Zijn antwoord is dat de eerste de tweede begrensd; ideologie verblindde ook een uiterst intelligent en rationeel man als Seyss. Soms erkende hij dat de behartiging van de *Reichsinteressen* de nazificatie dwarsboomde, maar tegelijkertijd bleef hij tot zijn dood geloven dat de Nederlanders de juistheid van zijn overtuiging zouden inzien, zoals hij ook te midden van de puinhopen van een verwoest Europa kon blijven geloven dat het nazisme de toekomst had.

Hoe dat mogelijk is, zou een mooi onderwerp voor enige psychologische speculatie zijn geweest, maar daar waagt Koll zich dus niet aan. Daardoor blijft de Rijkscommissaris ook na lezing van dit nieuwe standaardwerk een raadselachtige figuur.

Annelies Noordhof-Hoorn, *De stem van de student. Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 2016; Studies over de Geschiedenis van de Groningse Universiteit 9; Hilversum: Verloren, 2016, 382 pp., ISBN 978 90 8704 589 0).

Vanaf het begin van de negentiende eeuw verschenen in Nederland studentenbladen. Sommige hielden het maar enkele nummers vol, andere vele jaren. Over enkele van deze periodieken werd de geschiedenis geschreven, zoals van *Propria Cures* (1990) en *Vox Studiosorum* (1991). Nu kan daar de eerste alomvattende studie aan toegevoegd worden, namelijk het rijk gedocumenteerde en gedetailleerde proefschrift *De stem van de student. Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw*, waarop Annelies Noordhof-Hoorn in 2016 aan de Groningse universiteit promoveerde.

Noordhof begint met een schets van spectatoriale bladen die al aan het eind van de achttiende eeuw verschenen. Ze werden niet dóór, maar vóór studenten geschreven door ‘spectators’, wijze observatoren, die met een sterk moralistisch-didactische inslag de studenten de les probeerden te lezen en in het gareel trachten te houden. Het waren de voorlopers van de ‘echte’ studentenbladen, die in het begin van de negentiende eeuw begonnen te verschijnen en waarvan de komst was gerelateerd aan de toenemende organisatie van studenten. In 1815 werd immers het Groningse studentencorps ‘Vindicat atque Polit’ opgericht, Utrecht en Leiden volgden: tussen 1825 en 1855 verscheen een tiental periodieken, waarvan de meeste alweer na enkele jaargangen verdwenen.

De gekortwielde Faam. Utrechtsch-Akademisch blad was het eerste periodiek; het ging in 1825 van start en hield het twee jaar vol. Annelies Noordhof schrijft dat het blad zich niet beperkte tot studentennieuws maar bijvoorbeeld ook de Hoger Onderwijswetgeving besprak en – met enige schroom – het werk van hoogleraren. *Faam* kreeg geregeld kritiek van de hooggeleerden, die het eigengereide optreden van de studenten niet konden waarderen. De redacteurs zelf waren ook beducht voor negatieve reacties: ze waren immers afhankelijk van de professoren. Toch duidde het verschijnen van *Faam* erop dat de gezagsverhoudingen in de universiteit minder vanzelfsprekend werden en dat de studenten mondiger werden.

Na *De gekortwielde Faam* volgden andere blaadjes, eerst drie in Utrecht, later ook in Leiden en Groningen. De inhoud van deze periodieken, die zonder uitzondering een kort bestaan hadden, verschilde onderling sterk: van actuele ontwikkelingen in het Hoger Onderwijs, academie-nieuws, boekbesprekingen tot de nieuwe grondwet van 1848. Noordhof laat zien dat

de tijdschriften niet alleen een afspiegeling waren van het studentenleven in de betreffende periode, maar tegelijk ook invloed uitoefenden op de vorming van de identiteit van de student. Wie of wat was hij? De bladen verstevigden de saamhorigheid tussen de studenten onderling en vormden een platform voor debat tussen redacties, auteurs en lezers.

Naast periodieken verschenen de Almanakken, jaarlijkse uitgaven van de corpora, met praktische informatie, variërend van collegeroosters tot zon- en maanstanden. De Almanakken bevatten ook mengelwerk, proza en poëzie, wat tot discussies en geregelde conflicten leidde met de tijdschriften die ook literaire aspiraties hadden.

Het jaar 1864 betekende een nieuwe start voor de studentenpers. Er verschenen bladen die zich niet primair richtten tot de studenten in één universiteitsstad, maar tot de studentenpopulatie in alle universiteitssteden, waar ook lokale redacties werden gevestigd. Heel scherp is de scheidslijn tussen plaatselijke en landelijke bladen niet te trekken. Immers, de plaatselijke bladen hadden soms een – zij het beperkte – landelijke spreiding en omgekeerd hadden de landelijke kranten een thuisbasis in een of twee universiteiten. In 1864 kwam *Vox Studiosorum*, na de *Faam* opnieuw een Utrechts initiatief. In 1871 volgde (alweer in Utrecht) het *Studenten Weekblad voor Noord en Zuid Nederland*, dat in 1875 met *Vox* fuseerde. Het resultaat was een landelijk tijdschrift, dat zich zelfs op Vlaanderen richtte en het maar liefst tot 1892 volhield. Het tweede blad met landelijke aspiraties, *Minerva. Algemeen Nederlandsch Studenten Weekblad*, opgericht in 1876, hield zelfs stand tot 1923. Beide bladen hadden redacties in alle universiteitssteden; die van *Vox* kwamen door coöptatie tot stand, de *Minerva*-redacties werden gekozen. De landelijke aspiraties waren – aldus Noordhof – duidelijk een uitdrukking van het opkomend Nederlands nationaal bewustzijn en de bladen waren de barometer van opvattingen onder de studenten over maatschappelijke ontwikkelingen. De nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs (1876) was aanleiding tot discussies over doel van het universitair onderwijs. De vraag of de studenten van de Delftse Polytechnische School nu wel of niet ‘echte’ studenten waren werd een ‘hot issue’ en te politieke stukken waren niet altijd naar de zin van redacties die neutraliteit nastreefden.

Het einde van de negentiende eeuw was de tijd van emancipatiebewegingen en die vonden hun weerslag in de studentenpers. Nieuwe groepen studenten (niet-corpsleden, socialisten en vrouwen) leidden tot de oprichting van nieuwe tijdschriften die de belangrijke positie van de algemeen landelijke bladen ondermijnden. In het ‘rode Delft’ waar veel (toekomstige) ingenieurs geconfronteerd werden met de armoedige sloppenwijken, ontstond *Stemmen* (1891-1892), gedrukt bij de vooruitstrevende fabrikant J.C. van Marken, met beschouwingen over politiek en socialisme, later gevolgd door *In den nevel* (1896-1899) en het (*Delftsch*) *Studenten Weekblad*, met de latere minister J.W. Alberda als actief medewerker. De komst van

meisjesstudenten leidde tot het *Utrechtsch Maandblad voor Vrouwelijke Studenten* (1910-1913) en in 1912 tot de benoeming van een vrouwelijke redacteur in *Minerva*. Onverklaard blijft (en misschien is het ook toeval) dat juist Utrecht enkele malen een pioniersrol vervulde. Het eerste blad, *De gekortwiekte Faam*, verscheen er, *Vox Studiosorum* maakte een start in Utrecht en in 1910 verscheen er het eerste en enige tijdschrift voor meisjesstudenten.

De uitputtende studie die Noordhof schreef over ongeveer 25 bladen en blaadjes maakt van haar dissertatie een uitstekende bron voor menig (universiteits)historicus die de achtergrond van een bepaald studententijdschrift wil kennen of die op zoek is naar studentenperiodieken in een bepaalde periode of stad. De vraag hoe de bladen gefinancierd werden, blijft meestal onbeantwoord. Gegevens daarover ontbreken waarschijnlijk. Het is mogelijk dat in een enkel geval een rijke geldschieter te hulp schoot, maar het meest aannemelijk is dat drukkers/uitgevers het financiële risico droegen. Over *Propria Cures* schrijft Annelies Noordhof dat het tijdschrift in 1890 van start kon gaan omdat drukker Hendrik Clausen aan de oprichters beloofde een jaar garant te staan voor eventuele financiële risico's. Clausen heeft toen niet kunnen voorzien dat hij met deze *geste* de verschijning mogelijk maakte van het enige studententijdschrift uit de negentiende eeuw dat tot op heden stand houdt.

Inge de Wilde, Rijksuniversiteit Groningen

Joep van Gennip, Vefie Poels en Marie-Antoinette Willemsen (eds.), ***Creatie en recreatie. Cultuur en ontspanning in het kloosterleven*** (Hilversum: Verloren, 2014, 234 pp., ISBN 978 908 704 469 5).

Betekent de moderne tijd de teloorgang van het klooster als cultuurdrager? Is door een groot en divers aanbod aan artistieke inspiratiebronnen en producten het klooster niet meer nodig, terwijl het in de middeleeuwen juist een kunstzinnige ruimte bood voor de lof Gods en daardoor ook de kunsten tot grote bloei bracht? En is de vrije tijd in het klooster alleen maar een oppervlakkige manier om bij te komen van het harde werk dat verricht moet worden – anders dan in premoderne perioden waar men juist in het klooster ‘goede dagen’ kon zien, zoals de Regel van de heilige Benedictus het leven van kloosterlingen aanduidt? Het lijkt erop dat cultuur en ontspanning inderdaad niet de eerste woorden zijn die tegenwoordig bij mensen opkomen als ze aan kloosters in hun omgeving denken. De auteurs van deze bundel laten aan de hand van talrijke voorbeelden en reflecties zien dat deze vragen en spontane reacties deels uit vooroordelen voortkomen. Ook nu nog wordt in kloosters veel aandacht besteed aan lezen, muziek, toneel, sport, handwerk, kunst en architectuur. Dat betekent dat kloosterlingen zowel in hun vrije tijd als in hun scheppende activiteiten geenszins passief zijn. Integendeel, de titel van de bundel is programmatisch: ‘creatie en recreatie’ gaan in de kloosters hand in hand.

De redacteurs wijzen er in hun inleiding op dat ‘het thema cultuur en ontspanning in het kloosterleven tot nu toe weinig aandacht gekregen heeft binnen de wetenschappelijke literatuur over orden en congregaties in Nederland en Vlaanderen’ (7). Er werden volgens hen vaak wel deelaspecten besproken, maar geen verbanden gelegd tussen de verschillende segmenten van het religieuze leven. Een belangrijke inspiratie voor dit boek was het inzicht van de Britse godsdiensthistorica Karen Armstrong dat men ‘vier eeuwen lang te weinig nadruk op de zintuigen heeft gelegd’, aldus de auteurs (8). Juist de verbeelding is een inspiratiebron voor religieus leven, en daar zouden kloosterlingen voor open moeten staan. Verbeelding heeft aandacht nodig, een soort ‘training’. Deze begint met de waarneming en wordt onder andere door kunst en vrijetijdsactiviteiten bevorderd. De hier bijeen gebrachte bijdragen trachten in beeld te brengen hoe die scholing van zintuigen en verbeelding in zijn werk ging. De auteurs geven een overzicht van activiteiten die hierbij van belang zijn: op het vlak van de ‘hogere cultuur’ komen lezen, liturgische muziek, beeldende kunst en architectuur aan bod. Daarvan zijn volgens hen activiteiten op het terrein van de recreatie, zoals sport en spel, te onderscheiden.

Hoe belangrijk de kloosterlijke inspiratie en de mentaliteit van een goede ‘training’ voor de kloosterlingen en hun leerlingen of cursisten zijn, wordt duidelijk bij een aantal activiteiten, zoals lezen. Cultuur binnen de kloostermuren werkt educatief voor nieuwe leden en voor leerlingen op de onderwijsinstellingen die door orden en congregaties gedreven worden. Muziek is een voorbeeld van artistieke expressie die spiritualiteit dient en tegelijkertijd een vrijetijdsactiviteit vormt. Niet alleen beoefenen kloosterlingen de liturgische zang, maar ze spelen als ‘hobby’ ook instrumenten en doen aan muzikale opvoeding. Creatie en recreatie moeten daarom aangevuld worden met het begrip educatie. Aan deze kruisbestuivingen zijn een aantal bijdragen in het boek gewijd.

Andere bijdragen gaan over kunstenaars in het klooster. Ook hiervoor vormt een inzicht van Karen Armstrong een belangrijk uitgangspunt. De auteurs vertrekken vanuit haar these dat ‘de mens in wezen een *homo religiosus* is’ (10). Dat wil zeggen dat in het creatieve vermogen van de mens volgens hen het vertrekpunt voor religieuze uitdrukkingsvormen is gelegen: ‘Hij ontwikkelt religie op hetzelfde moment als waarop hij of zij in staat was kunstwerken te scheppen’ (10). In drie bijdragen wordt stilgestaan bij individuele religieuze kunstenaars, die dus wel degelijk te vinden zijn in het moderne klooster. Daarbij kan kunst de hoofdtak van een kloosterling vormen, zoals vaak bij beeldhouwers het geval is. In andere gevallen moet kunst worden beschouwd als een nevenactiviteit.

De derde groep artikelen gaat over recreatie. Voor de auteurs is de relatie ‘tussen het katholieke geloof en sport’ belangrijk, want hierover zijn in ‘de afgelopen decennia, zowel in Nederland als internationaal, nogal wat publicaties verschenen’ (11). Hoe werd sport en spel ingezet in de vormingshuizen van en voor religieuzen? De artikelen laten zien dat hier veel aandacht voor was. In tijden van florerend religieus leven was er, bijvoorbeeld, bij veel kloosters een buitenhuis waar kloosterlingen allerlei vermaak konden vinden, zoals biljarten, schaken, kaarten of gewoon ongedwongen met elkaar omgaan. Hiervan maakten ook de studenten gretig gebruik. Het is opmerkelijk dat deze recreatie-cultuur bijdroeg aan het intellectuele werk en de spirituele groei van deze generaties religieuzen en leerlingen. Ook dat is weer een kruisbestuiving die in de recente geschiedenis van het religieuze leven onverwacht is. Eerder werd ervan uitgegaan dat recreatie niet echt bij het kloosterleven hoorde.

‘Dat zich in het kloosterleven een grote diversiteit aan cultuur en ontspanning heeft ontwikkeld tonen de hier gebundelde bijdragen aan’ (13), zo luidt een van de conclusies van de redacteurs. Het moge duidelijk zijn dat het materiaal meer biedt dan alleen maar een interessant historisch overzicht, wat op zich al verdienstelijk is. De artikelen vormen een belangrijke bijdrage tot een beter begrip van de innovatieve kruisbestuivingen tussen kunst, educatie, sport en het religieuze leven. Het is te hopen dat dit boek verspreiding vindt: onder historici die het als vertrekpunt nemen voor verder

onderzoek naar de verschillende tradities van religieus leven, en voor iedereen die reflecteert op het religieuze leven in zijn huidige vorm.

Thomas Quartier, Radboud Universiteit Nijmegen & KU Leuven

Peter Rietbergen, *Clio's stiefzusters. Verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 359 pp., ISBN 978 946 004 247 8).

Clio's stiefzusters fascineert vanaf de eerste aanblik. De voorkant toont Vermeers schilderij 'De schilderkunst', waarop een schilder bezig is een dame in het blauw af te beelden. Tegenwoordig wordt aangenomen dat die dame Clio is, de muze van de geschiedschrijving, afgebeeld met een blazoën en een boek als haar vaste attributen. De kaft confronteert ons zo direct met het onderwerp van dit nieuwe boek van Peter Rietbergen, emeritus hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen: *Clio's stiefzusters* gaat over artistieke verbeeldingen van het verleden. Het is een cultuurgeschiedenis van de 'minder of geheel niet geaccepteerde of acceptabele versies van het verleden, de vele andere "performances of memory"' (10).

Vermeers schilderij lijkt een eerbetoon aan kunst die een representatie biedt van de geschiedenis. Is dat ook het type eerbetoon dat Rietbergen beoogt? In zekere zin wel. In een prikkelende inleiding betoogt Rietbergen dat historici de rijke 'historische cultuur' van schilderijen, romans, speelfilms en games niet zomaar naast zich neer kunnen leggen. Daarvoor is zij te machtig, te vruchtbaar en te dominant aanwezig in onze maatschappij. Bovendien klinkt meer dan ooit de roep om alternatieve publicatiekanalen waarmee onderzoeksresultaten breed verspreid kunnen worden. Het is daarom zeer welkom dat Rietbergen die historische cultuur tot object neemt, en het is bewonderenswaardig hoe breed zijn blik is: hij reist kriskras door de geschiedenis, door verschillende gebieden en langs vele media.

De reis is opgedeeld in zes hoofdstukken die steeds gekoppeld zijn aan hun wijze van verbeelden: zichtbaar (standbeelden van de St. Pieter), hoorbaar (opera's over Mexico), leesbaar (een hoofdstuk over Spenglers *Untergang des Abendlandes* en eentje over Duitse historische romans van Felix Dahn), cinemascopisch verbeeld (film en televisie), en gespeeld (games en re-enactment). De scope is indrukwekkend breed, terwijl de hoofdstukken tegelijkertijd bijzonder gedetailleerd zijn en een schat aan informatie bevatten. *Clio's stiefzusters* biedt zo een rijke kennismaking met de historische cultuur, en nodigt uit tot nadenken over de belangrijke vraag die Rietbergen aan het slot van zijn proloog expliciteert: 'wie bepaalt nu nog welke verbeeldingen van het verleden aanvaardbaar zijn?' Het verleden is niet het bezit van historici, maar evenzeer van 'ongeduldige consumentistische individuen': '[a]l dan niet in groepsverband bepalen mensen nu zelf welke verledens zij bruikbaar vinden' (57).

Clio's stiefzusters stimuleert ons om de wetenschappelijke versie van de geschiedenis niet boven verledenverbeeldingen te plaatsen, maar verschillende verhalen van het verleden naast elkaar te laten bestaan. Dat is ook helemaal in lijn met hoe veel historici tegenwoordig hun vak bedrijven, zo zet de inleiding uiteen. De meeste historici geloven niet meer in een positivistische aanpak: 'Zij beseffen dat hun visie op het verleden nooit "de ware" is, dat hun gedachten erover ontstaan en uiteindelijk wetenschap worden vanuit een zee van toevallige en onvolkomen data' (8). Historici zijn mensen die een verleden construeren in plaats van reconstrueren, en dat doen zij steeds opnieuw, omdat elke tijd en elke omgeving weer nieuwe vragen stelt: 'Mede daarom is geschiedenis, altijd, "actuele geschiedenis"' (8). Zij zijn, in feite, één van de spelers die verhalen over het verleden verspreiden.

Maar tegelijkertijd blijft in *Clio's stiefzusters* de tegenstelling tussen de geschiedschrijving en de verledenverbeeldingen wel degelijk overeind. De op de voorkant gelauwerde schilderkunst wordt in de titel direct neergezet als een 'stiefzuster' van Clio. Zo wordt vanaf het eerste moment een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de geschiedenis (het *verleden*) en anderzijds verbeeldingen van die geschiedenis (de *verledens*). En die relatie is niet gelijkwaardig: Clio is het zuivere bloed en de verbeelde stiefzusters haar onechte verwanten.

Impliciet klinkt bovendien vaak de aanname door dat dat *verleden* kenbaar en stabiel is. Rietbergen benadrukt weliswaar regelmatig dat het hem niet gaat om de 'waarheid' over het verleden (historische romans toetsen aan 'historische "juistheid"' is volgens hem 'verleidelijk', maar niet 'de meest interessante' aanpak (204), maar hij neemt die ware geschiedenis toch vaak als maatstaf. Hij stoort zich bijvoorbeeld aan de kritiek dat de film *Braveheart* te 'homofob' zou zijn: 'de dertiende eeuw was niet "gay-friendly", dunkt mij' (257). In de epiloog wordt benadrukt dat historici debatten over het verleden moeten stimuleren, maar dat verleden niet mogen helpen verdraaien of herschrijven: 'Wat wetenschappers zeker niet mogen doen, is assisteren bij campagnes voor collectieve lobotomie, waarin mensen afstand wenssen te nemen van die delen van het verleden die zij minder aantrekkelijk vinden' (321-322). En met games heeft Rietbergen een wat moeizame verhouding, omdat hun verhaal over het verleden veranderlijk is en afhangt van keuzes die spelers maken. Ze zijn daardoor 'in essentie onhistorisch', omdat 'de rol ontkend wordt die het verleden vanouds speelt: als bron voor ons begrip van ons heden, van onszelf, waardoor wij weten wat wij als bagage bij ons dragen terwijl wij nadenken over en vorm geven aan onze toekomst' (312-313). Het verleden blijkt dus iets stabiels en moet dat ook zijn om ons op die manier de wereld te laten begrijpen.

Het is veelzeggend dat het boek de ondertitel *Verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap* heeft gekregen: geschiedschrijving en verledenverbeeldingen staan niet *naast* elkaar, maar de eerste gaat vooraf aan de tweede. Rietbergen neemt aan dat verbeeldingen door wetenschappelijke

onderzoeksresultaten beïnvloed zijn, ‘en zelfs, im- dan wel expliciet, ernaar verwijzen, er in die zin wat van meenemen en er vervolgens aan voorbij gaan’ (15). De geschiedschrijving laat zonder meer haar sporen na in verledenverbeeldingen, maar werkt het niet evenzeer de andere kant op? Op tal van manieren wordt de geschiedwetenschap ook weer gekleurd door verledenverbeeldingen die in de maatschappij circuleren. Geschiedenisstudenten nemen beelden uit films en games mee de collegezaal in, terwijl wetenschappers re-enactments benutten om inzicht te krijgen in het verleden. En zelfs commissies die onderzoek financieren lijken soms gemakkelijker geneigd om geld te geven aan onderzoeksprojecten over thema’s die veelvuldig zichtbaar zijn in films en documentaires, zoals de Tweede Wereldoorlog of de Gouden Eeuw. Voor deze vormen van ‘geschiedschrijving voorbij de verledenverbeeldingen’ is geen aandacht in *Clio’s stiefzusters*, terwijl de aanknopingspunten voor het oprapen liggen. In het eerste hoofdstuk over de beelden rond de St. Pieter blijkt hoezeer pauselijke ambities om bijvoorbeeld Petrus’ graf en lichaamsresten te traceren de wetenschappelijke agenda hebben bepaald. En als het tweede hoofdstuk toont dat opera’s over de Azteken vanaf de twintigste eeuw niet meer het verhaal over barbarij versus beschaving vertelden, maar veeleer dat over complexe culturele ontmoetingen, rijst de vraag: is die ontwikkeling het gevolg van nieuwe wetenschappelijke denkbeelden, of ontstond dankzij nieuwe verbeeldingen juist ruimte voor onderzoek naar *cultural exchange* – of werken beide bewegingen op elkaar in?

Clio’s stiefzusters biedt dus zicht op dynamische interactie tussen steeds veranderende verhalen die zowel bevlogen wetenschappers als commerciële stakeholders construeren. Het is jammer dat het geloof in een waar en eenduidig verleden het doordenken van die wederzijdse bevruchting in de weg staat. Natuurlijk begeven historici zich op glad ijs als zij de professionele vakbeoefening werkelijk radicaal zouden gelijkstellen aan filmproducties en game-industrie: zetten zij het vak zo niet in de uitverkoop? Die vraag is terecht – en juist daarom moeten we hem stellen, en moeten we kritisch nadenken over de verhalen die we willen verspreiden. Zouden historici andere verhalenvertellers niet kunnen helpen om een groot publiek te laten nadenken over de meerduidigheid van het verleden? Ik bekijk opnieuw het omslag, en weet hoe ik Vermeer het liefste lees: elke Clio is alleen kenbaar in en dankzij haar verbeelding.

Elizabeth A. Sutton, *Capitalism and Cartography in the Dutch Golden Age* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 2015, 184 pp., ISBN 978 022 625 278 4).

‘Het eerste waar Nederlanders aan denken, als ze iets willen verkrijgen dat hun eigen land niet oplevert, is niet het zelf te gaan maken, maar het te zoeken in den vreemde’ (Willem Frederik Hermans, *Au pair* (1989) 5). In het onderhavige boek is het omgekeerde het geval: de Amerikaanse wetenschapster Elizabeth E. Sutton zoekt haar onderwerp in den vreemde, namelijk in de Republiek van de Gouden Eeuw. Dit is op zichzelf voor een Nederlandse lezer al een plezierige ervaring en het is dan ook moeilijk de verleiding te weerstaan niet alleen al dáárom onder de bekoring te komen van dit boekje.

In een kleine 140 pagina’s gaat Sutton in op het succes van de Amsterdamse prent- en kaartenmaker Claes Jansz. Visscher en – meer in het algemeen – de duiding van de hegemonie van Amsterdam als cartografische hoofdstad van de wereld in die dagen. Even los van de specifieke invalshoek die Sutton daarbij kiest – waarover straks meer – is het verfrissend dat het nu eens niet gaat over de kaartenmakersdynastie van Blaeu. De Blaeu’s hadden collega’s en concurrenten genoeg, en ook hun werk is het bestuderen meer dan waard.

Het eerste hoofdstuk van Suttons boek is in feite de inleiding, en is min of meer programmatisch van karakter. Zij stelt dat kaarten niet alleen de neerslag zijn van ontdekkingen, expansie en onderzoek, maar ook de bevestiging hiervan zijn. Kaarten vormen als zodanig een geopolitiek – om niet te zeggen imperialistisch – instrument. In haar eigen woorden: ‘Dutch maps are visual evidence of how space was shaped by and was productive of culture: in this case, the rationalization and organization of a particular economic system.’ (14) Daarbij deinst Sutton er niet voor terug te spreken van retoriek in woord en beeld (‘pictorial rhetoric’). Deze retoriek droeg mede bij aan de bevestiging en aanvaarding van een systeem dat gericht was op winstbejag, ten koste van grote ellende voor zeelieden, slaven, arbeiders, boeren en vissers in binnen- en buitenland. Tevens bepaalt Sutton in hoofdstuk 1 haar positie in de historiografische traditie, met verwijzingen naar denkers als Bourdieu, Foucault, Giddens, Marx, Schama en Weber. Sutton werpt een onderzoeker als Kees Zandvliet voor de voeten dat hij in zijn (bronnen)publicaties primair ingaat op de documentaire en historische betekenis van overgeleverde WIC-kaarten, en minder op hun functionele rol als instrument in de expansie van de Republiek. Zandvliet staat daarin natuurlijk niet alleen – integendeel.

In hoofdstuk 2 schetst Sutton in grote lijnen de algemene economische en politieke situatie ten tijde van de Republiek. Daarbij komt in dit geval uiteraard ook het belang van zulke instituties als VOC en WIC aan bod, evenals bijvoorbeeld de invloed van een denker als Simon Stevin op utilitaire bouw en de inrichting van nieuwe nederzettingen. Ook besteedt ze aandacht aan het werk van Hugo de Groot, dat onder meer een nieuwe grondslag betekende voor opvattingen over recht op bezit en van groot belang was voor de expansieve, Hollandse natie. In feite betoogt Sutton dat kaarten (ook) een rol spelen bij de bevestiging en legitimatie van de groeiende invloed van rijke, Amsterdamse kooplieden, ten koste van adel en clerus: 'Maps codified and made coherent what was only a cacophony of voices in meeting rooms and on the street.' Dit soort van pregnante stellingen over het effect en de 'potentie' van kaarten en het daarmee samenhangende belang van kaartproductie zijn frequent in Suttons boek te vinden. Andere voorbeelden zijn: 'Maps presented a particularly capitalist view of space, one that emphasized expansion and industry, bounded by the lines of individual subjective exclusivity, and these maps thus reflected and reinforced contemporary legal and moral ideals circulating in Holland' (46) of 'Maps and prints for public consumption demonstrate how the Dutch organized space and society pictorially, and attributed this control and organization to their own ingenuity, industry, and institutions, clearly blessed by God' (65-66). Dit soort uitspraken zijn prikkelend, en vormen een geheel andere benadering van het fenomeen 'kaart' dan gebruikelijk is.

Wat lichte onrust of zelfs argwaan wekt, is dat dit soort stellingen moeilijk omkeerbaar zijn zonder dat het beweerde onevenwichtig wordt, of bijna potsierlijk zelfs. Namelijk, als wij zouden willen benoemen wat zoal de staat als controlerende institutie bevestigde, dan zouden kaarten beslist niet het eerste zijn dat wordt genoemd en ook niet het tweede. Sutton gaat hier opnieuw vrij uitvoerig in op het gedachtegoed van Hugo de Groot en de contemporaine weerklank daarvan. Dit neigt tot wel erg theoretische beschouwelijkheid, die ver afdwaalt van het 'kaptalisme en cartografie' uit de titel van het boek. Juist wanneer we daardoor het nodige houvast dreigen te verliezen stelt Sutton dat 'Visscher and other publishers probably did not consciously incorporate Grotius's theories, but rather, the needs of their society dictated their production...' (72). Hiermee worden de vertrouwde Hollandse waarden nuchterheid en pragmatisme ten slotte toch als doorslaggevend erkend.

In het hoofdstuk over de Hollandse bezittingen in Brazilië werkt Sutton aan de hand van deze casus haar theorie verder uit. Door de overheid gemandateerde bestuurslichamen zoals de WIC, zo betoogt Sutton, gebruikten kaarten niet alleen als bron van kennis of voor navigatie, maar tevens als 'bewijs' van de gerechtvaardigde aanspraak op een bepaald gebied. Aldus vormden de producten van de vaardige cartografen uit de Lage Landen een

solide fundament voor de territoriale claim – waar vertegenwoordigers uit andere landen niet of in veel mindere mate over beschikten.

Het geheel overziend – er is ook nog een hoofdstuk gewijd aan de Hollandse bezittingen in Noord-Amerika – vraag ik me af of dit boekje niet beter een andere focus dan juist de kaarten had kunnen hebben, namelijk hoe de aanspraak op nederzettingen in den vreemde gepropageerd en ‘vermarkt’ werd door onder andere de WIC. De opzet van Sutton kan dan min of meer dezelfde blijven, maar de vlag die de lading dekt is in dat geval meer van toepassing. Die lading is namelijk rijker en gevarieerder dan de titel nu doet vermoeden, onder meer door de aandacht voor landinrichting en de betekenis daarvoor van het werk van Stevin en het accent op recht en rechtmatigheid van koloniale expansie, met als uitgangspunt de fundamentele beschouwingen van Hugo de Groot. Ook kaarten, hun makers en hun functioneren kunnen dan – als onderdeel van een ruimere context – evenwichtiger worden behandeld.

Het is zonder meer positief dat de historisch-cartografische benadering hier niet bepaald wordt door het bibliografisch-documentaire accent, maar dat er voor een meer inhoudelijke en functionele analyse is gekozen. Een kritischer oordeel moet worden geveld over slordigheden in titels en citaten. Toegegeven, de schrijftaal uit de Gouden Eeuw is ook voor Nederlanders van nu zelfs moeilijk, en de auteur verdient dus als Amerikaanse de nodige clementie, maar een gedicht van nog geen twintig regels uit 1656 foutloos overnemen zou toch te doen moeten zijn. Waar helemaal niets van te begrijpen is, is het register: waarom sommige namen van plaatsen, zaken of personen er wel in voorkomen en andere niet is onduidelijk. Laten we zeggen dat dat weinig bezwaarlijk is voor een boek van nog geen 140 pagina's tekst, dat toch zeker de warme aandacht verdient van historici en historisch cartografen.

Reinder Storm, Universiteitsbibliotheek UVA

Matthias Meirlaen, *Revoluties in de klas. Secundair geschiedenisonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden, 1750-1850* (Dissertation University of Leuven 2011; Leuven: Leuven University Press, 2014, 416 pp., ISBN 978 90 5867 964 2).

The historiographical sub-discipline ‘history of education’ is alive and kicking in Belgium. Whereas Dutch educational historians – and philosophers alike – are busy complaining about empiricism in educational research dislodging the institutional embedding of the history and philosophy of education, Belgian researchers continue to produce valuable research concerning educational history. Meirlaen’s *Revoluties in de klas*, published in 2014, is an example of this. It contributes to the underdeveloped field of chronicling history education in the Low Countries (332). In particular, Meirlaen deals with the question of how social-political revolutions influenced the teaching of history in secondary education. The volume under review is a revised version of Meirlaen’s doctoral thesis, which he defended in 2011.

The revolutions Meirlaen’s book title refers to are the major social and political changes that took place in Western Europe around 1800. The Southern Netherlands – present-day Belgium – experienced several regime changes in this period (from Austrian to French to Dutch rule, and after 1830, independence). The effects of these regime changes on history education are discussed in three parts: the first deals with the Austrian period, focusing on the 1777 Theresian reform, the second with the French revolutionary rule during the 1790s and the third with the Napoleonic and Dutch era. Each part contains three levels of analysis: government policy, history methods and classroom practices.

While the title speaks of ‘revolutions in the classroom’, it is somewhat misleading. One of the major conclusions of Meirlaen’s study is that history education remained fairly stable, despite the turbulent times. Throughout the whole period, history occupied a relatively unimportant place in the secondary school curriculum, which revolved around the classical languages. History lessons were intended to add some background information to the texts that were being studied, but were also included for the sake of having some variation to the language lessons. Another characteristic of history education for the whole period was moral instruction. Didactically, teachers were used to dictating their lessons. In the course of the years, modern history increased in importance in addition to classical history, but this did not significantly alter the status or function of history teaching. Only after 1830 did history education significantly change, as becomes clear in the book’s epilogue. History education was professionalized through the introduction

of teachers specialized in history and a growing number of history books. Meirlaen stresses the importance of the period from 1750 to 1830 for understanding this transformation.

An exception to the continuous character of history education during the Theresian, French, and Dutch period was provided by the French revolutionary rule. History was no longer a minor aspect of the classical languages, but became the second most important subject in the curriculum. Instead of a religiously interpreted course of history – for which Meirlaen shows a personal dislike, rather inappropriately calling history writer Loriqueur’s religious interpretation of the French Revolution ‘repulsive’ (274) – a philosophical history or history of civilization was prescribed. History lessons were to show how, through human effort, society had become increasingly technologically and culturally civilized. However, although the changes were significant, only relatively few pupils (some 187) from the nine secondary schools chose the now optional school subject.

On page 333, Meirlaen speaks of ‘small revolutions in the classrooms’, referring to ‘some’ history teachers who ‘more or less’ complied when new regime leaders asked for changes. This nuanced statement does more justice to Meirlaen’s findings than is implied by the title of the book.

Revoluties in de klas is in most respects undoubtedly a solid and valuable contribution to the history of education. However, a few minor critical comments are justified. One concerns the superfluous nature of the introductory section that deals with the intersections of the history of education and of historiography. Here, Meirlaen describes several approaches that have characterized both historical sub-disciplines. He explains that for his own study he did not choose any approach in particular, but combined several. Two of them are the ‘intellectual’ (*ideeënhistorische*) and the ‘narrative’ approach for his first two levels of analysis. However, what this all adds up to is nothing out of the ordinary. What he calls the ‘narrative approach’ or ‘narrative analysis’ is simply analysing the events and facts described in history books as well as their plots. This is common, traditional historical practice, which could have been introduced as such, without the theoretical fuss.

Meirlaen frequently challenges the interpretations of other historians of education. However, at least in one case he is attacking a straw man. He states that the Dutch historian Reinsma wrongly concluded that history education under the Dutch King William I was part of the government’s policy to unify the southern and northern Netherlands (in an article printed in 1967 in *Tijdschrift voor geschiedenis*, and not 1969 according to Meirlaen). In reality, Meirlaen argues, William I’s government was relatively indifferent to history education. Yet Reinsma actually concluded no such thing. His research question clearly reads *whether*, and if so, *how* history (and geography) education was used in William I’s policy of unification. Reinsma concluded that the government *could have* used history for unification, but *did not* do so;

not that the government had tried to do this and failed. When Meirlaen writes that Reinsma 'a priori' believed that William I's government had included history education in its unification policy, this is unsubstantiated and unfair (296, 305).

Undoubtedly a strong point of Meirlaen's study is the attention he pays to educational practice. It is far from usual for historians of education to go beyond educational policies, ideas and materials (23). At the same time, Meirlaen's study demonstrates the difficulty of researching educational practice. Even though he undertook a demanding quest for archival sources in three countries, he nevertheless has to acknowledge the scarcity of such material (32-33). What he learns from inspection reports and programmes for examinations, his main sources for investigating teaching practices, remains sketchy. Information on what exactly was being taught, for how many hours a week and what pupils gained from this teaching is often absent, untrustworthy or uncertain (for example 94, 190, 247). Furthermore, Meirlaen sometimes leaves a claim unsubstantiated. For instance, when he notes that in the Dutch epoch pupils not only had to learn moral lessons from history, but also had to apply these by writing essays, he only provides one illustration (311). A single example is insufficient to prove something to be a common practice. Such under-determination, however, is perhaps unavoidable in writing history with such a scarcity of primary data. We should therefore salute Meirlaen for bringing together a substantial amount of data on history education, providing us with a predominantly convincing account of the nature of history teaching in Belgian secondary schools around 1800.

Vincent Stolk, University of Humanistic Studies

Pepijn Brandon, *War, Capital and the Dutch State (1588-1795)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Historical Materialism Book Series 101, Leiden: Brill, 2015, 447 pp., ill., ISBN 978 900 422 814 6).

De meeste historici gaan er impliciet of expliciet van uit dat het Europese staatsvormingsproces onvermijdelijk uitmondde in de vorming van natiestaten in de negentiende eeuw, simpelweg omdat landen alleen met een centraal gefinancierde strijdmacht hun soevereiniteit konden verdedigen. Pepijn Brandon stelt daar in zijn proefschrift de geschiedenis van de Republiek tegenover: een federale staat die twee eeuwen lang tot de machtigste landen van Europa behoorde door haar strijdkrachten ter land en ter zee uiterst effectief te organiseren. Brandon onderbouwt deze conclusie met drie heldere case studies waarin hij laat zien hoe het militaire bedrijf van de Republiek in de praktijk werkte, en met een lang, afsluitend hoofdstuk waarin hij uitlegt waarom deze efficiënte organisatie uiteindelijk toch niet volstond om de ondergang van de Republiek af te wenden.

De lezer moet even volhouden om te ontdekken hoe goed dit proefschrift is. Het boek begint namelijk met een nogal taaie tekst waarin Brandon aansluiting zoekt bij de onderzoekstraditie van de marxistische macro-sociologen van de jaren zeventig. Tegenover de levendige beschrijving van financiële en administratieve praktijken in de rest van het proefschrift, staan hier vooral abstracte noties als ‘accumulatie cycli’, ‘conflicterende sociale krachten’ en ‘federale makelaardijstructuren’ centraal. Het is duidelijk dat het marxistische gedachtengoed belangrijk is voor Brandon. Voor lezers vertrouwd met deze literatuur zal zijn positie ook glashelder zijn, maar de wetenschappelijke meerwaarde van het vertoog lijkt gering. Sterker nog, Brandons stellingname is evengoed schatplichtig aan de ideeën van institutioneel economen zoals Larry Epstein, Douglass North en Daron Acemoglu die echter niet of nauwelijks genoemd worden.

De historische analyse in de volgende hoofdstukken is veel overtuigender. In hoofdstuk 2 toont Brandon overtuigend aan hoe de autoriteiten steeds opnieuw de bescherming van de handel binnen en buiten Europa tegen het licht hielden om te bepalen of de verdeling van taken tussen de Admiraliteiten, de koloniale compagnieën, en de lokale Directies van Handel nog wel geschikt was gegeven het dreigingsniveau en de economische en politieke belangen van de Republiek. Volgens Brandon gold voor het militaire bedrijf, net als voor het door Wantje Fritschy bestudeerde belastingstelsel, dat de Republiek een groot vermogen bezat om instituties aan te passen als de omstandigheden daarom vroegen.

In het derde hoofdstuk analyseert Brandon hoe op de werven van de admiraliteiten voortdurend geprobeerd werd om de productie van schepen te rationaliseren. Zijn analyse is subtiel met een goed oog voor protesten op de werkvloer, frauduleuze praktijken van een deel van het personeel, maar ook de bereidheid van de scheepstimmerlui om steeds weer nieuwe technische inzichten in praktijk te brengen. Zo kan Brandon laten zien hoe de scheepswerven van de Admiraliteit er, binnen de grenzen van wat financieel en technisch mogelijk was, in slaagden om hoogwaardige oorlogsschepen tegen zo laag mogelijke kosten te produceren.

Brandon inventariseert vervolgens in hoofdstuk 4 wat er allemaal bij kwam kijken om een landleger op de been te brengen en te houden. Daarbij heeft hij oog voor praktische zaken als de verplaatsing en bevoorrading van troepen in het veld, maar ook voor financiering van militaire operaties. In navolging van de Duitse historicus Fritz Redlich legt hij nadruk op het grote belang van de zogenaamde *solliciteurs*-militair. Zij zorgden door zelf geld te lenen voor tijdige betaling van de troepen. Met enkele goed gekozen case studies laat Brandon ook het praktische werk van de *solliciteurs* zien: het tellen van munten, verzenden van geldbedragen, het voortdurend onderhouden van contacten met alle betrokkenen en het tijdig betalen van alle rekeningen. Brandon maakt duidelijk dat niet iedereen gelukkig was met de sleutelrol van de *solliciteurs*, maar dat het uiteindelijk de beste manier was om tegen zo laag mogelijke kosten het militaire bedrijf te financieren.

Waarom ging het dan toch mis in de achttiende eeuw? In het laatste hoofdstuk betoogt Brandon dat het militaire apparaat van de Republiek bij uitstek geschikt was om de handel binnen en buiten Europa effectief te beschermen. De schepen waren technisch goed, de slagvaardigheid groot en de kosten beheersbaar. Maar de vloot en het leger waren niet geschikt om gerichte aanvallen van Engeland of Frankrijk te weerstaan, met alle bekende gevolgen van dien. En zo kan Brandon uiteindelijk concluderen dat het federale model pas aan het einde van de achttiende eeuw haar beste tijd gehad had.

Oscar Gelderblom, Universiteit Utrecht

Jaap R. Bruijn, *Zeegang. Zeevarend Nederland in de achttiende eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 2016, 320 pp., ISBN 978 946 249 098 7).

Begin 2017 opende in het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek de tentoonstelling ‘Ik wou dat ik twee hondjes was’. De expositie toonde een grote verzameling zeemanssouvenirs die Friese zeelieden meebrachten voor de thuisblijvers. In de achttiende en negentiende eeuw waren vooral keramische hondenbeeldjes uit Engeland erg populair. Thuis werden de beestjes op de schoorsteenmantel geplaatst. Zij werden ook wel ‘hoerhondjes’ genoemd omdat zij zouden aangeven of dames van lichte zeden beschikbaar waren.

De souvenirs vormen bij uitzondering een onderwerp waaraan Jaap R. Bruijn *geen* aandacht besteedt in zijn uitgebreide en nauwkeurige boek over het maritieme Nederland van de achttiende eeuw. Bruijn, emeritus hoogleraar Maritieme Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, loodst de lezer namelijk langs bijna alle aspecten die daarmee van doen hebben. Dit gebeurt in de eerste plaats thematisch, maar steeds met scherp oog voor detail. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Bruijns secure beschrijving van visvangtechnieken voor de kust. Verder is er de jankende scheepshond, die Tunesische bergers in 1762 op een gestrand Nederlands koopvaardijchip aantreffen. Ook geeft de auteur antwoord op de vraag welke kleding een Oost-Indiëganger van top tot teen droeg. Uit deze nauwgezetheid komt duidelijk Bruijns liefde voor het maritieme verleden naar voren.

Nederland kende vele takken van zeevaart: walvisvaart, zeevisserij, koopvaardij, Oost-Indiëvaart en marine. Eerder verschenen al verhandelingen over verscheidene facetten van het zeemansbedrijf, maar een monografie over de tienduizenden mannen en jongens die jaarlijks ter zee dienden bestond tot nog toe niet. De vraag die centraal staat in het boek is wat achttiende-eeuwse zeelieden op al deze vaarten ertoe bracht de gang naar zee te wagen. De achttiende-eeuwse context verschilde namelijk wezenlijk van de late zestiende en zeventiende eeuw. Na afloop van de uitputtende Spaanse Successieoorlog was met de Vrede van Utrecht in 1713 een einde aan de Republiek als grootmacht en daarmee de Gouden Eeuw gekomen. Dit betekende dat de marine uitgespeeld was als werkgever voor grote aantallen zeelui. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) groeide in de achttiende eeuw weliswaar lang door en de kabeljauwvisserij bleef op hetzelfde niveau, maar met de walvisvaart en vooral de haringvisserij ging het achteruit.

Zeegang bestaat uit twaalf hoofdstukken en bevat verder een uitgebreid kleurkatern. Ook zijn er twee registers op personen- en scheepsnamen. In

het boek volgen we de zeeman op zijn reis: vanaf het moment dat het idee postvatte het ruime sop te kiezen tot en met de thuiskomst. In de eerste twee hoofdstukken komen motivatie, herkomst en aanmontering van de zeelieden aan bod. Vervolgens gaat Bruijn in op de genoemde vijf takken van zeevaart. Zo wordt in één keer inzichtelijk dat deze soorten tamelijk uiteen liepen wat betreft scheepstypes en bestemmingen. Hiermee hing vanzelfsprekend de grootte van de bemanning samen. In de hoofdstukken vier tot en met zes lezen we over werken, leven en anderen aan boord. En met anderen worden niet alleen de passagiers bedoeld die voor de reis betaalden. Ook gaat het over Aziatische zeelieden, slaven en veroordeelden. Steeds worden de vijf takken van zeevaart zo goed mogelijk bediend. Deze krijgen vervolgens afzonderlijk extra aandacht in even zoveel hoofdstukken.

De inkleuring hiervan lijkt wat willekeurig, maar waarschijnlijk moeten we dit scharen onder het ‘op impressionistische wijze schetsen van een beeld’, zoals Bruijn dat noemt in zijn voorwoord. Zo behandelt het hoofdstuk over de walvisvangst de reizen van de Noord-Fries Jens Jacob Eschels en de Schiedammer Pieter Bezemer. In het volgende over de visvangst komen bijvoorbeeld vervelende voorvallen op zee aan bod en in het kader van de koopvaardij lezen we de ontboezemingen van een zeeman. Het VOC-hoofdstuk handelt onder meer over dronken en boosaardige schippers. Toch bieden de voorbeelden levendige en vooral menselijke doorkijkjes in het reilen en zeilen op schepen. Hierbij zorgt Bruijns aantrekkelijke verteltrant ervoor dat de lezer geregeld het gevoel heeft zelf zich aan boord te bevinden. Een mooie illustratie vormt de walvisjacht ten westen van Noord-Spitsbergen, zoals opgetekend door genoemde Bezemer. Bruijn brengt de welhaast mysterieuze sfeer beeldend tot leven:

In deze gebieden scheen 127 dagen de middernachtzon, maar dit was allerminst een garantie voor zonnig en helder weer. Integendeel, de journalen vermelden geregeld dat het dagen achtereen door mist aardedonker was. Walvissen zag men dan niet, men hoorde ze wel blazen. Voor ijsbergen behoefde men niet zo bang te zijn, maar ijs was er in vele andere vormen, van schotsen, flarren en stroken tot hele velden en vast pakjys toe. Dan weer hoorde men “t ijs raaze” (138).

Slotstuk vormt het twaalfde hoofdstuk over het thuisfront. Al die tienduizenden zeegaande mannen en jongens lieten geliefden achter, die het moesten zien te rooien zonder hen. Gretig put Bruijn uit de brieven die zich in de *Prize Papers*-collectie in The National Archives te Kew (Londen) bevinden (zie ook www.gahetna.nl (zoekterm: Sailing Letters), www.brievenalsbuit.nl en www.gekaaptebrieven.nl). Het betreft post die door vijandelijke, Engelse schepen in oorlogstijd gekaapt is. Via de brieven van de achterblijvers krijgen ook vrouwen een bescheiden stem. Egodocumenten vormen belangrijke bronnen in het boek. Naast brieven keren de levensverhalen van circa tien zeelieden steeds terug in de hoofdstukken. Zij versterken en illustreren

archiefonderzoek en de recentste vakliteratuur. Met deze autobiografische insteek draagt *Zeegang* vooral een sociaalhistorisch karakter.

Bruijn gaat als gezegd zeer nauwgezet te werk in zijn boek. Des te opvallender zijn de talloze, veelal redactionele slordigheden. Vele malen lezen we over een ‘Compagnies schip’. Daarnaast zijn er onder meer de ‘carrière perspectieven’, ‘voc schippers’, ‘uniform jas’, ‘Wester Schelde’ en de ‘stormvogel soort’. Op pagina 208 is de Groninger zeeman Klaas Jakob Kuipers acht jaar na zijn eerste reis plots veranderd in een ‘zij’. Het is bekend dat het leven aan boord de zeeman tekende, maar dit zou een unicum in de Nederlandse maritieme historie zijn geweest. Verder verdient het op consistente manier plaatsen van onderschriften bij afbeeldingen nog aandacht. Dit geldt tevens voor de schrijfwijze van getallen. Ten slotte mist de wetenschappelijke lezer regelmatig noten en moet hij zich tevreden stellen met ietwat beknopte omschrijvingen van archief- en museumstukken in de bronnenlijst.

Wie deze omissies door de vingers kan zien, heeft met *Zeegang* een grondige monografie in handen, die zowel een naslagwerk als een startpunt voor toekomstig onderzoek vormt. Dit kan zich richten op internationale vergelijkingen. Hiernaar verwees Michiel van Groesen al in zijn oratie *Een zee van mensen* te Leiden (oktober 2016). In het kielzog van Bruijn pleitte ook hij voor een cultuurhistorisch perspectief in de maritieme geschiedenis.

Verder bieden de diverse afbeeldingen van materiële objecten aanknopingspunten om materiële cultuur te verbinden met schriftelijke bronnen. Bruijn laat ook zien dat het notarieel archief een belangrijke bron voor de (maritiem) historicus is. Hij gebruikte dat van Vlaardingen voor onder meer Deense inbeslagnemingen van schepen, een reddingsactie van twee Straat Davisvaarders uit De Rijk en de aanvaring van een vissersschip. De digitalisering en indexering van het gehele Amsterdamse notariële archief (www.alleamsterdamseakten.nl) zullen nieuw onderzoek mogelijk maken naar schipbreuken bij de Kaap en de door zeewater aangetaste ladingen handelswaar voor de Scandinavische kust, maar ook ruziënde zeelieden in kroegen. Deze laatsten zullen in ieder geval terugkeren in het dit jaar te verdedigen proefschrift van Maarten Hell (Universiteit van Amsterdam) over het Amsterdamse herbergwezen (1350-1800).

Tot slot is recentelijk in Londen gestart met het conserveren en digitaliseren van een derde lading *Prize Papers*. Dankzij Metamorfoze, het nationaal programma voor het behoud van het papieren erfgoed, is er een subsidie voor 160.000 bladzijden van documenten uit de periode 1652-1815. Voor de (cultuur)historicus is het nu slechts nog een kwestie van geduld om al die brieven, journaals, ladinglijsten en processtukken gretig te lijf te gaan. Maar niet zonder *Zeegang* als achttiende-eeuwse maritieme bijbel in de hand.

Gloria Wekker, *White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race* (Durham and London: Duke University Press, 2016, 240 pp., ISBN 978 082 236 075 9).

When the political message of a leading political party in the midst of the 2017 Dutch national elections suggests ‘There is something wrong with our country’, we recognise that Gloria Wekker’s *White Innocence* touches on a sensitive current national conversation. Indeed, this is what the slim volume of five succinct chapters sets out to critically analyse, although not in the sense suggested by politicians. In this book, the Netherlands’ perception of itself as a ‘small nation, innocent, [...] inherently anti-racist [and without] bad intentions’ (166) – that is to say, what had come to be considered as ‘normal’ – is placed under critical inspection. *White Innocence* is certainly not alone in addressing this topic; it comes in the wake of numerous publications, including *Dutch Racism* (2014), an edited volume to which Wekker contributed (and where she introduces the analytical direction of this book) not to mention her own numerous publications that reach back to the early 1980s.

Although it could not be described as ‘history’, Wekker’s book, which coincides with her retirement, is certainly *about* history – *Nederlandse geschiedenis*. Her pointed challenge to former Dutch historian colleagues is that:

... compared to other colonial nations like France and Great Britain, it is remarkable that in the Dutch academy, historical research and general ways of knowing have been set up in such a way that the history of the metropole is structurally set apart from the history of the colonies. (25)

Repeating the observation with more emphasis later in the book, she asserts that unlike Netherlands-focussed North American academics (or those who have learned their trade their) who have ‘shown the way’, ‘[t]he majority of Dutch historians have persistently abstained from seeking colonial connections’ (84); and in one case, referred to twice, see no relevance in doing so. Thus, the crucial point about ‘white innocence’ is that ultimately it rests on willful, historical ignorance.

In the book’s complex theoretical positioning, it is its postcolonial perspective that is most readily and immediately apprehended. Wekker bases her analysis on an adaptation of Edward Said’s concept of the ‘cultural archive’ (elsewhere more figuratively referred to as ‘this submerged continent’ (39)). By this, she explains, drawing on the American scholar of Dutch colonialism, Ann Stoler, that she understands ‘a repository of memory’: ‘the memories, the knowledge, and affect with regard to race that were deposited within

metropolitan populations and the power relations embedded within them' (19). The problem with the archive – to extend the metaphor – is that in formulating a contemporary Dutch self-representation, the Netherlands' imperial past has been filed away rendering the nation blind to its imperial legacy. One is reminded in this context of Paul Bijl's recent history (*Emerging memory*, 2014) of one colonial-era photograph in which he employs the term 'cultural aphasia' to explain the remarkable 'invisibility' of such images (and accounts) of colonial atrocities. The postcolonial scholar of postcolonial 'Indo' history, Lissy van Leeuwen, succinctly summed up this same Dutch cultural characteristic of 'not seeing' as 'zwijgen, ontkennen, vergeten en de andere kant op kijken' (remaining silent, denying, forgetting, and looking the other way) in reference to the populist politician, Geert Wilders, in a 2009 *De Groene Amsterdamer* article, which Wekker cites. As Melissa Weiner has also recently argued in an article in *Sociology Compass* (2014), the roots of 'institutionalised everyday racism' in the Netherlands, lies in the suppressed anxieties inherited from the Netherlands' colonial past.

Wekker, however, goes further, insisting on the necessity of linking this broad reference to the Netherlands' 'post-imperial' condition to a second fundamental theoretical perspective, that of the 'intersectionality' of race and gender. This is her principled stance for 'looking at the world'. It holds that one needs to see 'gender as an important social and symbolical axis of difference [that is] simultaneously operative with others like race, class, sexuality and religion' (21). This perspective of intersectionality ensures that even the more familiar 'everyday' racial and gendered act implicates an extensive subterranean complex web of attitudes and assumptions that ultimately have links back to an imperial/colonial past. From this perspective Wekker specifically also challenges her former gender studies colleagues, whom she acknowledges, might otherwise have been her allies.

White Innocence presents five thought-provoking 'scenarios' plus a capstone coda spelling out the thesis presented in the Introduction to stage the interrelatedness (intersectionality) of the elements that represent what she proposes is the essential DNA of contemporary Dutch culture. Each addresses a different but related aspect and draws on her own personal experiences as well as easily recognisable (for Dutch readers) examples of 'everyday life' to develop a passionate but often highly abstract analysis.

The discussion opens with apparently straight forward 'Case studies of everyday racism' in contemporary Netherlands. She inserts her own experience here as part of a triptych of scenarios in which the black woman is the object of negative Dutch public scrutiny. Here she focuses 'on the ways black people, but especially black women, were and are envisioned in the Dutch cultural archive' (31). Whether this has parallels with the experience of black women in the US? Well, yes, but 'there is also a specificity to Dutch racism' derived from a colonial past. This leads to 'a situation in which subjects and objects of racism keep each other in a delicate balance and where, until recently, the same evasive discursive

repertoires with regard to race were shared' (38-39). The us parallel, she states, has yet to be studied, but suggests it parallels what the African-American historian and civil rights activist W. E. B. Du Bois defined long ago in his *The Souls of Black Folks* (1903) as a 'double consciousness' (38).

In Chapter Two, in which Wekker deals with the core question of the interrelatedness of race and gender, she takes aim at government and academic departments that have corroborated in 'the silent work that race does in the public sphere' (52). Here, in a necessarily summary overview of institutional practice since the 1980s, Wekker 'names and shames' government practices, and again, alongside her analytical tools, employs her own experiences as points of departure. From a critique of those government departments centrally concerned with race/ethnicity issues – whose name changes since the 1980s provide an effective signpost to the changing political discourse and its policy implications – the discussion moves on to the 'battle ground' of academic gender studies. Rather than seeing their work as positive, Wekker argues that in fact here the 'fear and avoidance of the axis of race/ethnicity are dominant' (52). As a parting message to the academic world, her hope is that the book 'offer[s] tools to break through the impasse that we are stuck in with regard to race in women's studies and beyond' (52), although undoubtedly this will be (and already has) met with controversy.

Chapter Three is the book's only detailed focus on an historical moment of colonialism/imperialism. It concerns the racial construction of science, in this case how colonial racism came to permeate the development of psychoanalysis. This moves the discussion from the sociological to the psychological dimension, and provides an insight into the question of how 'the concepts of self and other [in particular as this applies to gendered subjectivities] that came into being in Western modernity were dependent on the politics of colonial relations' (106). That being the case, it points to the necessity of 'a postcolonial approach to the study of subjectivity'.

Chapter Four ('Of homo nostalgia and (post) coloniality') addresses the contemporary political scene to begin to unravel the apparent contradictoriness in the anti-Islam rhetoric in the campaign against homophobia articulated by the murdered politician, Pim Fortuyn – 'the first political murder in centuries' (126) – and subsequently by Geert Wilders. This can only be understood, she suggests, if one recognises how the desires and fears expressed in that discourse draw on deeply embedded colonial racist perspectives. The chapter provides another example of how Wekker employs her theory of 'intersectionality' which she posits as the only way to begin to untangle the multiple gender, colonial and racial structures that underpin the problem that a not-yet-postcolonial Netherlands faces. Seemingly paradoxically, the overwhelmingly white gay discourse has contributed to the amnesia concerning the colonial past since it 'in fact helps shape and reinforce the contours of "tolerant" and "liberal" Dutch national culture' (116) that lies at the heart of the pathology of white innocence/smug ignorance. For Wekker,

the anti-Islam rhetoric of this former politician ‘provides direct and, frankly, sickening insight into colonial masculinity, with sexual and power cards stacked entirely in favour of white men’ (130).

With this analysis of recent political debates, Wekker explicitly demonstrates the violence that is unleashed by the ‘paradoxes’ of colonialism and race’, to quote the book’s subtitle. No less violent in its affect, and certainly no less topical, is the subject of her last chapter. This deals with that most beloved of Dutch children traditions, that of *Sinterklaas* and his ‘black’ helper’, *Zwarte Piet*. Since at least 2012, when the *Zwarte Piet* tradition was condemned by the chair of the UN Human Rights Commission, (although as Wekker points out, it had been an issue since it was first raised in the 1960s), it has provided the fulcrum around which much of the popular debate on Dutch culture has revolved. Wekker’s incursion into this domain, if nothing else, has ensured that she/her book will inevitably continue to attract irate attention from a ‘traditionalist’ Dutch public incensed by the intervention of ‘foreign’ and ‘politically correct’ voices regarded as the ignorant enemies of Dutch culture. Wekker argues that this tradition, that calls out the ‘power mechanisms’ of the Netherlands’ past of slavery and colonialism, is no less violent in its impact on children than that of the Fortuyn/Wilders discourse on Dutch society at large in manufacturing a false Dutch self-representation.

While what Wekker brings to the table for review in *White Innocence* is not new, the volume is not an easy read. This is, in part, because of her insistence on mounting her case on a number of fronts simultaneously – the personal, the historical and the socio-cultural – and keeping all the balls in the air at once, as it were, while simultaneously subjecting them to examination from multiple theoretical vantage points. This is a consequence of a methodology that challenges most of the mainstream discourses with which academia is perhaps more familiar. In the end, it may be only those who appreciate the irony of the question that heads the coda – ‘What about the Captain?’ - who will be convinced by her argument.

And yet, through the very personal approach Wekker purposefully takes to the writing, and the choice of examples to illustrate her case - which, as she says several times, everyone knows, has seen, has experienced, or has read about - the book’s success lies precisely in attempting to make the familiar unfamiliar, to require the reader to question what they may have thought they knew. Claiming an intimate knowledge of the nooks and crannies of Dutch culture, despite being embedded in North American discourse – in positioning herself as an insider/outsider – makes it a controversial intervention in a country that has tended to keep its secrets buried within its own archive behind a protective wall of its own language. It behoves Dutch academe, in particular those who inhabit the domain of historiography, to respond to this very personal ‘insider’ challenge.

Lyvia Diser, **Wetenschap op de proef. Laboratoria in het Belgisch overheidsbeleid, 1870-1940** (Dissertation University of Leuven 2013; Leuven: Leuven University Press, 2016, 300 pp., ISBN 978 946 270 068 0).

By the middle of the nineteenth century, a handful of Belgian landowners had actively started to promote the ‘scientificization’ of agriculture. With its cohort of gentlemen-farmers, Britain had already set the tone some decades earlier; however, for Belgium it was feared that the liberal mindset would restrict the state from taking any action in this direction. The *Association pour la Fondation de Stations agricoles en Belgique* the landowners set up in 1871 became the driver to encourage the development of experimental agricultural stations. The man they successfully attracted to carry out the project was Arthur Petermann (1845-1902). A German graduate from Göttingen, Petermann arrived in 1872 at the State Agronomic Institute based in Gembloux. He fulfilled his mission beyond expectations, as various stations had been created throughout the country by the end of the century.

Petermann’s legacy marked the advent of an institutional setting based on the German model of *Agrikulturwissenschaft* (agricultural science). The process, though, was far from linear. In Belgium, as elsewhere, the diffusion of a more scientific approach to agricultural development coexisted with, and often complemented, rule-of-thumb practices. In addition, the master plan Petermann and others had in mind did not go unchallenged, as it met with the type of political and ideological conundrums the Belgian environment is quick to deliver. The strong antagonism between Liberals and Catholics also became apparent in these debates. It further fuelled the tensions between the centre and the periphery, the French-speaking bourgeoisie and the rising Flemish nationalism, and the advocates of state-based science and the supporters of a *laissez-faire* scientific regime.

The latter fault line is perhaps the most resourceful argument in Lyvia Diser’s book, which she has successfully converted from her PhD dissertation, defended at the University of Leuven in 2013. As the gap between the rhetoric of private and public science widened, Diser convincingly argues, the borders between the two practices became increasingly blurred. The emergence of chemical expertise for food control, for example, prompted the creation of various forms of laboratory-based tests in the name of science and for the sake of safety. This moment, which can be accurately dated to the turn of the twentieth century in the case of Belgium, is highly suggestive of the takeover of science by capitalism with the blessing of the state. Of course,

the commodification of knowledge lies beyond the scope of the book, but its historical roots are closely intertwined in the narrative, even if implicitly.

In a world infatuated with the dominant (and positive) views of industry-science relations, Lyvia Diser, who is currently active in the BESTOR project (Belgian Science and Technology Online Resources, <https://www.bestor.be/>), reminds us time and again of the complex historical interactions between scientific research and agriculture. She aptly inserts this topic into the framework of ‘laboratory history’ initiated by Robert Kohler (*Landscapes and Labscapes*, 2002) and others. But here, the laboratory is presented as an actor witnessing the disputed role of the state in organising science and orchestrating its usefulness. One could regret that the author rarely ventures into a broader ‘beyond Belgium’ perspective, or that she seldom engages with adjacent issues, especially on the economic side. For instance, contemporary debates on the professionalisation of expert knowledge in the United States are brilliantly examined in David Noble’s *America by Design* (2013). More profoundly, however, I am puzzled by the unexplainable discrepancy between on the one hand, the chronological spectrum as it appears in the title, and on the other, the way in which it is treated in the book. The interwar years are examined hastily in the final chapter, and the years 1900 to 1914 and the First World War are not covered at all.

In spite of these flaws, the book stands out as an original, elegantly written and very well-researched contribution to the history of science, science policy and the role of the state in Belgium.

Kenneth Bertrams, Université Libre de Bruxelles

Frank van Riet, *De bewakers van Westerbork* (Amsterdam: Boom, 2016, 367 pp., ill., ISBN 978 90 587 5607 7).

De Jodenvervolging in Nederland in het algemeen en Kamp Westerbork in het bijzonder heeft al heel wat inkt doen vloeien. Enkele jaren geleden kwamen de historici Pim Griffioen en Ron Zeller in *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945* (2011) nog met een zeer uitvoerige analyse van de vraag waarom er in Nederland zoveel meer Joden de oorlog niet overleefden dan in Frankrijk en België. Het bijna Oost-Europees hoge percentage vermoorde Nederlandse Joden, ongeveer 75 procent, blijft elke keer een schokkend getal.

De overgrote meerderheid van hen werd via Westerbork, het Nederlandse voorportaal van de Holocaust, afgevoerd naar de vernietigingskampen in Polen. Over dit *Durchgangslager* bestaat een uitgebreide historiografie, waarin onder meer het leven in het kamp en de deportaties uitvoerig zijn beschreven. Tot op heden ontbrak echter een analyse van de organisatie en de bewaking van het kamp. Die lacune wordt in *De bewakers van Westerbork* op uitstekende wijze opgevuld door historicus Frank van Riet. Wie waren deze bewakers? Ging het hier om sadisten, of meer om 'gewone mannen', om het huiveringwekkende boek van Christopher Browning, *Ordinary men* (1992), te parafaseren?

Van Riet maakt zeer inzichtelijk dat het in Westerbork om een breed scala van personen ging, en wijst terecht op de context van de oorlog die hun handelen vaak verklaarde. Dat maakt het moeilijk een oordeel te vellen, voor zover dat al een taak is van een historicus. Van Riet weegt de verschillende getuigenissen daarbij zorgvuldig af, zowel die van de slachtoffers als die van de daders, van wie sommigen zeker als sadist kunnen worden omschreven, maar voor wie dat predicaat voor de meerderheid niet lijkt te zijn opgegaan.

Feitelijk concludeert Van Riet dat niet van 'de' bewakers kan worden gesproken. Zo concludeert hij over de marechaussee, die belast was met de buitenbewaking van het kamp:

Sommige marechaussees werden [...] omschreven als overtuigde nazisymphathisanten of als opportunisten die probeerden om, door extra hun best te doen, carrière te maken. De meerderheid zou echter de bewakingstaak tegen zijn wil hebben uitgevoerd. Deze tegenstelling maakt duidelijk dat het vormen van een collectief oordeel over het optreden van de Marechaussee in het kamp uitermate lastig is (286).

Het meest negatieve oordeel werd zowel tijdens en zeker ook na de oorlog geveld over de Ordedienst (OD), bestaande uit Nederlandse dan wel buitenlandse Joden. Door de andere geïnterneerden wel omschreven als 'de Joodse ss', was de OD feitelijk verantwoordelijk voor het reilen en zeilen binnen het kamp, inclusief het in goede banen leiden van de deportaties. Dat betekende dat het aantal Duitsers in Westerbork, zoals feitelijk in alle concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's, heel beperkt was. Kampcommandant Albert Konrad Gemmeker, die het kamp leidde tussen oktober 1942 en april 1945, beschikte steeds over slechts een tiental ss'ers, die bovendien lichamelijk niet in beste conditie waren: 'Het merendeel had gevochten aan het Oostfront en was daar ernstig gewond vandaan gekomen' (89). Meer was niet nodig, omdat zij hulp kregen van de OD, de marechaussee en een aantal andere organisaties.

De Duitse bezetter, specifiek de ss, nam Kamp Westerbork pas op 1 juli 1942 over van de Nederlandse overheid. Daarvoor was het kamp jarenlang gebruikt voor de opvang van Joodse vluchtelingen. Hierover schrijft Van Riet: 'Samen met het Joodse zelfbestuur kreeg de bezetter hiermee een goed functionerend en volledig ingericht barakkendorp tot zijn beschikking, dat nota bene grotendeels door de Joodse gemeenschap zelf was betaald' (59). Zo kon 'probleemloos worden voortborduurd op de reeds bestaande en goed functionerende organisatie' (317).

De OD stond er bij de andere gevangenen bepaald niet goed op. Sommigen omschreven (een deel van) de OD'ers als 'ruwe en grove kerels, zonder beschaving, zonder gevoel van mededogen, die alleen zouden leven voor een sigaret en een avontuurtje met vrouwelijke soortgenoten' (146). Zeker bij het gereed maken van de transporten speelde de OD een gruwelijke en tegelijkertijd schrijnende rol. De schrijver en ooggetuige Jacob Boas stelde dat de kampingezetenen de OD'ers als een groter kwaad zagen dan de ss zelf. In de woorden van Van Riet: 'De transportdagen golden [echter] als overtreffende trap, wanneer de geüniformeerde hienlikkers [...] met genadeloze ijver de slachtoffers naar de trein brachten' (146). Het zijn schrijnende taferelen die Van Riet keer op keer beschrijft, daarbij de lezer er steeds op wijzend dat de OD'ers niet alleen daders, maar zeker ook slachtoffers waren. De nuance die Van Riet steeds aanbrengt, is één van de sterke punten van zijn boek.

De OD werd overigens niet alleen in Westerbork zelf ingezet. Ze nam ook deel aan de beruchte ontruiming in januari 1943 van de Joodse psychiatrische inrichting 'Het Apeldoornsche Bos' en het Paedagogium Achisomog, dat onderdak bood aan Joodse kinderen en kinderen die zwakzinnig waren of opvoedingsproblemen hadden. Gemmeker was persoonlijk aanwezig bij de ontruiming van de twee instellingen, waarbij 1200 patiënten en ongeveer 50 medewerkers via Westerbork naar Auschwitz werden gedeporteerd: zij werden bij aankomst onmiddellijk vergast. Reeds een paar maanden na de ontruiming nam de Politie Officiersschool zijn intrek in Paedagogium Achisomog.

Westerbork werd in april 1945 bevrijd. Gemmeker werd kort daarna gearresteerd, verbleef zelfs enige tijd in gevangenschap in het kamp zelf en werd uiteindelijk tot tien jaar cel veroordeeld. Vergeleken met andere kampcommandanten was dat een geringe straf, vooral omdat niet bewezen kon worden dat hij wist wat er met de Joden gebeurde na de deportaties. Gemmeker kreeg in juli 1948 gratie en werd al in 1951 vrijgelaten; hij heeft zijn leven lang volgehouden dat hij niet van de massamoord afwist. Een aantal Nederlandse ss'ers, onder wie Hendrik van Dam die onder het bedienend personeel bekend stond als de 'Jodenbeul' (300), werden veroordeeld tot een gevangenisstraf. Naarmate de afstand in tijd groter werd en het debat zich in Nederland vanaf de jaren zestig toespitste op de vraag naar 'goed' of 'fout', werd ook het oordeel over de marechaussee harder.

Het is de verdienste van Van Riet dat hij verder zelf geen oordeel uitspreekt over die discussie, maar nuchter de feiten en verschillende standpunten op een rij zet. *En passant* geeft hij verschillende bewakers letterlijk een gezicht door foto's van hen op te nemen in het boek. Van Riet heeft een zeer waardevolle bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving over de Jodenvervolging in Nederland en de bewaking van Westerbork. Dat zijn taalgebruik soms wat al te vulgariserend is – 'Mechanicus was een van de velen die op weg gingen naar de kantine om groenten te scoren' (150) – zij hem van harte vergeven.

Martijn Lak, Erasmus Universiteit Rotterdam & De Haagse Hogeschool

Nicholas Piercey, *Four Histories about Early Dutch Football 1910-1920. Constructing Discourses* (Londen: UCL Press, 2016, 228 pp., ISBN 978 191 063 478 3).

Sportgeschiedenis krijgt nauwelijks aandacht van professionele historici. Dat is merkwaardig, want sport is de belangrijkste vrijetijdsbesteding in Nederland. Bovendien kan onderzoek naar de beoefening en betekenis van sport meer inzicht geven in allerlei maatschappelijke processen, zoals bijvoorbeeld de verzuiling, de emancipatie van de vrouw, de positie van de arbeider in de twintigste eeuw en de opkomst van de media.

Het is dan ook goed (of wrang zo men wil) dat buitenlandse historici wel oog hebben voor de rijkdom van archivalia uit de sportwereld. Nicholas Piercey, verbonden aan het University College Londen, kreeg in de jaren negentig belangstelling voor het Nederlandse voetbal door de prestaties van Van Basten, Gullit en Rijkaard bij AC Milan. Hij heeft deze interesse omgezet in de studie *Four histories about early Dutch football*, waarin hij enkele aspecten van de opkomst van het Nederlandse voetbal tussen 1910 en 1920 onderzoekt. Hij doet dit met een postmoderne blik; hij is onder meer geïnteresseerd hoe geschiedschrijving wordt beïnvloed door het beschikbare archiefmateriaal en hoe de ‘gewone man’ in de ‘grote’ geschiedenis kan worden gepositioneerd.

Voor het voetbal in Nederland waren de jaren 1910-1920 cruciaal, want er waren twee belangrijke ontwikkelingen. Tal van jongemannen maakten tijdens de mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog in de kazernes kennis met voetbal, want sport werd ingezet om hen nuttig bezig te houden. Eenmaal ontslagen van hun dienstplicht sloten zij zich aan bij bestaande clubs of richtten zelf een vereniging op. Voetbal werd in deze periode een echte landelijke sport. Verder raakte de Nederlandse Voetbalbond in organisatorisch opzicht de alleenheerschappij kwijt, omdat in de jaren 1915-1919 een aparte landelijke katholieke voetbalbond ontstond met vijf diocesane bonden. Piercey noemt deze ontwikkelingen wel kort, maar hij beperkt zijn onderzoek tot Amsterdam en Rotterdam. Dat resulteert in vier case studies (*discourses*): de bouw van stadions, de leden van voetbalclubs, de media, en de dagboeken van C.J.K van Aalst, directeur van de Maatschappij tot Exploitatie van het Nederlandsch Sportpark te Amsterdam, als bron voor sportgeschiedenis.

Piercey is het best op dreef in het hoofdstuk over de media, waarin hij zich baseert op vier kranten uit Amsterdam en Rotterdam en enige sporttijdschriften. Hij laat zich hierbij inspireren door de ideeën van Foucault over disciplineren van het lichaam. Dat levert een mooie analyse op van hoe deelnemers aan de voetbalsport steeds meer onderworpen werden aan regels en verwachtingen, waardoor zij ‘docile bodies’ werden.

Zij leerden op trainingen allerlei technische en tactische vaardigheden, die zij in de wedstrijden als individuen en in teamverband dienden te etaleren. Elke wedstrijd werd zo een vorm van openbaar examen. Clubs werden ondergebracht in een competitie met vastgestelde wedstrijden en speeltijden en promotie- en degradatieregelingen. Ook scheidsrechters en bondsofficials moesten voldoen aan bepaalde regels en verwachtingen, bijvoorbeeld dat zij zich niet mochten laten omkopen. De pers gaf in de verslagen aan wie het beste aan de algemene verwachtingen voldeed. Clubs werden ook steeds meer gezien als representanten van hun stad en zij werden overeenkomstig deze rol bejubeld of bekritiseerd.

Zodra er meer bronnen voorhanden zijn, heeft Piercey moeite om een goed betoog te construeren. Hij wil in het hoofdstuk over leden van voetbalclubs een beeld geven van individuele voetballers in Rotterdam, maar hij wordt geconfronteerd met talloze clubs en spelers. Hij besluit daarom een imaginaire wandeling door de stad te maken tussen 1 en 7 augustus 1914, waarbij hij beschrijft welke spelers in welke straten woonden en zo mogelijk welke beroepen zij hadden. Het levert een vrij dorre opsomming op, die niet meer dan een willekeurige momentopname geeft. Piercey noemt voornamelijk de toppers uit clubs spelend in de Nederlandse Voetbalbond en nauwelijks de mindere spelers uit afdelingsclubs in de Rotterdamse Voetbalbond. Bovendien vermeldt hij nergens dat sommige clubs slechts één elftal hadden en de meeste clubs hooguit twee tot vier teams. Dat heeft natuurlijk gevolgen voor de kracht van die verenigingen en de sociale cohesie en teamgeest.

Ook in het hoofdstuk over stadions blijft Piercey aan de oppervlakte. Hij komt tot de interessante constatering dat stadions in Amsterdam en Rotterdam gebouwd werden door leden van de financiële bovenlaag van deze steden. Hij noemt hun namen wel, maar hij zwijgt volledig over hun motivatie. Waren het bijvoorbeeld oud-spelers van de eerste, nog vaak elitaire clubs die iets voor hun oude sport wilden doen? In het hoofdstuk over Van Aalst moet Piercey mismoedig vaststellen dat diens dagboeken weinig informatie over het sportleven geven. Hij komt dan ook niet verder dan een oppervlakkig verhaal over de houding van Nederland in de Eerste Wereldoorlog, waarin voetbal nauwelijks meer aan bod komt.

Niettemin is dit boek van Piercey een nuttige bijdrage aan het sporthistorisch onderzoek in Nederland. Hij is de eerste historicus die met een originele, professionele invalshoek naar voetbal in de jaren 1910-1920 kijkt, waarbij hij aantoont dat er goed onderzoek mogelijk is met archivalia uit de sportwereld. Het materiaal kan ook andere professionele historici en niet-sportliefhebbers aanknopingspunten bieden. Zijn boek heeft hier en daar wel wat zefoutjes ('Amsterdamsche Votebalbond', 'Rotterdsamsche Voetbalbond'), maar dat is niet storend. Alleen is zijn brongebruik nogal willekeurig. Piercey gebruikt wel de digitale databank *Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940* (<http://resources.huygens.knaw.nl/>)

sportbondenclubsperiodieken), maar hij mist andere belangrijke werken zoals bijvoorbeeld *Sportief en katholiek* van Derks en Budels (1990) en *De Sportwereld*, hét blad voor sporthistorisch onderzoek in ons land. De schrijver geeft zelf toe dat hij niet de tijd en de mogelijkheid had om dieper door te graven. Dat maakt hem min of meer tot een eenzame voetballer die mooie trucs en dribbels laat zien. Maar voor breder sporthistorisch onderzoek zijn duidelijk meer spelers nodig. Hopelijk worden Nederlandse historici door dit boek uitgedaagd zich ook in het speelveld te wagen.

Michel van Gent, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis –
KNAW

Keetie Sluyterman and Bram Bouwens, ***Brewery, brand and family: 150 years of Heineken*** (Amsterdam: Boom, 2014, 606 pp., ISBN 978 90 8953 429 3).

In the light of Heineken's 150th anniversary in 2014, the company commissioned a book project from Utrecht University that resulted in a research monograph titled *Brewery, brand and family: 150 years of Heineken* (also published in Dutch as *Heineken: 150 jaar brouwerij, merk en familie*). In this book, the Utrecht historians Bram Bouwens and Keetie Sluyterman have masterfully completed the task of explaining how a small brewery established at the quays in early-modern Amsterdam turned into a key player in the global brewing industry. The research monograph therefore constitutes a landmark in Heineken's historiography, but, arguably, also cannot be neglected by those interested in the (history of the) international beer industry more generally.

As the title suggests, a central role in the book is given to the importance of family and family control over the firm's long-term development, and how it carved out a steady but solid growth path for the company after 1864. The authors sum up the historical family dynamics masterfully in the last chapter on the mega-mergers that characterized the global beer industry after 2002. Although retaining family control and the financing of large acquisitions in this period seemed like impossible tasks to combine, Heineken successfully carried out four large acquisitions without losing the family character of the firm, which clearly sets it apart from other international breweries. The authors also devote much attention to the company's pre-history and how the Heineken family acquired the old Hooiberg brewery. This very interesting 'forerunner' chapter makes the book additionally relevant for those interested in pre-industrial breweries.

The book's main strength is that it clearly focuses on facets of corporate identity, aside from the family importance, that set the Heineken company apart as a leading firm in the Dutch brewing industry, and later as a large multinational. These issues are treated in a coherent and systematic way and are very well analyzed with regard to how they changed over time. These recurrent themes are: innovation, internationalisation, and labor relations. Innovation is placed in the foreground as a major driver in the company's success, especially in terms of serving an increasing range of consumers. The authors stress for instance that the early decision to produce German-style lager after 1870 clearly gave the company a competitive edge. In terms of labor relations, it is shown how Heineken aimed at a constructive relationship with its workforce, and how the firm has continued to recognize the value of human capital. In addition, the authors have

paid attention to the interconnection between the recurrent themes of innovation, internationalisation and labour relations behind the company. Early innovation by Heineken was for instance also caused by the company's inclination to look across the borders.

A second strength is that the book systematically makes the link between inside the walls of Heineken and broader societal developments. In particular, the authors pay significant attention to changing patterns of beer consumption, both in the Netherlands and abroad. Attention is paid to how the company has dealt with health issues and a negative image of alcohol consumption. In addition, the authors describe how Heineken gradually mastered commercial skills – which it lacked in the early stages – and was able to influence consumer behavior, and by extension, popular culture and lifestyle. Lastly, and related to this, is the visual strength of the book. Few company histories devote as much effort to displaying relevant visual material as this narrative of Heineken. The possibility to use the 'Layer' app to look for extra digital information makes this book even more dynamic and future-oriented.

Although this well-crafted book has very few shortcomings, a few remarks could be made. While the company's development is systematically linked to societal and macro-economic developments, first, a comparative dimension that positions Heineken within a Dutch-international business system remains regrettably absent. What does or does not set Heineken apart from other rapidly growing Dutch multinationals remains to a relative extent an open question (see pages 531-536), making it more difficult to situate the book in the broader body of literature on international business history. In other words, the analysis of Heineken's global operations is in the first place linked to the international beer market and the company's position therein, and less so broadened with existing literature on other (Dutch) multinationals (as in *Varieties of Capitalism and Business History*, 2010).

Second, and related to the first point to a degree, the connections between Heineken and political circles, both inside the Netherlands and abroad, are lacking. These issues are only explored in a few cases, for instance, a discussion is mentioned between the Ministry of Economics and Heineken on the role of multinational companies in developing countries (348), and the company's advertising strategy in terms of government regulation of alcohol consumption in the 1970s (317). However, business–government relationships are unfortunately not further explored in a systematic way. Given the importance of the firm, it would have been interesting to devote more attention to what working relationships Heineken developed with various state authorities locally, nationally, and internationally.

In spite of these minor points, nevertheless, this monograph constitutes a landmark in the rich and international historiography of

the Heineken company, and by extension it serves as an extremely useful comparative basis for examining the strategies of other large multinationals of the modern world economy.

In sum, the authors have impressively succeeded in writing a new history of Heineken. Through various recurrent themes – highly relevant to business history – such as family, consumption, innovation, labor relations, and internationalization, the book offers an impressively sweeping, coherent, and thoroughly-investigated narrative about the company. The authors explain the firm's steady yet robust international growth, and how Heineken continued to successfully adapt at critical junctions constituted by war, globalization, social tensions, and, finally, the consolidation of the global beer industry in recent decades. The book is therefore much more than seminal in studying Heineken's history, as it also constitutes a source of inspiration for any business historian.

Robrecht Declercq, Ghent University

Jos Perry, *Revolte is leven. Biografie van Theun de Vries (1907-2005)* (Amsterdam: Ambo, 2013, 394 pp., ill., ISBN 978 902 631 983 9).

In 1977, toen Theun de Vries op de jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden benoemd werd tot erelid, kwam hij nogal moeizaam het podium op om zijn dankwoord uit te spreken. Hij had op dat moment last van spit en het kostte hem moeite zich te bewegen en te bukken. Maar, zei hij, dat laatste was voor hem niet zo nieuw: 'In ander verband was moeilijk bukken er voor mij steeds wel bij – in het gezin, de school, in de maatschappij, in de bezettingstijd, en ook in de partij waarin ik mijn politieke bestemming meende te hebben gevonden.' (*Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1976-1977, 19*)

Wie de uitstekende biografie van Jos Perry over de literator De Vries, bekend om zijn historische romans, heeft uitgelezen, moet zich wel over die uitspraak verbazen. Zeker, bij tijd en wijle was De Vries erg opstandig en wilde hij zich niets laten gezeggen. Maar zijn, zoals ik het zie, jarenlange hondentrouw aan de Sovjet-Unie en de Communistische Partij Nederland, tot ver na de dood van Stalin, en zijn onmiddellijk bukken voor wat de partijlijn ook maar voorschreef, staan in schril contrast tot het beeld van de immer revolterende auteur dat De Vries van zichzelf wilde ophangen. In de oorlog toonde hij zich een goede vaderlander, maar voor en na de oorlog liet hij zich keer op keer voor het karretje van de Sovjetpropaganda spannen en negeerde hij consequent alle aanwijzingen dat de Sovjet-Unie bepaald geen heilstaat in wording was. Een dieptepunt was in 1949 wel de ode aan Stalin ('heeft zich in hem het fier genie onthuld/van 't volk dat niet meer duldt, maar zelf beschikt', 135). Later heeft De Vries wel ingezien dat hij een fundamentele fout had begaan, maar tot kritisch zelfonderzoek kwam het niet. Mensen die het vroeger hadden gedurfd om de Sovjet-Unie op de korrel te nemen en daarom door De Vries verketterd waren, maar die achteraf volkomen gelijk hadden gekregen, moesten het doen met doodoeners in de trant van 'de intentie was goed, de uitvoering verkeerd'. Het communisme in de Sovjet-Unie was ontaard, maar het principe deugde (288-289).

Dit alles staat, voor wie het lezen wil, heel duidelijk in Perry's biografie. De auteur heeft duidelijk een zwak voor De Vries – op zichzelf geen slecht uitgangspunt voor een biografie – maar verbloemt ook niets wat tegen de schrijver zou kunnen pleiten. Toch legt hij de nadruk op iets anders. De kern van het leven van De Vries is volgens Perry de metamorfose die de auteur steeds onderging. De Vries was iemand die zichzelf steeds opnieuw uitvond, die zich steeds weer losscheurde van wat hij was geweest en die zo,

door steeds opnieuw de oude huid af te stropen, pas waarlijk mens werd, 'vrij en soeverein' (341). In een tijd die 'identiteit' vaak vereenzelvigd met afkomst en waarin iedereen zich blindstaart op 'roots' en 'genen', is dat voor Perry een tegendraads en inspirerend perspectief. Dat was de ware Theun de Vries, de man, die als hij eenmaal achter zijn schrijftafel zat, gegrepen door het onderwerp van zijn nieuwe roman, de taal en de sfeer van de politieke propaganda ontsteeg. 'Zo volgzzaam als hij jarenlang in de politiek is geweest, zo eigenwijs was hij in de literatuur' (340).

Op dit stramien heeft Perry een knappe biografie geschreven, aangenaam van toon en taal, uitstekend gedocumenteerd en helder geannoteerd, mild-kritisch en toch loyaal jegens zijn onderwerp. In de beproefd chronologische opzet van het boek kunnen we het leven van Theun de Vries vanaf zijn Friese en Apeldoornse jeugd goed volgen. Nergens ontaardt het boek in een aaneenrijging van leesverslagen en soms worden de romans en novellen van De Vries zelfs zo beschreven dat althans deze lezer de neiging bekroop om een boek van De Vries uit de bibliotheek te halen of op het internet op te zoeken (alleen de verzetsroman *Het meisje met het rode haar* is nog in druk). Maar of Perry erin is geslaagd De Vries te ontdoen van het imago dat hij een vlotte verteller was zonder psychologische diepgang, een nijvere boekenfabrikant eerder dan een literator (aldus W. F. Hermans), waag ik te betwijfelen. Daarvoor gaat ook de psychologie van de biograaf niet erg diep – al is dat helemaal geen bezwaar. Zo had ik graag – gezien juist de thematiek van de man die zich via de literatuur steeds weer losmaakt van het oude en een nieuwe identiteit aanneemt – meer willen weten over de Fries in Theun de Vries, over zijn verhouding tot zijn Friese afkomst. Dat er sprake is geweest van verwijdering tussen hem en zijn *Heitelân* is duidelijk, maar lag het aan de Friezen of aan De Vries? Wie werkelijk vrij is, kan zich zonder problemen verdiepen in waar hij vandaan komt.

Maar er is ook die andere kant, de politieke Theun de Vries. Nadat hij jarenlang, als trouw CPN'er, gemeden was door de 'burgerlijke' literatoren, trad er al in de jaren zestig een proces op dat als rehabilitatie of als verzoening kan worden gezien. Steeds meer literaire eerbewijzen vielen hem ten deel, waaronder de P.C. Hooftprijs en het erelidmaatschap van de Maatschappij. Toen De Vries zo op het oog niet meer de spijkerharde stalinist was die hij lang na de oorlog nog meende te moeten zijn, sloot letterminnend Nederland hem weer in de armen. Is dat niet vreemd? Een nationaalsocialist zonder bloed aan zijn handen zal in Nederland nooit gerehabiliteerd worden, maar voor een stalinist, ook zonder bloed aan zijn handen maar net zo goed jarenlang trouw aan een regime dat miljoenen slachtoffers maakte, bestaat die mogelijkheid kennelijk wel, ook zonder kritisch zelfonderzoek. Wat zegt dat over ons, over Nederland? Is het omdat wij nog steeds gevangen zitten in het vooroordeel dat de *intenties* bij de ene partij op elk punt fout en bij de andere in essentie

goed waren? Perry's biografie van De Vries roept keer op keer dit soort vragen op, in ieder geval bij deze recensent, maar antwoorden zullen we zelf moeten bedenken.

Klaas van Berkel, Rijksuniversiteit Groningen

Oscar Gelderblom, *Cities of Commerce. The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton NJ: Princeton University Press, 2013, 312 pp., ISBN 978 0 691 16820 3).

Oscar Gelderblom's book *Cities of Commerce* was published in 2013, and has already been widely read and debated. In this book, Gelderblom looks at the role of urban authorities in the creation and adaptation of commercial institutions in order to create a favorable framework for commercial exchange, and thus to attract merchants to a particular city in a context of multiple competing urban centers. He situates himself within the ongoing debate about the role of institutions for economic development. Gelderblom argues that institutions have been shaped and adapted throughout history, and that it was not so much the state as the urban authorities that adapted commercial institutions. The achievement of the urban authorities in producing successful commercial centers, such as the three cities under consideration in this book (Bruges, Antwerp, and Amsterdam), was to do so in an efficient way as a result of mutual competition. Because merchants were flexible in their choice of centers of activity, they could exercise pressure on the city governments to provide a favorable institutional environment, failing which they might move to another, more appropriate center. The cities were therefore compelled by the threat of losing the presence of the foreign merchant community to optimize their institutions.

In order to prove his hypothesis, Gelderblom analyzes the organization of international trade and the institutional framework, as well as the adaptations to it, in the three cities of Bruges, Antwerp, and Amsterdam between the fifteenth and seventeenth centuries. The book starts with two chapters respectively introducing the topic and his theoretical framework, and presenting the subsequent rise and decline of the cities as major commercial centers within the Low Countries, as well as their role in international trade during these three centuries. For Bruges and Antwerp, the author mainly uses secondary literature and some edited sources. For Amsterdam, he also draws on his own archival research. In general, the cities showed a tendency to create inclusive open-access institutions for all merchants instead of privileging particular groups. In Chapter 3, Gelderblom first focuses on the role of brokers and hostellers in the earliest period, particularly in late-medieval Bruges. The commercial origin of both Bruges and Antwerp can be found in their fairs, which was the reason why hostellers played such an important role as intermediaries for the non-resident merchants. The establishment of permanent markets in the sixteenth century, and the choice

made by merchants to settle on a permanent basis or to work with resident representatives, made the hostellers' position increasingly obsolete.

Chapter 4 gives a detailed overview of the commercial practices and techniques used in international trade. In order to cope with the risks of individual trade and the agency problems related to it, standards for bookkeeping, correspondence, and contracts had to be established. Public intervention was a necessary factor for the achievement of these goals. The urban authorities helped to provide services such as registration by the aldermen. However, they also withdrew from fields where merchants organized themselves, although they did respect the argument that some court action was in accordance with common practice among merchants. At the same time, merchants used the legal system in order to be able to take recourse to it in case of conflict.

In Chapter 5, the author deals with the legal system and capacity of urban legislators to adapt the existing framework to support the needs of the merchant community. During the medieval period, when trade activities were concentrated during the fairs, the city aldermen applied procedures in order to settle conflicts quickly during the temporary stays of the merchants. Later, when the fairs were replaced by a permanent market, foreign merchant communities were granted privileges to organize in corporations based on their place of origin, the so-called *nations*, with ample consular jurisdiction. Eventually, the merchant communities became more complex and heterogeneous, and therefore required an appropriate legal system to intercede in conflicts between members of different groups. The urban authorities managed to integrate different elements of commercial practice into their legal system, and established an efficient system of commercial legal practice. These changes were relatively simple, because the cities had strong legal autonomy and the changes were mainly addressed at the settlement of private disputes between two or several merchants.

Another issue was the protection of merchants against threats of violence and warfare. In this regard, Gelderblom shows that the respective governments, both territorial and local, were concerned with the protection of merchants. They either restrained from military action in order to prevent merchants from leaving their territory or, by contrast, actively provided protection via escorts or fortifications. More in general, political strategies were adapted to commercial interests. However, this did not prevent the occurrence of individual losses. Merchants dealt with this risk in different ways. The main solutions for risk management were not collective actions, such as boycotts, the collective departure from a particular center, or formal interventions by the governments involved, but instead private risk management. This could be in the form of spreading the risk over different ships or via participation in trading companies, but especially the creation of a market for insurance. These responses to individual risk were best developed in large, sophisticated markets, but in order to advance these mechanisms,

merchants depended on the assistance of the local authorities and the legal and institutional framework they could provide.

This survey of commercial institutions in the three cities of commerce offers excellent insights into the forms of commercial organization, conflict solving, and risk management, as well as the interactions between merchants and the urban, but also state, authorities. Gelderblom's argument, that the city governments of commercial centers such as Bruges, Antwerp, and Amsterdam contributed to the development of a set of inclusive open-access institutions for trade that helped to overcome the hazards of political fragmentation and that became common practice in Europe throughout the early-modern period, is quite convincing. It is certainly the case that this took place in the course of interactions between merchants and the urban authorities. It is also very likely that the incentive could be found mainly in the desire to attract and to attach merchants and their trade to their respective cities, as they provided a major source of prosperity. Urban authorities were interested in a swift, straightforward settlement of conflicts and trade arrangements.

However, the argument is perhaps too strongly centered on inter-urban competition as the decisive factor for the institutional changes. Throughout the book, the shifts of commercial activity from one city to the other are accurately presented as the combination of multiple factors, including political conflicts, the location, and the size of the cities involved. The competitiveness in terms of institutional efficiency is one of these factors, but in none of the three cases can it be considered the decisive one.

This reservation aside, the book is a very useful synthesis of the commercial practice and its institutional foundations in the three major commercial centers of the late-medieval and early-modern Low Countries. By stressing the contributions of the urban authorities in shaping a framework of inclusive open-access institutions, it furthermore adds a new aspect to our understanding of commercial practice in the transition between medieval and early-modern trade.

Michael Limberger, Ghent University

Berhard C. Schär, *Tropenliebe: Schweizer Naturforscher und niederländischer Imperialismus in Südostasien um 1900* (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2016, 374 pp., ISBN 978 3 593 50287 8).

The notion of *Tropenliebe* in Bernhard Schär's title has a double meaning. First, it concerns love *in* the tropics. More in particular, the book focuses on the affectionate relationship between the cousins Paul and Fritz Sarasin, two prominent gentleman-scientists and Asia travellers from late-nineteenth-century Switzerland. The title of the book, however, also refers to the ambivalent love of both gentlemen *for* the tropics – its 'original' nature, its 'primitive' people and its intriguing objects. The romantic love between the Sarasins (Schär leaves open whether it carried a sexual component) was taboo circa 1900. The sources that testify to this love are limited and vague. The book therefore mostly focuses on the second type of love to which the title refers, and studies the ways in which scientific fascination for the tropics was entwined with imperial theories and practices.

Schär's book is not just a double biography. It uses the Sarasin cousins – and particularly their travels to Celebes, the present-day Sulawesi – as a lens to probe into the interactions between science, culture and colonialism. In line with recent transnational and transcolonial trends in historiography, Schär challenges the nation state as the dominant framework for understanding such interactions. The process of colonisation, he stresses, has to be seen as the project of a locally anchored and globally networked bourgeois elite. The Sarasins are thus shown as acting on various stages at once. There is the intellectual context of their Swiss conservative-protestant hometown, Basel; there is the broader context of German-language science; and there is the geographical context of their expeditions in the border region between the expanding Dutch East-Indies and the kingdoms of the Buginese. In this way, *Tropenliebe* offers a story of unexpected contacts and entanglements. It becomes clear that, while Switzerland did not have its own colonies, Swiss elites actively contributed to and were influenced by the global colonial project.

Schär does not go straight to his main point, but he approaches the subject via various historical detours. The first (lengthy) chapter discusses the bourgeois elites of Basel and the ways in which their economy, culture and science were entwined with overseas activities since at least the eighteenth century. While the Sarasins still largely remain out of the picture, Schär discusses the broader traditions in which their scientific work can be understood. He deals with intercontinental trade and slavery, with collections of African and Asian natural history objects, with networks of missionaries

and with the religious convictions that were dominant among Basel naturalists.

After having set the broader scene, the book turns to the politics of the Sarasin expeditions. Schär indicates that the goals of the Sarasin cousins were synergetic with, if not identical to, those of the Dutch colonial rulers and missionaries with whom they shared western bourgeois manners and an imperial worldview. As part of the so-called 'Ethical Policy', the Dutch colonial government legitimised territorial expansion as part of a civilisation mission. Alongside missionaries, scientists were also presented as important contributors to such a mission – even if the latter were not of Dutch nationality. The Sarasins could thus rely on support of Dutch colonial rulers and they provided the latter with crucial strategic information. Military conquest eventually followed the same paths as the Swiss scientists had taken on their expeditions. In this way, Schär argues, the Sarasins played a significant role in the changing power relations between the Makassarese-Buginese ruling families and the Dutch imperial power of around 1900.

At the same time, however, the expeditions of the Sarasins had a scientific rationale, which Schär, in line with Pierre Bourdieu, describes as 'relatively autonomous'. Their scientific interests basically concerned two topics, both of which were inspired by evolutionary theory. First, they hoped to make a contribution to biogeographical discussions that coalesced around the question whether the Asian flora and fauna could be clearly separated from that of Australia. Celebes seemed to offer a promising laboratory to explore this question. Second, the Sarasins had a strong interest in the physical anthropology of *Naturvölker*, which they saw as vestiges of 'original' populations. The presence of 'Toala' ethnic groups made Celebes also interesting in this respect. In both their biogeographical and anthropological work the Sarasins were guided by ongoing debates in the English and German language science of their time.

Nevertheless, Schär also makes clear how their work engaged with dynamics that were local to Celebes. He shows the exploitative character of scientific expeditions that could only be carried out with non-western populations in the role of porters, guides and study-objects. Yet, non-western people do not appear in *Tropenliebe* as passive participants to western knowledge creation. Schär, on the one hand, demonstrates that, occasionally, instances of local resistance against the scientific projects of the Sarasins arose. On the other hand – in one of the most interesting parts of the book – he also indicates how the Sarasins built their knowledge partially on that of Buginese elites, notably the racial classifications of the Sarasin cousins echoed the hierarchical categories in use by local rulers.

In a (short) final chapter, Schär discusses how the imperial science of the Sarasins fed back into the self-understanding of the Swiss. He sketches

how parallels were drawn between East-Indian ‘primitives’ and Swiss neolithics, how imperial ideals of civilisation returned in distinctions made between urban elites and ‘Alpine’ rural populations, and how idylls of primitive nature – as conceived in the interior of Celebes – proved inspirational for setting up the Swiss National Park. Switzerland thus appears as a nation created partially through tropical imaginations.

Tropenliebe is theoretically well-informed. Apart from the work of Bourdieu, it takes its inspiration largely from transnational historians such as Frederick Cooper, science and technology scholars like Bruno Latour, and post-colonial theorists such as Edward Said. This leads to an interpretation of science as an instrument of power that is engaged in cross- and transcultural politics. It is a framework that suits the book well, but it also raises some expectations that cannot entirely be met. Through his narrative Schär clearly aspires to give historical agency to non-western populations, but his actual focus (two Swiss explorers) and source material (their personal papers) makes this a very difficult task. His method of detecting traces of non-western knowledge and agency in western sources sometimes leads to original insights – for instance, that western anthropology partially built on local concepts. At other times however, the author (and reader) is frustrated because one can only speculate about the exact actions, ideas and motives of the Toala, Burginese and Makassarese with whom the Sarasins interacted.

The latter should not detract from what is a very original and well-crafted book. Ultimately, it uses the case of the Sarasins for promoting a new conceptualisation of colonialism – one that is equally informed by social history and the history of science. *Tropenliebe* therefore, will be of interest to a wide variety of audiences. These include historians of transnationalism in Switzerland, historians of science in Germany, historians of colonialism in the Netherlands, and global historians across the world.

Raf De Bont, Maastricht University

Ruth Oldenziel, Martin Emanuel, Adri Albert de la Bruhèze en Frank Veraart (eds.), **Cycling Cities: The European Experience. Hundred Years of Policy and Practice** (Eindhoven: Foundation for the History of Technology, 2016, 256 pp., ISBN 978 90 73192 461).

In 1999 publiceerden de techniekhistorici Adri Albert de la Bruhèze en Frank Veraart in het kader van het fietsbeleid van de Nederlandse rijksoverheid een baanbrekende studie over de rol van de fiets in het verkeer in de vorige eeuw: *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw*. Op basis van statistieken en beleidsstukken vergeleken zij de ontwikkelingen in vijf Nederlandse (Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Heerlen en Kerkrade) en vijf buitenlandse (Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Bazel) steden. Daaruit bleek dat het rijwiel vanaf de jaren twintig tot in de jaren vijftig overal een veelgebruikt vervoermiddel was, dat het daarna overvleugeld raakte door motorrijtuigen en dat de tweewieler vanaf de jaren zeventig in sommige steden een comeback beleefde, hoewel zijn aandeel in het personenvervoer nergens de grote omvang van voorheen bereikte. De auteurs brachten deze tendensen vooral in verband met verkeersbeleid, ruimtelijke ordening en de beeldvorming van het fietsen. Deze studie heeft maar beperkte aandacht gekregen. Nu is er als onderdeel van het onderzoeksproject *Duurzame stedelijke mobiliteit* aan de Technische Universiteit Eindhoven een uitgebreide Engelstalige editie verschenen onder de titel *Cycling Cities: The European Experience. Hundred Years of Policy and Practice*. Daarin zijn tien, zowel Nederlandse als buitenlandse, onderzoekers betrokken, vijf nieuwe casestudies (over Utrecht, Malmö, Stockholm, Boedapest en Lyon) toegevoegd en is de onderzochte periode doorgetrokken tot 2015.

Uit deze bundel is op te maken dat beleidsmakers overal in Europa, al voordat de auto vanaf omstreeks 1960 een massavervoermiddel werd, in de ban waren van de daarop geënte technocratische verkeersplanning. Daarin golden motorvoertuigen als vooruitgang en werd de fiets weggezet als achterhaald, armoedig en gevaarlijk. Ook zouden wielrijders als onberekenbare weggebruikers de efficiënte doorstroming van het snelverkeer in de weg staan. Hun aandeel in het alledaagse vervoer werd miskend. Weliswaar kwamen al voor de oorlog fietspaden tot stand, maar deze dienden meestal om de wegen vrij te maken voor het gemotoriseerde verkeer en ze werden in de jaren vijftig en zestig soms weer ontmanteld om auto's nog meer ruimte te verschaffen.

Onder invloed van de bredere democratiserings- en milieubeweging kreeg de fiets vanaf het eind van de jaren zestig een positiever imago. De

schadelijke gevolgen van het massale autoverkeer (verkeersslachtoffers, milieuverontreiniging en aantasting van historische steden) riepen protesten op en daarbij kwam de tweewieler als duurzaam, sociaal en gezond vervoermiddel in beeld. Sinds de jaren negentig is wielrijden onder invloed van de neoliberale economische herstructurering van binnensteden en *gentrification* ook onderdeel geworden van de kosmopolitische leefstijl van hoogopgeleide jongeren en de *creative class*. Verder laten vooral toeristensteden zich voorstaan op hun rijwielvoorzieningen, waaronder technisch geavanceerde huurfietsssystemen. Voor sommige optimistische verkeersdeskundigen, planologen en fietsactivisten is dit reden om van een ‘fietsrenaissance’ te spreken.

De bovengenoemde ontwikkelingen deden zich in de veertien onderzochte steden niet in gelijke mate en op dezelfde manier voor. Uit de analyse van de overeenkomsten en verschillen zijn drie stedelijke fietspatronen te destilleren. Ten eerste fietsvriendelijke steden (Amsterdam, Kopenhagen, Enschede, Malmö en Utrecht) waarin het huidige aandeel van wielrijders in de mobiliteit boven dertig procent uitkomt en waarin de fiets onder brede bevolkingslagen een vanzelfsprekend vervoermiddel is. Ten tweede fietsonvriendelijke steden (Stockholm, Manchester, Lyon en Bazel) waarin de tweewieler niet meer dan tien procent van alle vervoersbewegingen voor zijn rekening neemt, fietsen als een uitzonderlijke en deels ook gevaarlijke liefhebberij van een minderheid geldt en auto's en openbaar vervoer prioriteit hebben in het verkeersbeleid. En ten derde een tussencategorie van steden (Antwerpen, Boedapest, Hannover, Eindhoven en Heerlen-Kerkrade) waarin weliswaar ruimte is voor de tweewieler, maar waar zijn relatieve aandeel blijft steken op tussen tien en dertig procent en de waardering ervoor ambivalent en het beleid halfslachtig is.

Ter verklaring voor deze uiteenlopende patronen komen in de inleiding van *Cycling Cities* vijf factoren naar voren: ruimtelijke ordening en bebouwingsdichtheid; de mate waarin andere vervoermiddelen, zoals motorrijtuigen, openbaar vervoer en lopen, een alternatief voor de fiets vormen; het stedelijke verkeersbeleid; de effectiviteit van fietsactivisme; en de culturele betekenis van wielrijden. Jammer genoeg laat de uitwerking van deze verklarende factoren in de daarop volgende hoofdstukken te wensen over. Er is meer aandacht voor (lokaal) beleid en de belangenbehartiging van wielrijders dan voor de bredere cultuur-historische dimensie van peddelen. De impliciete aanname lijkt te zijn dat het al dan niet gebruiken van de fiets als dagelijks vervoermiddel grotendeels berust op bewuste keuze en als zodanig maakbaar is. Daarmee onderschatten de auteurs de taaiheid van historisch gegroeide mobiliteitsgewoontes en de daarmee samenhangende ingebakken beeldvorming en sociale status van diverse vervoermiddelen, die voor een groot deel vorm hebben gekregen in verschillende nationale contexten. De samenstellers van de bundel beweren dat verschillende fietsculturen veeleer van lokale dan van nationale aard zijn – hoewel zij tegelijkertijd ook gewag

maken van een mogelijk Europees peddelpatroon. Hiermee negeren zij enkele recente historische studies waaruit blijkt dat er nationale fietstradities zijn te onderscheiden en dat deze licht werpen op de nog steeds bestaande grote internationale variatie. Weliswaar loopt het fietsgebruik ook binnen landen uiteen, maar dat doet niets af aan het juist ook in deze bundel bevestigde feit dat de bandbreedtes van deze variaties tussen landen aanmerkelijk uiteenlopen. Zo fietsen Nederlanders gemiddeld drie, zes en dertien keer zo vaak dan respectievelijk Duitsers, Fransen en Britten. Ook vertonen het imago en de doeleinden van de fiets, zoals utilitair vervoer, sport of vrijetijdsbesteding, opmerkelijke nationale verschillen. Het is niet toevallig dat vrijwel alle Nederlandse en ook de meeste Deense steden, met Kopenhagen als lichtend voorbeeld, internationaal als fietsvriendelijk te boek staan, terwijl de ondergeschikte rol van het rijwiel in het verkeer van Manchester, Lyon, Hannover en Boedapest geen uitzonderingen vormen in de desbetreffende landen.

In alle bijdragen komt het linkse en groene fietsactivisme dat vanaf het eind van de jaren zestig in veel Europese landen opkwam, aan de orde. De vraag waarom deze protestbeweging tegen de modernistisch-technocratische verkeers- en stadsplanologie in het ene land wel (Nederland en Denemarken) en in het andere (Frankrijk, Hongarije, Duitsland, Groot-Brittannië, Zwitserland en België) minder of geen vruchten afwierp, blijft echter onbeantwoord. De reeds langer vigerende waardering van de fiets, de bestuurlijke structuren en de mate van statusbewustzijn, sociaal egalitarisme en individualisme – factoren die deels zijn ingebed in nationale patronen – zouden hierbij van belang kunnen zijn, maar dergelijke achtergronden blijven onderbelicht. Hetzelfde geldt voor een cruciale voorwaarde voor een succesvol fietsbeleid: een breed publiek en politiek draagvlak om het autoverkeer terug te dringen. Het gebrek daaraan in landen als Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en Zweden hangt samen met het economische belang van nationale auto-industrieën. Ondanks de toegenomen populariteit van het rijwiel in sommige steden, worden wielrijders in deze landen overwegend als ondergeschikte weggebruikers behandeld.

Demografische ontwikkelingen die het fietsgebruik in positieve dan wel negatieve zin beïnvloeden, krijgen evenmin veel aandacht. Er mag dan sprake zijn van een groeiende populariteit van de tweewieler onder hoogopgeleide stadsbewoners, maar daartegenover staan ontwikkelingen die het peddelen onder druk zetten: vergrijzing; grotere mobiliteit over langere afstanden; een afnemend fietsgebruik in suburbane en plattelandsgebieden en onder kinderen; het overal nog steeds stijgende autobezit; en groeiende etnische bevolkingsgroepen die fietsen niet vanzelfsprekend achten. Deze tendensen blijven buiten beeld waardoor een nogal eenzijdige, rooskleurige voorstelling van de recente ‘fietsrenaissance’ en wellicht modegevoelige *cycle chic* wordt opgeroepen. Ook is er weinig oog voor hun geografische concentratie in bepaalde welvarende binnensteden en de onbedoelde gevolgen

van het op succesvolle middenklassers gerichte stedelijke fietsbeleid. Minder bevoorrechte groepen worden door de stijgende woonlasten en kosten voor het levensonderhoud steeds meer uit de binnensteden verdrongen naar verre buitenwijken. Hun dagelijks af te leggen woon-werk afstanden nemen toe, terwijl hun woonwijken vaak minder goed zijn voorzien van openbaar vervoer en fietsinfrastructuur – als de tweewieler al tot hun vervoerrepertoire behoort. Het rijwiel is niet onder alle omstandigheden een egalitair vervoermiddel. In Amerika heeft de oprukkende *cycle chic* in enkele steden inmiddels sterke weerzin opgeroepen onder kansarme groepen, waaronder veel Afro-Amerikanen. Zij associëren fietsende yuppies met torenhoge huizenprijzen, een exclusief horeca- en winkelaanbod en een opgedofte publieke ruimte, waarin zij zich niet welkom voelen. In dit verband is het de vraag welke uitwerking het populisme op het imago van de tweewieler en het fietsbeleid zal hebben. Zo beweerde de conservatief-nationalistische Poolse Minister van Buitenlandse Zaken onlangs dat een liberale ‘wereld van fietsers en vegetariërs’ wezensvreemd is aan ‘traditionele Poolse waarden’.

De bovengenoemde aspecten – nationale verschillen, de doorwerking van het verleden, uiteenlopende sociaal-culturele betekenissen van het fietsen, demografische factoren, en de sociaaleconomische dynamiek van steden – komen in *Cycling Cities* nauwelijks systematisch aan de orde. De met veel feitelijke details en niet altijd even verhelderende cijfermatige gegevens doorspekte casestudies wekken de behoefte aan een meer structurele en verklarende analyse, maar de twee afsluitende hoofdstukken van Ruth Oldenziel schieten in dit opzicht tekort. Haar suggestie dat de bevindingen van de auteurs relevant zijn voor het huidige fietsbeleid blijft onuitgewerkt en de obligate opmerking dat ‘the research field of urban cycling is still wide open’ (193) miskent de hoge vlucht die het sociaalwetenschappelijke en historische fietsonderzoek in de afgelopen twintig jaar heeft genomen. De daarin neergelegde kennis had veel beter benut kunnen worden. Daarom stelt deze overigens fraai verzorgde en rijk geïllustreerde bundel teleur.

Harry Oosterhuis, Universiteit Maastricht

Ton H.M. van Schaik and Karin Strengers-Older Kalter, *Het Arme Roomse Leven. Geschiedenis van de katholieke caritas in de stad Utrecht* (Hilversum: Verloren, 2016, 276 pp., ISBN 978 90 8704 578 4).

The history of poor relief in the Netherlands dates back to the twelfth century when the pace of urbanisation began to increase. Until the twentieth century, local charity was organised at the level of a town or urban district by a large variety of ecclesiastical, municipal and private initiatives. Ecclesiastical poor relief was the most significant, followed by municipal poor relief ('burgerlijke armenzorg'), while private initiatives were relatively small. Given the wide variety in location and type of organisation, it is logical to study poor relief in the Netherlands on the basis of the Boards of Guardians who were linked to different denominations depending on the city. Not surprisingly, this has often been done, as numerous monographs and commemorative books about the history of Catholic, Reformed and Jewish charitable institutions in the Netherlands attest.

Historians Ton van Schaik and Karin Strengers-Older Kalter have further continued in this historiographical tradition by studying the history and organisation of Catholic charity in Utrecht. Despite the common choice of topic, the significance of their study is greater than one might expect at first sight. The authors have chosen, firstly, to study Catholic poor relief in Utrecht in the context of religious life. The Catholic charity in Utrecht is interesting because this city served as the centre of Catholicism in the Northern Netherlands. The study provides insight into the way in which the Catholic community functioned as an inconspicuous minority after the rise of Protestantism. Moreover, Utrecht formed the main backdrop for the schism of 1723, between the Roman Catholics and the 'Old Catholics'. This schism had major consequences for the organisation of poor relief.

Secondly, the authors have chosen to study an extensive period of time: from the Middle Ages to the twentieth century. This long-term perspective makes it possible to follow the development of poor relief and to identify key turning points. Every major organisational change, in particular the manner of governance, has been reason for the authors to add another chapter. The periodisation of the book is therefore based on the internal organisational dynamics of Roman Catholic poor relief in Utrecht.

The authors have based their research largely on the archives of the Katholieke Caritas der Stad Utrecht (Catholic Caritas of Utrecht). These include minutes from the board's notebooks, probate documents, correspondence, cashbooks and financial statements. They also extensively studied the archives of the De Boog brewery, because this company was

a major source of revenue for Catholic poor relief in Utrecht from 1764 onwards. The archives of the sisterhood, Zusters van Liefde, and the archives of the local Catholic parishes also provide information for the later periods of the nineteenth and twentieth centuries.

The authors use a chronological structure, with the book beginning by describing the various foundations that were active from the Middle Ages distributing money and goods (bread, clothing and peat) to the poor and organising care for orphans. The Reformation in 1580 resulted in major changes, as afterwards the municipal government only recognised the Reformed Church. The Catholic Church was not banned, but merely tolerated. The city government then centralised poor relief of all denominations in the Stadsaalmoezenierskamer (City Board of Guardians). However, in 1672, the Stadsaalmoezenierskamer ceased to exist due to the poor financial state of the city government, resulting from the temporary occupation of Utrecht by the French army. The Catholic elite made use of this situation by creating a separate Catholic Aalmoezenierskamer in 1674.

The book pays greatest attention to the period from 1674 until the beginning of the twentieth century. The authors elaborate on the religious schism of 1723, which led to the Catholic Aalmoezenierskamer being split into the Old Catholic Aalmoezenierskamer and the Roman Catholic Armenkamer in 1746. In addition, they describe how the Catholic minority succeeded in continuing and extending poor relief, despite financial setbacks and regular outbursts of anti-Catholic agitation. Initially, citizens who were members of the Catholic elite organised their charity in seclusion. Later, in the nineteenth century, the Roman Catholic Church hierarchy gained in influence, and from the 1840s onwards, parish priests and the Zusters van Liefde gradually took over the organisation of poor relief in Utrecht. The final chapters deal with the consequences of the Second World War and the changing function of Catholic charity as a result of the emerging welfare state.

The authors emphasise the binding nature of Catholic charity. Supporting the poor was considered a religious duty. Throughout the periods studied, the Catholic Church urged followers to make donations and this study shows that they were successful. The Catholic Caritas of Utrecht was largely self-sufficient and only turned to the municipal government for financial support in exceptional circumstances. Fundraising for the poor regularly took place in churches. Wealthy Catholic citizens, however, made the most significant contributions. They bequeathed capital, property, and in one case even a profitable brewery to the Catholic charity. The Board of Guardians used the income from fundraising and inheritances to finance alms, food, housing and care. In this way, the Catholic Caritas was able to support the poor for centuries.

Het Arme Roomse Leven provides much new information about the administrative conduct of the board. Van Schaik and Strengers-Olde Kalter describe in detail the issues discussed by the board members and the decisions

taken. The relationships within the board are also well covered. Board members were not paid to exercise their administrative duties; rather, board membership was seen as a religious duty, as well as a mark of respect in society. The authors pay close attention to financial issues, such as managing property and assets. In addition, board members spent much time organising care for orphans and the elderly, as well as financial grants to needy Catholics.

Compared to the attention paid to the board members, however, relatively little is paid to those in need. The authors provide little clarity on who was entitled to poor relief and on what grounds it was given. The information presented on poverty among Catholics and the number of needy in Utrecht is patchy and a systematic quantitative analysis of trends in poverty and poor relief during the different periods is lacking, despite the long-term perspective of the study. This brings me to another important shortcoming of the study. The rather one-sided focus on the internal organisational dynamics of the Catholic Caritas in Utrecht leads the authors to overlook an analysis of the relative significance of its work. It remains unclear how Catholic poor relief relates to that of the Reformed *diaconie*, the Old Catholic Aalmoedenierskamer and the municipality. The book gives the impression that there was nothing occurring outside the Catholic world.

Joost van Genabeek, TNO Work, Health & Technology

Charlotte Laarman, *Oude onbekenden. Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten, 1945-2005* (Dissertatie Universiteit Leiden 2013; Hilversum: Verloren, 2013, 295 pp., ISBN 978 90 8704 371 1).

In Nederland wonen meer dan een miljoen postkoloniale migranten: mensen die om uiteenlopende redenen uit de (voormalige) koloniën naar het Europese rijkdeel Nederland zijn gemigreerd (zie ook Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën*, 2009). Het is echter opvallend dat deze groepen in de Nederlandse publieke discussie van de afgelopen decennia maar zelden onder één noemer werden geschaard. Publieke en politieke debatten werden zelden gevoerd over ‘postkoloniale migranten’, maar eerder over ‘Indische mensen’, ‘Molukkers’, ‘Surinamers’ of ‘Antillianen’. In het boek *Oude onbekenden* van Charlotte Laarman (als proefschrift aan de Universiteit Leiden geschreven) worden deze verschillende groepen juist wel onder die ene onderzoekscategorie geanalyseerd.

Oude onbekenden stelt de vraag ‘door wie, wanneer en waarom discursieve strategieën werden gebruikt in politieke en publieke debatten over in- en uitsluiting’ van postkoloniale migrantengroepen, in de periode 1945-2005 (13). Laarman is niet zozeer geïnteresseerd in het door andere auteurs al uitvoerig beschreven beleid ten aanzien van deze groepen, als wel in de beeldvorming over postkoloniale migrantengroepen in het publieke discours: bewoordingen, assumpties, vooroordelen, overtuigingen.

In de inleiding introduceert Laarman drie hypotheses over vorm en inhoud van het discours rondom postkoloniale migranten. Ten eerste gaat zij ervan uit dat voorstellingen afkomstig uit de koloniale maatschappij met de migranten meereisden naar Nederland. Ten tweede hadden postkoloniale migranten niet alleen voordelen ten opzichte van anderen migrantengroepen – zoals (in sommige gevallen) juridisch burgerschap, culturele of biologische verwantschap, of de mogelijkheid om een beroep te doen op Nederlandse morele schuld – maar ook hun eigen specifieke nadelen. In aansluiting op de door Gert Oostindie in *Postkoloniaal Nederland* (2009) gebezigde terminologie van de ‘postkoloniale bonus’ spreekt Laarman hier van een ‘postkoloniale malus’. Ten derde stelt zij dat juist een studie van groepen die zich op het ‘snijsvlak van discursief en juridisch burgerschap’ bevinden zicht kan geven op hoe, waar en waarom grenzen tussen etnische groepen werden getrokken.

De inleiding wordt gevolgd door een zestal empirische hoofdstukken: twee hoofdstukken over de koloniale achtergrond van de besproken migrantengroepen in respectievelijk Nederlands-Indië/Indonesië (hoofdstuk 2) en Suriname (hoofdstuk 5), en vier hoofdstukken over het publieke discours rondom verschillende migrantengroepen na hun migratie (Indische

Nederlanders, hoofdstuk 3; Molukkers, hoofdstuk 4; Surinamers, hoofdstuk 6; Antillianen, hoofdstuk 7). De analyse is gebaseerd op circa 7.000 krantenartikelen, die zowel kwantitatief als kwalitatief zijn onderzocht. Voor ieder van de betreffende migrantengroepen focust Laarman op wat zij 'scharnierpunten' noemt: periodes waarin ingrijpende gebeurtenissen of nieuwe omstandigheden leidden tot hevige discussies waarin het beeld van de migranten veranderde (of juist verder in steen gebeiteld raakte). Dergelijke scharnierpunten zijn bijvoorbeeld de grootschalige migraties van Indische mensen in de jaren vijftig en van Surinamers in de jaren zeventig, de treinkapingen door Molukse activisten in de jaren zeventig, of de debatten over criminaliteit onder Antilliaanse jongeren in de jaren negentig en 2000.

Laarman identificeert een aantal factoren die de 'discursieve ruimte' van het debat beïnvloeden en dus bepalen wat deelnemers al dan niet kunnen zeggen als zij serieus genomen willen worden (21-23). Daaronder vallen onder andere de bekendheid met de betreffende groep onder de bredere Nederlandse bevolking, de bruikbaarheid van noties als (ere)schuld en morele verplichting of de samenstellende kenmerken van de betreffende groep (klasse, omvang, enzovoort). Niet voor ieder van de postkoloniale migrantengroepen werkten deze factoren op ieder moment hetzelfde. Over sommige groepen was de kennis in de Nederlandse maatschappij bijvoorbeeld uitgebreider dan over andere (Indische migranten vs. Surinamers of Antillianen). Ook leidde de opleiding of (culturele) achtergrond van sommige groepen tot verschillende mogelijkheden tot succesvolle vestiging in Nederland (Indische mensen vs. Molukkers, Afro-Surinamers vs. Hindostanen). In haar empirische hoofdstukken werkt Laarman dergelijke verschillen in detail uit.

Oude onbekenden sluit aan bij een rijke wetenschappelijke literatuur over postkoloniale migrantengroepen in Nederland. Zoals Laarman zelf terecht aangeeft worden in die literatuur over het algemeen de verschillende postkoloniale migrantengroepen afzonderlijk behandeld, waardoor te weinig bekend is over verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende groepen (17). Laarman benadrukt verder herhaaldelijk dat haar studie in tegenstelling tot de meeste literatuur niet (alleen) het beleid met betrekking tot postkoloniale migranten analyseert, maar (ook) de publieke discussies (13, 218). Helaas maakt zij zelden expliciet welke nieuwe inzichten ten aanzien van de beeldvorming over postkoloniale migranten dit oplevert. Hier lijkt bovendien de keuze om te focussen op 'scharnierpunten' nadelig te zijn: door deze benadering komen uiteindelijk in het boek voornamelijk de reeds lang bekende en al uitgebreider onderzochte affaires en conflictmomenten aan bod (bijvoorbeeld momenten van massamigratie, de Molukse treinkapingen, discussies om slavernijverleden of om de oprichting van een slavernijmonument).

Een belangrijke rode draad door *Oude onbekenden* is de discussie die Laarman aangaat met de door Gert Oostindie geïntroduceerde these van

een ‘postkoloniale bonus’. Het boek levert gedetailleerde en waardevolle illustraties op van hoe en wanneer deze bonus functioneerde. Laarman toont bijvoorbeeld dat op een aantal cruciale momenten – voor Surinamers midden jaren zeventig, voor Antillianen in de jaren negentig en 2000 – de postkoloniale bonus van het juridische staatsburgerschap ervoor zorgde dat groepen die discursief werden buitengesloten uit de Nederlandse maatschappij toch hun vestiging konden afdwingen. Op dit vlak ligt ook de waarde van Laarmans lange-termijn analyse: zij kan hierdoor laten zien dat noties van morele verplichting en schuld ten opzichte van de bevolking van de koloniën in de loop van de decennia sterk zijn verschoven.

Minder overtuigend is de herhaalde claim dat er naast een postkoloniale bonus eveneens een postkoloniale malus bestond. De uitwerking van deze analogie is onvolmaakt. Het idee van de postkoloniale bonus is dat het hier een specifiek voordeel betreft dat postkoloniale migranten hebben *in vergelijking met andere migranten*. Maar de meeste malussen die Laarman opvoert lijken algemene nadelen te betreffen die evengoed voor andere migrantengroepen hebben gegolden. Zo beschrijft zij de biologische verwantschapsclaim met de Nederlandse samenleving als een postkoloniale bonus voor Indische Nederlanders die in de jaren vijftig naar Nederland migreerden, maar identificeert in dezelfde passage het overheidsbeleid dat het (cultureel) anders-zijn van de groep benadrukt als een postkoloniale malus (100). De genoemde bonus is inderdaad een voordeel *ten opzichte van* niet-postkoloniale migrantengroepen. De genoemde malus lijkt daarentegen niet specifiek postkoloniaal te zijn. In dit opzicht wreekt zich een belangrijk gemis in *Oude onbekenden*: enkel postkoloniale migrantengroepen worden bestudeerd, terwijl vergelijkingen met andere migrantengroepen (bijvoorbeeld Turkse en Marokkaanse ‘gastarbeiders’) slechts sporadisch en terloops worden gemaakt. Een definitieve conclusie over de postkoloniale bonus en postkoloniale malus kan echter alleen worden getrokken na een systematischer vergelijking met niet-postkoloniale migrantengroepen.

Al met al is *Oude onbekenden* een nuttig overzicht van (de beeldvorming over) postkoloniale migrantengroepen in Nederland, vooral vanwege de brede opzet. Met name de analyse van hoe koloniale discoursen met de migranten zijn meegereisd naar Nederland levert een waardevolle en overtuigende bijdrage aan hedendaagse discussies over postkoloniaal Nederland. Maar de discussie over het nut en nadeel van de analytische categorie ‘postkoloniale migrant’ zal met deze studie vermoedelijk nog niet afgerond zijn.

Bart Luttikhuis, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en
Volkenkunde (KITLV) & Universiteit Leiden

Dániel Margócsy, *Commercial Visions. Science, Trade, and Visual Culture in the Dutch Golden Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2014, 319 pp., ISBN 978 0 226 11774 4).

Op dinsdagmorgen 20 mei 1710 bezochten de gebroeders Von Uffenbach de prenten- en kaartenwinkel van Nicolaas Visscher in Amsterdam. Nadat Johann Friedrich zijn hand had weten te leggen op een aantal mooie gravures, gingen ze naar een winkel met ‘alderhande rareiteyten’ aan de Nieuwendijk, waar Zacharias Conrad zijn hart kon ophalen. Het verblijf van de Von Uffenbachs te Amsterdam, waar de rijke reizigers hun interesse in kunst en natuurwetenschappen omzetten in klinkende munt, vormt de openingsscène van Dániel Margócsy’s *Commercial Visions*. Met zijn interesse voor natuurwetenschappelijke objecten was baron Zacharias Conrad von Uffenbach in Amsterdam op de juiste plek. De levendige marktplaats voor natuurwetenschappelijke objecten in de Gouden Eeuw van de Nederlandse Republiek staat centraal in Margócsy’s vlot geschreven en mooi geïllustreerde boek.

Commercial Visions is een verhaal over de entrepreneurs die Von Uffenbach en andere liefhebbers bedienden. Die wetenschaps-entrepreneurs handelden niet alleen in objecten, maar bedachten ook nieuwe manieren om planten, dieren en het menselijk lichaam te visualiseren. Hun visuele representaties – zowel afbeeldingen als geconserveerde specimen of preparaten – waren koopwaar, maar in het proces van commercialisering veranderden ook de ideeën over de waarde van (specifieke vormen van) visuele representaties. Van natuurhistorie tot anatomie: de verspreiding van nieuwe visuele representaties zorgden voor een nieuwe blik op de natuur – en daarmee veranderde de manier waarop wetenschap werd beoefend. Wetenschappelijke en commerciële innovatie gingen hand in hand. Margócsy’s werk kan dus gesitueerd worden in de wetenschapshistorische literatuur over de circulatie van kennis, de rol van netwerken en processen van commodificatie. Commerciële netwerken zorgden voor de infrastructuur die uitwisseling van kennis in vroegmodern Europa mogelijk maakte op een tot dan toe ongekende schaal, zoals onder andere aangetoond is door Harold J. Cook. Maar in tegenstelling tot Cook, beargumenteert Margócsy dat mercantiel kapitalisme geen bijdrage leverde aan een intrinsiek waardesysteem van wetenschappelijke praktijken. Evenmin bracht het uitkomst bij het bepalen van de betekenis van (visuele) feiten of de waarde van particuliere objecten. In tegendeel: commercie zorgde juist voor een gebrek aan consensus.

Het gebrek aan consensus zien we in verschillende case studies uit de natuurhistorie en anatomie. De voorbeelden tonen aan dat de activiteiten van entrepreneurs invloed hadden op de manier waarop wetenschap werd beoefend en zelfs de intellectuele claims van disciplines veranderden. Zo gingen vroegmoderne natuurhistorische boeken functioneren als postordercatalogi voor verzamelaars. Er werd een veelheid aan geïllustreerde overzichtswerken gepubliceerd om de communicatie en handel te vergemakkelijken. In het proces veranderden de alomvattende en sterk filologische Renaissance natuurhistoriën in beknopte, geclassificeerde overzichten. Het was geen toeval dat de omslag naar de moderne taxonomie het eerste plaatsvond in die gebieden waar commercie de grootste rol speelde: in eerste instantie botanie en later conchologie en entomologie. De handel in planten, schelpen en insecten was levendig omdat de specimen relatief goedkoop te vervoeren waren en makkelijk te conserveren. Voor grote dieren was dit veel duurder en moeilijker en bovendien waren viervoeters makkelijker uit elkaar te houden, waardoor er minder behoefte was aan classificatie. Margócsy brengt deze verschillen overtuigend in beeld, maar het roept ook de vraag op hoe het zat met andere categorieën (kleinere) dieren, zoals vogels of vissen.

Een beeld zegt soms meer dan duizend woorden, maar zoals Margócsy schrijft was een beeld ook letterlijk meer waard dan duizend woorden. Het drukken van tekst was goedkoop vergeleken met het kostbare proces van graveren. Dus toen apotheker en verzamelaar Albertus Seba stierf voordat alle delen van zijn *Thesaurus* waren uitgegeven, dachten zijn erfgenamen er niet over om de gravures die al klaar lagen verloren te laten gaan. De erfgenamen zetten het publicatieproject dus voort, maar omdat de teksten nog niet af waren, huurden ze *ghostwriters* in die onder Seba's naam schreven. Dat zou in een eerdere periode niet zijn gebeurd: in de Renaissance was er nog nauwelijks een verschil tussen auteur en redacteur. Kleine redactionele aanpassingen waren toen genoeg om een bestaand boek onder een nieuwe naam te publiceren. Maar met de nieuwe nadruk op origineel onderzoek en observatie in plaats van filologie, ontstond ook een nieuw idee over auteurschap. Met de cult van de auteur werd het financieel interessant om vervalsingen te maken. Zodoende werd Seba's naam door zijn erfgenamen misbruikt als een soort merknaam om kwaliteit aan de lezers – en kopers – te garanderen.

Het ontstaan van auteursrecht in de Republiek was een direct antwoord op het gevaar van vervalsingen. Gelijktijdig met de nieuwe ideeën over auteurschap veranderden ook de ideeën over het intellectueel eigendom van ambachtslieden. Maakprocessen werden niet langer gezien als ambachtelijke kunde of zogenaamde 'embodied knowledge', het resultaat van een lange periode van training in de werkplaats, maar als de toepassing van makkelijk te communiceren procedés (die in sommige gevallen werden opgevat als mechanisch-wiskundige wetten). Niet alleen een eindproduct kon vervalst worden, ook de productiemethodes konden makkelijk

gestolen worden. Patenten en geheimhouding waren dus van het grootste belang. Zowel Frederik Ruysch, in het geval van zijn anatomische, met wax geïnjecteerde preparaten, als Jacob Christoph Le Blon, in het geval van zijn mezzotint kleurendrukken, waren bang dat iemand hun productiemethode zou stelen. Beide claimden dat ze nieuwe en originele processen hadden uitgevonden. Ruysch verkocht uiteindelijk zijn geheime preparatiemethode aan tsaar Peter de Grote voor het enorme bedrag van vijfduizend gulden. Bovendien werd in het contract vastgelegd dat beide partijen het geheim niet mochten delen met iemand anders.

De geheimhouding van het productieproces stond in contrast met de reclame die Ruysch en Le Blon voor hun producten maakten. Reclames in de vorm van advertenties, catalogi en pamfletten werden een belangrijk middel om wetenschappelijke objecten in de markt te zetten. Zo was Ruysch verwickeld in een pamfletstrijd met de chirurgijn en arts Govard Bidloo over de epistemologische waarde van hun respectievelijke representaties van het menselijk lichaam. In 1685 bracht Bidloo zijn beroemde anatomische atlas uit: een monumentaal werk in folio met meer dan honderd gravures, ontworpen door Gerard de Lairese, de meest geprezen classicistische schilder van de periode. Bidloo was overtuigd dat een veelheid gedrukte afbeeldingen de beste manier was om het menselijk lichaam in al zijn variatie te representeren. Bidloo beschouwde Ruysch' preparaten als artefacten, gemaakt door de hand van een kunstenaar. Geschikt ter vermaak, maar niet voor wetenschap. Bidloo was bijvoorbeeld kritisch op het feit dat de wax in Ruysch' preparaten de aderen onnatuurlijk vergrootte. En nog belangrijker: Ruysch' preparaten waren statisch, terwijl Bidloo ervan overtuigd was dat geen enkel alleenstaand beeld een getrouwe weergave van een orgaan kon geven. De variatie van de natuur werd het beste gerepresenteerd in een verscheidenheid aan afbeeldingen. Bidloos' gravures toonden dus ook geen ideaal of gemiddeld lichaam zoals later in de Verlichting de standaard zou worden.

Margócsy stelt overtuigend dat de enorme toename van de printindustrie niet automatisch een cultuur van openheid in de wetenschap teweeg bracht. De strijd tussen Ruysch en Bidloo, die op papier werd uitgevochten, laat zien dat filosofische claims openlijk bediscussieerd konden worden, maar dat experimentele technieken en onderzoeksmethoden geheim werden gehouden. Daarnaast was de strijd natuurlijk niet alleen epistemologisch: beide entrepreneurs hadden grote financiële belangen en investeringen om te beschermen. Het gebrek aan consensus kwam dus gedeeltelijk door commercie. Maar concurrentie was niet automatisch slecht voor de wetenschappelijke cultuur. Het dwong entrepreneurs immers om steeds nieuwe argumenten te bedenken om hun wetenschappelijke en technologische uitvindingen aan te prijzen. En Margócsy is een meestertverteller die mooi schetst hoe filosofisch debat, epistemologische waarde, en commercieel belang met elkaar verweven waren.

Niet de concurrentie, maar de klant moest overtuigd worden door de wetenschappelijke entrepreneurs in de Republiek. Het is daarom passend dat *Commercial Visions* eindigt zoals het begon, met een reis van een rijke verzamelaar en liefhebber naar Amsterdam – in dit geval de Russische tsaar Peter de Grote. Margócsy's werk opent daarmee ook nieuwe mogelijkheden voor onderzoek: het perspectief van de klant. De klant, consument of verzamelaar was een belangrijke speler in het proces van commodificatie én in de debatten die ermee gepaard gingen. Met hun koopgedrag toonden zij waardering, in het geval van Peter de Grote voor zowel Ruysch' preparaten als zijn productieproces. Ook bij consumenten waren commerciële en filosofische argumenten vaak sterk verweven. Soms mengden ze zich impliciet of expliciet in debatten over de waarde van objecten, of hielden ze een dagboek bij over hun interesses en koopgedrag, zoals Von Uffenbach. En soms was de invloed van de klant een garantie voor conservering: de verzameling van Ruysch is nog steeds in nagenoeg perfecte staat omdat ze werd aangeschaft door niemand minder dan de Russische tsaar, wiens nageslacht rijk genoeg was om de verzameling goed te bewaren. Onderzoek naar de waardering van consumenten en hun receptie van epistemologische debatten kan een verrijking zijn van Margócsy's geslaagde opzet om meer aandacht te geven aan de commodificatie van kennis en het gebrek aan consensus in de wetenschap.

Marlise Rijks, Universiteit Leiden

Christiaan van der Spek, *Sous les Armes. Het Hollandse leger in de Franse tijd 1806-1814* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2016; Amsterdam: Boom, 2016, 479 pp., ISBN 978 90 5875 698 5).

In het onderzoek dat Christiaan van der Spek in dienst van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie verrichtte, staat de vraag centraal hoe ‘Hollands’ het Hollandse leger was onder koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) en tijdens de inlijving bij het Franse Keizerrijk (1810-1813). Onder Holland verstaat de auteur de gebieden van het huidige Nederland die in 1795 niet door de Fransen waren bezet. Belangrijke delen beneden de grote rivieren, zoals Limburg, vallen dus buiten het onderzoek. Van der Spek positioneert zijn dissertatie in de historiografie als een krijgshistorische aanvulling op recent onderzoek van historici als Johan Joor, Lotte Jensen en Martijn van der Burg, die de Franse tijd op respectievelijk politiek, cultureel en juridisch vlak kenschetsen als een periode van onrust en verzet. Zij nemen daarmee afstand van een oudere visie van gezapigheid en berusting tijdens de Franse overheersing, die vooral is uitgedragen door de invloedrijke historicus H.Th. Colenbrander (1871-1945).

Sous les Armes bestaat uit drie delen. De eerste twee delen handelen hoofdzakelijk over de organisatiestructuur, de sterkte en het operationeel optreden van het Hollandse leger onder koning Lodewijk Napoleon. De auteur beschrijft op begrijpelijke en deskundige wijze hoe Lodewijk laveerde tussen een lege schatkist, Hollandse belangen en de druk van zijn broer Napoleon Bonaparte om een groter leger te vormen. Vooral tijdens veldtochten in Duitsland en Spanje en bij een Engelse landing in 1809 op Walcheren ging Lodewijk gebukt onder het juk van de machtige keizer in Parijs. Napoleon dulde op deze voor hem belangrijke strijdtonelen geen initiatieven van de Hollandse koning, die hij in 1806 niet voor niets zelf op de troon had geplaatst om het land en zijn leger sterker aan zich te binden. Toch lukte het de eigenzinnige, eierzuchtige en ietwat ijdele Lodewijk soms bij minder gevoelige militaire kwesties een zelfstandige koers te varen. Zo stichtte hij tot ongenoegen van Napoleon een eigen ridderorde om eendracht en loyaliteit aan zijn persoon te bevorderen: de Koninklijke Orde van de Unie. Tijdens ceremonies die met veel on-Hollandse pracht en praal gepaard gingen, ontvingen geridderden fraai gedecoreerde kruisen en sterren uit zijn hand. Ook had Lodewijk in die eerste jaren een niet onbelangrijke vinger in de pap bij de legervorming. Bij de talrijke reorganisaties van divisies, brigades en bataljons – waar de dissertatie overigens wel erg gedetailleerd op ingaat – speelde de Hollandse koning en zijn legerleiding niet zelden een rol. Maar

het grootste succes van Lodewijk was dat hij de gevreesde Franse conscriptie (dienstplicht) buiten de deur wist te houden.

Toen Lodewijk Napoleon in 1810 van het toneel verdween, bracht de inlijving bij het Franse keizerrijk alsnog dienstplicht met zich mee. Daarnaast werd het Hollandse leger volledig geïncorporeerd in de multinationale Grande Armée van Napoleon. In het derde deel veronderstelt Van der Spek aan de hand van dagboeken, reisjournalen en memoires van officieren, beroepsmilitairen en dienstplichtigen dat er in deze periode ondanks de Franse overheersing een eigen militaire identiteit bewaard bleef, die zich zelfs vertaalde in groeiende nationale, vaderlandslievende gevoelens. De Franse druk, de bizarre veldtocht in Rusland en de ontberingen van het militair bestaan zouden enerzijds een vijandbeeld en afkeer van de Fransen hebben aangewakkerd en anderzijds het saamhorigheidsgevoel hebben versterkt onder lotgenoten die dezelfde taal spraken.

In zijn slotbeschouwing concludeert Van der Spek dat er binnen het krijgsbedrijf wel ruimte was voor een eigen Hollandse koers, maar dat er merendeels sprake was van een door Parijs afgedwongen aanpassing. Hij nuanceert naar eigen zeggen daarmee het beeld van onrust en verzet dat de laatste decennia opgang heeft gemaakt. Dit is niet de eerste nuancering die Van der Spek in zijn dissertatie maakt, en dat is een schaduwkant van het verder helder geschreven en mooi geïllustreerde proefschrift. De auteur plaatst in het derde hoofdstuk een aantal stellige uitspraken, die hij vervolgens zwak onderbouwt of soms zelfs tegenspreekt. Een goed voorbeeld daarvan is zijn zienswijze over de desertie – de dienstontduiking voorafgaand aan de eigenlijke dienstplicht blijft grotendeels buiten beschouwing – van Hollandse militairen uit Napoleons leger. Op bladzijde 317 schrijft Van der Spek dat de Hollanders de Franse keizer na de desastreus verlopen Russische veldtocht massaal in de steek lieten en verderop dat de desertie onder Hollandse soldaten in de laatste maanden van het keizerrijk grote proporties aannam. Hij baseert zich daarbij enkel op dagboeken en memoires van de Hollandse militairen en niet op kwantitatieve gegevens. Het is een magere wetenschappelijke onderbouwing die Van der Spek in de volgende bladzijden bovendien zelf lijkt te ondergraven. Hij laat de geïnteresseerde lezer in verwarring achter wanneer hij schrijft dat de Hollanders tot het eind toe trouw voor de Fransen bleven vechten en dat, in tegenstelling tot verschillende Westfaalse, Saksische en Pruisische eenheden, geen Hollandse regimenten in hun geheel naar de tegenpartij overliepen. Vervolgens komt de auteur met een minder stellige bewering die de grootschalige desertie onder de Hollandse troepen nog verder tegenspreekt. Volgens Van der Spek waren de Hollandse militairen vanwege hun christelijke achtergrond waarschijnlijk volgzzaam en minder geneigd tot deserteren. Hij vergelijkt de Hollandse gelovigen met de soldaten uit Frankrijk, een land waar volgens hem het geloof na de revolutie vrijwel uit het straatbeeld verdwenen was. Een vergelijking

die aanvechtbaar is, want kende het katholicisme niet vooral op het Franse platteland nog een grote aanhang?

Een vergelijkbaar verwarrend beeld ontstaat wanneer de auteur de conscriptierellen na de invoering van de dienstplicht in 1810 behandelt. Hij schrijft over een grimmige sfeer onder de bevolking, die zich uitte in opstootjes en rellen. Maar ook nu volgt een nuancering: de omvang van het verzet moet volgens Van der Spek vanuit het oogpunt van de Franse autoriteiten niet worden overdreven. Hij illustreert dit met een verslag uit 1813 van de prefect van het departement van de Zuiderzee waarin deze vol trots aan de intendant voor Binnenlandse Zaken, François d'Alphonse, meldt dat er de afgelopen tweeënehalve maand tijdens de afgelopen conscriptieronde in zijn departement geen straffen zijn uitgedeeld. Het is om twee redenen opmerkelijk dat Van der Spek zich hier vooral baseert op verslagen van deze en andere prefecten. Ten eerste omdat aan de positieve toon van dergelijk verslagen – hij noemt het zelf ook – vaak politiek-opportunistische overwegingen ten grondslag lagen. Ten tweede omdat een belangrijk punt van kritiek van Joor op de traditionele geschiedschrijving van Colenbrander juist was dat die zich beperkte tot de archieven van centrale autoriteiten en aan archiefmateriaal op een lager lokaal niveau geen aandacht besteedde. Nu nuanceert Van der Spek ironisch genoeg op basis van dezelfde diplomatieke centrale bronnen als Colenbrander de visie van Joor.

De studie van Van der Spek geeft een gedetailleerd beeld van het wel en wee van het Hollandse leger en zijn manschappen in de periode 1806-1813. De legerorganisatie, reorganisaties en veldtochten komen op een niet eerder beschreven integrale wijze aan bod. *Sous les Arms* is daarmee een interessante bijdrage aan de Nederlandse militaire geschiedenis. Of de studie ook een aandeel levert aan het bredere wetenschappelijk debat over de mate waarin de Nederlandse bevolking zich verzette tegen de Franse overheerser moet, op grond van een aantal niet eenduidige antwoorden en vragen die het boek na lezing achterlaat, worden betwijfeld.

Eddie van Roon, Den Haag

Pauline Micheels, *De waarheidszoekster. Henriette Boas. Een leven voor de Joodse zaak* (Amsterdam: Boom, 2016, 287 pp., ISBN 978 94 6105 699 3).

Pauline Micheels schreef een boeiende, pretentieloze, biografie over dr. Henriette (Jetty) Boas (1911-2001), die het meest bekend is geworden door haar rol van opiniemaker tijdens de Weinreb-affaire. In het boek ontbreekt iedere vorm van reflectie op het genre biografie, een bredere contextualisering van Boas, of zelfs maar een verantwoording van waarom deze biografie geschreven moest worden. Wie dit niet zoekt zal echter vermoedelijk niet teleurgesteld worden. Micheels leverde een vlot geschreven boek af, dat een neutraal ogend beeld schetst van een markante Joodse vrouw die met name in de laatste decennia van haar leven faam verwierf als notoire schrijfster van ingezonden brieven en een prominente rol speelde in de opinievorming over zaken die heel Nederland bezighielden.

Micheels baseert zich grotendeels op de zeer uitgebreide correspondentie van Boas die in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek wordt bewaard. Hierdoor kan de auteur vooral de tijdgenoten zelf aan het woord laten, wat de leesbaarheid bevordert en er voor zorgt dat ze zelf over het algemeen op gepaste afstand blijft.

Het leven van Boas wordt grotendeels chronologisch uiteengezet. Ze groeide op in Amsterdam, waar ze in de voetsporen van haar vader trad en promoveerde als classica. Toen Duitsland in 1940 Nederland binnenviel was Boas reeds een aantal maanden vertrokken naar Parijs met een studiebeurs. Via Parijs kwam ze in Londen, waar ze de oorlog zou doorkomen. Na de oorlog probeerde ze zich enkele jaren in Israël te vestigen, om, enigszins gedesilluseerd, naar Nederland terug te keren. Daar ging ze uiteindelijk aan het werk als lerares klassieke talen op verschillende scholen, waarvoor ze pas op late leeftijd een vaste aanstelling kreeg. De twee rode draden in haar leven waren enerzijds het fanatisme waarmee ze brieven inzond over allerlei onderwerpen, vooral als het Joodse aangelegenheden betrof, en anderzijds haar onvermogen om gezonde (werk)relaties te ontwikkelen met andere mensen.

Boas' moeizame relaties met anderen is wellicht het sterkste patroon dat naar voren komt in de biografie: 'En toch, het patroon is bijna standaard: mensen die heel aardig of geschikt lijken, blijken na een tijdje toch niet zo perfect' (79). Over de reden hiervoor laat de auteur vooral de tijdgenoten aan het woord ('hysteria en schizofrenia' (92); 'uw geest is niet gezond' (113); 'notoriously unbalanced person' (152); 'complete lack of common sense' (156). Boas wist zelf ook dat ze op persoonlijk vlak niet optimaal functioneerde ('Ze functioneert niet goed en weet dat zelf ook wel' (117)) en laat zich daarom

in 1952 psychologisch testen. Boas was het eens met de conclusie dat ‘een verhouding van mens tot mens’ niet bij haar tot stand kwam. Ze vond de analyse echter weinig diepgaand en zocht verder geen psychische hulp. Boas’ moeizame omgang met mensen in combinatie met een bijna obsessieve drang om zaken die niet klopten of onrechtvaardig waren recht te zetten, zouden haar wellicht nu een diagnose van een storing in het autisme spectrum opleveren. Heel relevant is een dergelijk etiket echter niet voor de biografie, en de auteur houdt zich dan ook terecht verre van dat soort bespiegelingen.

Dankzij de onvermoeide ‘bemoeienissen’ van Boas wordt een mooie, en originele, inkijs gegeven op allerlei zaken van nationaal, en zeker ook Joods, belang, zoals het gebruik van de ‘Hollandsche Schouwburg’ na de oorlog, de bestemming van de in onbruik geraakte synagogen op het Jonas Daniel Meijerplein, het fenomeen Anne Frank, de publicatie van de geschriften van Etty Hillesum en het boek *Ondergang* van Jacques Presser. Voor de lezer die niet goed bekend is met Henriette Boas blijft het tot hoofdstuk 6 echter een raadsel waarom zij het onderwerp van een uitgebreide biografie is geworden. In de eerste vijf hoofdstukken komt zij vooral naar voren als een moeilijk persoon, die door weinigen serieus genomen werd en een zeer bescheiden plaats inneemt in de geschiedenis. Deze hoofdstukken hadden wellicht korter gekund, of in ieder geval meer kunnen vooruitblikken op de faam die Boas later zou vergaren. Veel van wat er hier aan de orde komt lijkt triviaal.

Pas als Boas’ rol in de Weinreb-affaire (hoofdstuk 6) wordt besproken dan wordt duidelijk waarom zij het onderwerp van een biografie is geworden. Weinreb was een Jood van wie lange tijd niet duidelijk was of hij in de oorlog een held of juist een collaborateur was. Boas was een van de voornaamste aanhangers van de tweede opinie. Nederland werd vanaf midden jaren zestig, mede door de complexiteit en gevoeligheid van de zaak, vele jaren door de Weinreb-affaire bezig gehouden. Boas heeft haar faam mede aan deze zaak te danken. Volgens de tegen haar agerende publiciste Renate Rubinstein was ze zelfs ‘een dame van wie nog nooit iemand zou hebben gehoord als Weinreb niet had bestaan’ (160). Ook in de zaak Menten (hoofdstuk 7), een veroordeelde oorlogsmisdadiger, speelde zij een prominente rol. Boas was de pensioenleeftijd al gepasseerd toen ze in de jaren tachtig steeds meer bewonderaars kreeg. Zoals ze zelf schreef: ‘Mijn bekendheid dank ik [...] aan mijn vele Ingezonden Stukken [...] als er weer eens onzin over Israël of het Jodendom wordt geschreven’ (218).

In zijn geheel is deze biografie een mooie aanwinst. Ook onderzoekers die zich niet interesseren in de persoon van Boas zullen bij het boek terecht komen als ze iets willen schrijven over de vele zaken waarover zij zich uitgebreid heeft uitgelaten. Daarmee is het boek niet alleen een geslaagde biografie, maar geeft het ook een mooie inkijs in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Kristian Mennen, *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum. Katholische und sozialdemokratische Repertoire Diskussionen um 1930* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen/Westfälischen Wilhelms-Universität Münster 2013; Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart 12, Münster: Waxmann, 2013, 420 pp., ISBN 978 3 8309 2989 5).

De studie van het ‘repertoire’ van sociale bewegingen heeft in de sociale geschiedenis een grote vlucht genomen sinds Charles Tilly het begrip vanaf eind jaren zeventig populariseerde om de handelingsvormen en strategieën aan te duiden die groepen tot hun beschikking hebben om het publiek te overtuigen van hun boodschap. Opvallend genoeg heeft de studie van actierepertoires nooit echt ingang gevonden in de Duitse historiografie, waar de aandacht vooral uitging naar de structurele ontwikkelingen die tot de opkomst van het nationaalsocialisme hebben geleid. De ongemakkelijke waarheid dat in de Weimarrepubliek veel elementen uit het actierepertoire van de nationaalsocialisten – zoals fakkeltochten, uniformen en massamanifestaties – ook werden gebruikt door sociale en politieke bewegingen die aan de ‘goede’ kant van de geschiedenis terecht zijn gekomen, werd daarmee terzijde geschoven. In zijn dissertatie *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum* stelt Kristian Mennen deze kwestie alsnog aan de orde.

Mennen vraagt zich af hoe het kon dat het ‘performatieve repertoire’ van nationaalsocialisten rond 1930 ‘normaal’ werd gevonden en niet met eenzelfde afkeurende blik werd beschouwd als waarmee tegenwoordig dergelijk publiek vertoon wordt veroordeeld. Om deze vraag te beantwoorden analyseert hij de debatten die twee gematigde politieke kampen – katholieken en sociaaldemocraten – tussen ruwweg 1925 en 1935 voerden over hun eigen ‘performatief repertoire’ en dat van de nationaalsocialisten. Naast de vergelijking van deze twee politiek-maatschappelijke ‘zuilen’ kijkt Mennen ook naar de internationale overdracht van (opvattingen over) repertoire-elementen door zowel het Duitse als het Nederlandse discours te bestuderen.

Het is een brede en ambitieuze onderzoeksopzet, die Mennen concretiseert door een aantal repertoirevormen die rond 1930 zowel in Nederland als Duitsland onder sociaaldemocraten en katholieken levendige discussie oproepen, te analyseren. In thematische hoofdstukken bespreekt hij achtereenvolgens een aantal kleinere discussies over demonstraties, theater, zang en vaandels, discussies omtrent de uitingvormen van jeugdbewegingen, discussies over paramilitaire repertoire-elementen als uniformen en marcheren en discussies over (straat)geweld. Mennen laat zien hoe katholieken en sociaaldemocraten zich verhielden tot de grote veranderingen die de openbare ruimte in de late jaren twintig en vroege

jaren dertig doormaakte en hoe zij zich positioneerden ten opzichte van de nationaalsocialisten, die zich steeds sterker in de openbare ruimte profileerden.

In hoofdlijnen concludeert Mennen dat in de definiëring van een wenselijk repertoire vier strategieën benut werden. Ten eerste koos men voor wat nieuw en jong was om zich tegen het traditionele af te zetten. Ten tweede definieerde men – wanneer het uitkwam – het eigene tegenover het ‘vreemde’ of ‘buitenlandse’. Ten derde koos men ervoor zich te manifesteren in de openbare ruimte in plaats van binnenskamers – en de katholieken en sociaaldemocraten bleven vasthouden aan dit ideaal toen de straat op gewelddadige wijze geclaimd was door nationaalsocialisten en communisten. Ten vierde scheidde men strategisch vorm van inhoud wanneer men repertoirevormen van nationaalsocialisten wilde overnemen. Hoewel Mennen zich bewust is van het feit dat deze vier strategieën ideaaltypisch opgevat moeten worden, bieden ze een verhelderende inkijk in de wijze waarop sociaal-politieke bewegingen in het interbellum hun actierepertoire legitimeerden. Bovendien worden de conclusies gedragen door een indrukwekkende hoeveelheid bestudeerde auteurs en bronmateriaal.

Innovatief is vooral Mennens uitgangspunt om de repertoiredebatten vanuit een transnationaal perspectief te analyseren. Ofschoon de ‘transfer’ van ideeën en opvattingen – in lijn met de verwachting – vooral een eenrichtingsverkeer van Duitsland naar Nederland was, laat Mennen een opvallende verknooptheid van de repertoirediscussies in beide landen zien. Hiermee relateert hij de uniciteit van de Duitse situatie en toont hij overtuigend de waarde aan van een transnationale benadering boven een internationale vergelijking.

Vanzelfsprekend zijn er bij een werk van deze omvang ook kanttekeningen te plaatsen. Opvallend is de expliciet geformuleerde vooronderstelling dat de uiterlijke vorm van het publiek vertoon van sociale en politieke bewegingen niet aan de inhoud van hun idealen gekoppeld hoeft te zijn (35). Om basis hiervan richt Mennen zich vooral op discussies over de inzet van repertoirevormen en niet op discussies over de politiek-ideologische boodschap die men over wilde brengen. De loskoppeling van deze twee aspecten weersprekt echter de door de auteur opgevoerde definitie van *performance* als uitdrukkingsvorm van culturele betekenisinhouden (37). Bovendien is het jammer dat Mennen zich met deze aanname van een belangrijke verklaringcontext voor veranderingen in het repertoire van voornoemde ‘zuilen’ berooft. Dat katholieken en sociaaldemocraten nationaalsocialistische repertoirevormen decontextualiseerden wanneer ze deze zelf wilden inzetten was zonder twijfel noodzakelijk voor de legitimering van deze inzet, maar zegt op zichzelf nog niets over de reden van de toe-eigening van repertoirevormen. Waartoe anders dan het uitdragen van hun politieke en maatschappelijke idealen zetten katholieke

en sociaaldemocratische bewegingen vaandels, theater en demonstraties in? Door de terugkoppeling naar de achterliggende ideologische overtuiging te vermijden, krijgt *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum* een beschrijvend karakter.

Het wordt bovendien twijfelachtig wanneer Mennen dit postulaat tevens als conclusie presenteert. Of het nu gaat om de discussies over kleinere symboliek (170), over het aannemen van jeugdig elan (235), of over het gebruik van uniformen (279), telkens concludeert Mennen dat noch katholieken, noch sociaaldemocraten een relatie zagen tussen repertoirevormen en ideologische inhoud en derhalve zonder gewetensbezwaren nationaalsocialistische repertoirevormen konden overnemen. Het is zeer de vraag of deze conclusies getrokken kunnen worden in een onderzoek dat uitgaat van het strikte onderscheid tussen vorm en inhoud en derhalve de relatie hiertussen niet als onderwerp heeft.

Gelukkig houdt Mennen zich niet heel strikt aan zijn zelfopgelegde focus op vorm in plaats van inhoud. Het zevende hoofdstuk, waarin hij zich richt op de discussies over straatgeweld in de vroege jaren dertig, is wellicht het sterkste hoofdstuk van het boek. In een scherpe analyse laat Mennen zien hoe rond 1933 onder Nederlandse sociaaldemocraten veranderende opvattingen over democratie samenhangen met repertoire-discussies. Waar voor 1933 democratie een ideaal was om voor te strijden, werd het na 1933 een normatief handelingskader. Door geweld als ondemocratisch te bestempelen, konden sociaaldemocraten de nationaalsocialisten en communisten hun plek binnen de democratie ontzeggen. Omdat deze groepen fysiek geweld niet schroomden, betuigden ze zich volgens de nieuwe opvatting over democratie immers 'ondemocratisch'.

Selbstinszenierung im öffentlichen Raum opent een debat over de relaties tussen het handelingsrepertoire van gematigde en radicale politieke bewegingen in het interbellum dat nooit echt grondig gevoerd is. Hoewel de discussie breder gevoerd mag worden dan de reikwijdte van dit onderzoek behelst, biedt het boek meer dan voldoende stof voor verdere discussie.

Robbert-Jan Adriaansen, Erasmus Universiteit Rotterdam

Virginia Hoel, *Faith, Fatherland and the Norwegian Seaman: The work of the Norwegian Seamen's Mission in Antwerp and Dutch Ports 1864-1920* (Hilversum: Verloren, 2016, 476 pp., ISBN 978 90 8704 564 7).

During the long nineteenth century, the organization of seamanship in ports was mainly in the hands of go-betweens such as crimps, runners, and lodging-house keepers. With their local knowledge and services, they facilitated the transit of sailors and introduced them to shipmasters, representing a vital link in this atypical labor market. As these actors left hardly any records, our knowledge of how sailors transited through ports has many blind spots. The study by Virginia Hoel of the Norwegian Seamen's Mission offers substantial new insights. The mission was established out of a growing concern that seamen were easy prey for any kind of corruption in foreign harbors. To protect them, the seamen's mission gradually extended its services, focusing first on spiritual welfare (church services, providing reading rooms, visiting the ships, caring for the sick, and organizing funerals) and later on socioeconomic well-being (lodging, labor rights, money transfers, contact with home, cultural activities, and entertainment). By doing so, the mission increasingly entered into competition with local go-betweens.

Based on unique archival material produced by the pastors working in the mission and the seamen's mission association, Virginia Hoel describes how the institution was established and how it operated. She also analyzes the mission's impact on the life of Scandinavian seamen in Dutch and Belgian ports. It shows that the institution's work was sustained by the combined effort of various interest groups in the homeland, expatriate communities, and local authorities in the port, as well as the seamen themselves. Hoel focuses on the cultural aspects of the mission's work to assess the impact of Norwegian nation building on their activities. The book convincingly describes how spiritual well-being became increasingly linked to strengthening ties with the fatherland through national symbols (flags, language, literature, national celebrations, national anthems, et cetera). It shows that emissaries abroad played a role in the nation-building process, supporting Anthony Smith's notion that expatriate communities often function as nurseries for nationalism. Hoel cleverly analyzes the use of national symbols and manifestations before and after Norwegian independence in 1905. The interaction between the seamen's mission, its surrounding communities, and the fatherland through personal contact, the seamen's association, women's societies, et cetera, sheds new light on how national identity was constructed abroad.

The book has twelve chapters and is structured chronologically, divided into two parts discussing the case studies of Belgian and Dutch ports separately. This choice is defensible, yet a more thematic structure would have allowed more explicit comparisons. This could have sharpened the analytical and critical interpretation of the sources, which are now sometimes pushed into the background by contextual and narrative descriptions. The lush transcriptions of the sources give new insights, yet at times could have used more juxtaposition with existing literature and critical thought. For instance, the vilification of crimps, runners, and boarding-house bosses relentlessly exploiting the seamen is never put into question. At the same time, Hoel confirms that most were former seamen and many became members of the congregation attached to the seamen's mission. These were businessmen providing crucial services to seafarers. The latter, through personal experience and social networks, had more agency in deciding whom to trust than is generally ascribed. If the business had been purely exploitative in nature, sailors would not have sustained it for centuries. The negative image that the seamen's mission portrayed about these go-betweens was influenced by self-interest and served to justify its own existence. The difficulties of the seamen's mission to become established in the lodging-house market seems to indicate that boarding houses offered a decent standard of service (controlled by local authorities) at competitive prices that were hard to meet.

These remarks, however, do not diminish the value of the book, which is based on extensive archival research. It is also well framed in maritime history, religion, and nationalism studies, and richly contextualized by literature on Dutch, Belgian, and Scandinavian history. It offers new insights into the organization of seamanship in ports, the role of the mission in consolidating the social cohesion between the seamen and the home communities, and how the mission functioned as a nursery for nationalism. It does so for a crucial period in both Norwegian state formation and the shipping world alike, with the transition from sail to steam. Inevitably with such a large scope, some literature has been overlooked and yet the scope is greater than the author suggests.

The study will also be of significant interest to migration historians. The lack of integration of migration history in the book can for a great part be blamed on the sub-discipline itself, for generally having failed to include sailors into relevant analyses. However, Jan and Leo Lucassen have, for example, recently convincingly incorporated seamen into migration studies. There are earlier notable exceptions such as David Mauk's work on the Norwegian seamen's community in Brooklyn and the broad research of Jelle van Lottum on maritime labor mobility (part of which specifically includes Norwegians) in the northern seas and beyond. Hoel could have used these works to better differentiate between those who abandoned seamanship to establish themselves in a foreign port and those who remained at sea until settling back home. Unknowingly, Virginia Hoel answers the call by Patrick Weil and Nancy Green to redress the distorted focus on how countries of

arrival shaped migration policies while the policies of countries of departure have been neglected. The work of the seamen's mission centered for a great part on keeping ties with the home country alive and these efforts were increasingly linked to a national identity. Comparing these with similar activities of associations representing Norwegian migrant communities abroad holds promising perspectives to shed new light on the differences and similarities between seamen and other labor migrants. It could also uncover how Norwegian policies to reach out to their nationals abroad (mainly the U.S.) and those at sea are linked. This example serves to highlight that Virginia Hoel's book is a great and inspiring read that will be of interest to a very broad range of scholars.

Torsten Feys, Vrije Universiteit Brussel

Martin van den Broeke, *'Het Pryeel van Zeeland.' Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2016; Hilversum: Verloren, 2016, 516 pp., ISBN 978 90 8704 592 0).

Als eerste promovendus van het Groningse Kenniscentrum Landschap promoveerde Martin van den Broeke in de zomer van 2016 op een studie naar de buitenplaatsen van het Zeeuwse eiland Walcheren. Rond 1680 lagen er ruim vijftig buitenverblijven op Walcheren en in het midden van de achttiende eeuw was dit gegroeid tot meer dan 130. Het Walcherse buitenplaatsenlandschap werd in de late zeventiende eeuw omschreven als 'het pryeel van Zeeland' en enkele decennia later als het 'Walchersche Arkadia' (34-35). De Walcherse buitenplaatscultuur verspreidde zich overigens nauwelijks buiten Walcheren, wat vooral lag aan de moeilijke bereikbaarheid van de Zeeuwse eilanden. Het waren dus vooral Walcherse stedelingen die Walcherse buitenverblijven creëerden. Van den Broeke constateert dat men buiten Zeeland nauwelijks weet heeft van de bloeiende buitenplaatscultuur van weleer. Onder meer omdat er 'in het landschap nog zo weinig van de buitenplaatsen is overgebleven' (met name wegens latere sloop en door de inundatie van Walcheren in 1944-1945), maar ook omdat er 'een gebrek aan onderzoek' is (23). Met zijn eerdere studie over de buitenplaatsen op Noordgouwe (2014) en zijn proefschrift over de Walcherse buitenplaatsen maakt Van den Broeke veel goed.

Deze recensie dient met een nuance te beginnen. Op de achterflap lezen we namelijk: 'Nooit eerder zijn buitenplaatsen zo uitgebreid in hun landschappelijke en sociale omgeving beschreven'. Een zin die vervolgens in andere recensies en boeksignaleringen is geïnterpreteerd alsof het de eerste regionale studie zou zijn naar buitenplaatsen in hun landschappelijke en sociale context. Zonder af te doen aan het prachtige onderzoek van Van den Broeke, moet dit gegeven toch genuanceerd worden. Er is namelijk eerder (regionaal) onderzoek gedaan naar buitenplaatsen in hun landschappelijke en sociale context. Bijvoorbeeld in mijn eigen thesis uit 2005, *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950*. Ook de studie van economisch historicus Piet van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (2005), gaat in op het verband tussen grotere sociale, agrarische en landschappelijke ontwikkelingen in de negentiende en vroege twintigste eeuw, de maatschappelijke en economische positie van de landgoedeigenaren, en de veranderingen in landgoedbeheer, en had – al is het geen landschapshistorisch onderzoek – qua methodiek toch als inspiratiebron kunnen dienen. Zeker relevant was de thesis van geograaf W.J. van Tent uit 1972 geweest over het ontstaan en de situering van buitenplaatsen van

Amsterdamse kooplieden in de zeventiende en achttiende eeuw, waarin Van Tent wellicht als eerste in Nederland de opkomst van de buitenplaatsen van dit stedelijk patriciaat analyseerde als een ‘geografische reflectie’ van zowel landschappelijke omstandigheden als sociale processen (*De buitenplaatsen van de Amsterdamse kooplieden in de zeventiende en achttiende eeuw – hun ontstaan en situering*, 4 en 49). Slechts een paar relevante studies, die jammer genoeg niet gebruikt zijn in het ‘Pryeel’.

Wellicht is dit debet aan de zeer brede, cultuurhistorische, bril die Van den Broeke hanteert, zoals ook in de inleiding duidelijk wordt. De ‘stand van onderzoek’ in de inleiding neemt de lezer mee door een overzicht van een select aantal belangrijke historische, tuinhistorische, architectuurhistorische, geografische en bouwhistorische studies over buitenplaatsen en landgoederen, waarbij deze studies goed geanalyseerd worden.

De centrale vraag in het onderzoek was: *Welke motieven en functies lagen ten grondslag aan het ontstaan, de groei en de teruggang van de buitenplaatscultuur op Walcheren in de periode 1600-1820 en hoe bepaalden die motieven en functies de aanleg en vormgeving van die buitenplaatsen?* Met deze vragen reflecteert Van den Broeke in feite op de stelling van historici Wijnand Mijnhardt en Paul Brusse over buitenplaatsen in de zeventiende eeuw: ‘Country estates – for the first time in history – were pleasure resorts and nothing else. They served no agricultural purpose whatsoever – they were never centres of a commercial production system’ (Mijnhardt en Brusse, *Towards a new template for Dutch history*, 2011, 77). Vooruitlopend op het antwoord, benoemt Van den Broeke allereerst, en heel terecht, de complexiteit van en variëteit in de term ‘buitenplaats’, dat ook als buitengoed, buitenhuis, buitenverblijf, lusthof, hofstede, landgoed en speelhof voorkomt in contemporaine en hedendaagse literatuur. Van den Broeke’s begripsgeschiedenis is uitmuntend. Zelf hanteert Van den Broeke in zijn onderzoek drie categorieën van buitenverblijven: 1. *Buitenplaats*: een huis buiten de stad dat dienst deed als zomerverblijf voor stedelingen, met tuin of park; 2. *Hofstede*: een buitenverblijf verbonden met een boerderij, zoals een herenkamer of een koepel; 3. *Speelhof*: kleine tuinen, eventueel met een klein optrekje, die als buitenverblijf werden gebruikt (32-33). Daarmee richt het onderzoek zich dus niet enkel op wat tegenwoordig vaak als buitenplaats wordt gezien (een groot landhuis van allure omringd door tuinen en park, dat als zomerverblijf diende), maar op het buitenleven in het algemeen. De buitenverblijven in het ‘Pryeel’ variëren daarmee van op-volkstuin-lijkende tuintjes nabij de stad tot grotere buitenplaatsen verder op het platteland. Eén en ander is duidelijk gerelateerd aan de ruimtelijke indeling die Van den Broeke hanteert: langs de stadssingel, binnen de stadsrandzone (circa drie tot vier kilometer buiten de stad) en op het platteland (de rest van het eiland; 38-39). Wat niet helemaal duidelijk wordt, is in hoeverre urbane uitbreiding van Middelburg en Vlissingen de drie benoemde zones veranderde. Grote economische landgoederen die in dezelfde periode in oost Nederland bestonden, waren op het sterk verstedelijkte Walcheren overigens niet mogelijk.

Het boek is ingedeeld in vier perioden, die samen het hoogtepunt en verval van de Walcherense buitenplaatscultuur beslaan: ontstaan (1600-1670), expansie (1670-1720), verfraaiing (1720-1770) en neergang (1770-1820). Deze perioden vormen de hoofdstukken 2 tot en met 5, die allemaal dezelfde thematische structuur gebruiken (*Landschap, Functies, Macht, Aanzien* en *Architectuur*) en die tot een zekere hoogte overeenkomen met de vier functies die Van den Broeke onderscheidt voor buitenplaatsen: plezier, profijt, machtssymbool en teken van aanzien. Dit geeft een duidelijke structuur aan het grote geheel van voorbeelden en bronnen, die Van den Broeke in twintig jaar heeft verzameld. Een belangrijke bron van informatie waren de zogeheten overlopers: registers van percelen voor de heffing van belasting (omstreeks 1566-1675), die ongeveer vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden vervangen door vergaarboeken, waarin grondeigendommen niet per perceel, maar per eigenaar waren geïnventariseerd. Ze zijn dus als het ware vergelijkbaar met het latere kadaster uit 1832 en de daaropvolgende kadastrale leggers. Weliswaar behandelt Van den Broeke de periode na 1820 niet, maar aan de hand van zulk bronnenmateriaal zou eventueel vervolgonderzoek de lijn kunnen doortrekken tot ver in de negentiende eeuw.

In grote lijnen manifesteerde het proces van opkomst en neergang van de Walcherse buitenplaatscultuur in de periode 1600-1820 zich als volgt. Rond de steden Middelburg en Vlissingen ontstond in de loop van de zeventiende eeuw een waar buitenplaatsenlandschap, een 'verstedelijkt platteland' waarbij veel grond en bestuursfuncties in bezit waren van stedelingen. Het was een neerslag van de economische welvaart van Zeeland, die gestoeld was op de successen van de VOC, WIC en de Commercie Compagnie. Interessant binnen dit proces was de beschikbaarheid van grond, een factor die in elk buitenplaatsenlandschap een cruciale rol speelt. Specifiek daarin noemt Van den Broeke de verkoop van geestelijke goederen vanaf 1576 (60-67) en de verkoop van ambachtsheerlijkheden door de stad Middelburg vanaf 1679 (165-167).

De meeste buitenverblijven kwamen in eerste instantie relatief dicht bij de hierboven genoemde steden tot stand. Langs de singels van de steden werden speelhoven gerealiseerd met boomgaarden, die zeer in trek waren bij de stedelijke middenklasse. De zone daarbuiten, de stadsrandzone, herbergde speelhoven en hofsteden, boerderijen met herenkamers; een zone die met name in het laatste kwart van de zeventiende eeuw toenam. Op het platteland, de laatste zone, werden hofsteden gesticht, die in de periode 1680-1720 uitgroeiden tot buitenplaatsen waarbij *vermaak* en *profijt* een belangrijke rol speelden. Van den Broeke geeft bij zijn langetermijnperspectief aan dat het *profijt* (akkerbouw, bosbouw, fruitteelt, et cetera) een zeer belangrijke rol speelde, en aanvankelijk zelfs de vormgeving sterk bepaalde, doch dat deze steeds meer werd verweven met het aspect van *vermaak* (zowel in de beeldvorming als in het daadwerkelijke buitenleven). Vervolgens neemt de auteur een scheiding waar tussen de twee aspecten vanaf het midden van

de achttiende eeuw. Hij ziet ook dat er een verschuiving plaatsvond naar vermaak, iets wat duidelijk zichtbaar werd in het esthetische landschap van tuinen (van geometrische naar landschappelijke stijlen). Hiermee heeft hij aangetoond dat de stelling van Mijnhardt en Brusse duidelijk een nuance behoefde.

Van den Broeke laat met zijn uitgebreide analyse tevens zien dat de Walcherse buitenverblijven weliswaar in het bezit waren van de machthebbers maar daarom niet noodzakelijk een basis vormden voor macht. Ze waren geen 'power houses', zoals de beroemde sociaal-historicus Mark Girouard opmerkte voor Engelse *country houses* (M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history*, 1978). Wel waren de buitenverblijven een plek om status en aanzien te etaleren; niet alleen fysiek, maar ook in de vorm van prenten, zoals in de *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (1696-1700), met voornamelijk buitenverblijven van Middelburgse en Vlissingse regenten die hun positie grotendeels aan stadhouder Willem III te danken hadden. Niet alleen het individu kon op deze manier zijn of haar prestige verhogen, begin achttiende eeuw vond zelfs een uiting van groepsidentiteit plaats via de vorming van buitenplaatsen. Dit resulteerde rond Oostkappelle in de clustering van buitenplaatsen van eigenaren die door huwelijk en politieke voorkeur met elkaar verbonden waren. Van den Broeke vervolgt: 'Dat deze buitenplaatsen vervolgens tot ver in de achttiende eeuw overwegend door erfenis in andere handen overgingen, onderstreept de geslotenheid van deze elite en de betekenis die de buitenplaats had in de veruitwendiging van hun maatschappelijke positie' (406). Het doorgeven van de buitenplaatsen van generatie op generatie bleek behoudend. Terwijl in de late achttiende eeuw zich een 'neergang' in de buitenplaatscultuur manifesteerde en vele hofsteden en spellhoven werden opgekocht door boeren, bleven deze regentebuitenplaatsen nog in stand. Eigenaren waren regentenfamilies als De Jonge, Van Citters en Steengracht, die later, in de negentiende eeuw, geadeld werden.

Met deze zeer uitgebreide studie van de Walcherse buitenplaatscultuur en het daarbij behorende landschap heeft Van den Broeke duidelijk een lacune opgevuld. De glans en rijkdom van de buitenplaatsen uit de zeventiende en achttiende eeuw rondom Oostkappelle, Vlissingen en Middelburg is weliswaar heden ten dage grotendeels verdwenen, maar via dit diepgaande en gedetailleerde onderzoek prachtig beschreven en in beeld gebracht. Het werk van twintig jaar archiefonderzoek en de grote passie van Van den Broeke voor het onderwerp straalt er van af.

Elyze Storms-Smeets, Rijksuniversiteit Groningen

H.P. van Tuyll van Serooskerken, *Small Countries in a Big World: The Belgian-Dutch Conflict at Versailles, 1919* (Leiden: Brill, 2017, 268 pp., ISBN 978 9 004 31469 6).

In 1919 leidde een diplomatiek conflict tussen België en Nederland, uitgevochten tijdens de vredesconferentie van Versailles, tot zeer hoog oplopende emoties aan beide kanten van de grens. De Belgische regering eiste dat Nederland afstand zou doen van Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands Limburg, twee gebieden die bij de boedelscheiding tussen beide landen in 1839 aan Nederland waren toegewezen, ondanks protesten van de zuiderburen. Dat onrecht had tijdens de Eerste Wereldoorlog desastreuze neveneffecten gehad, en alleen door het ongedaan te maken zou België zich beter kunnen verdedigen tegen eventuele hernieuwde Duitse agressie, stelde de Belgische delegatie. Het liep anders, schrijft de Amerikaanse historicus Hubert van Tuyll van Serooskerken in zijn goed onderzochte en geschreven, maar weinig vernieuwende studie van het conflict.

De Belgische eis was onlosmakelijk verbonden met de Eerste Wereldoorlog, die in de beide buurlanden op een fundamenteel andere wijze was ervaren. België was in augustus 1914 door Duitsland binnengevallen en (grotendeels) veroverd, de restanten van haar leger vochten door aan de IJzer in het uiterste zuidwesten van het land. Door honger en oorlogsellende werden de in vreedstijd al bestaande politieke en sociale spanningen verder aangewakkerd. In Nederland was het er heel anders aan toegegaan. Neutraal Nederland bleef gedurende de oorlog verschoond van loopgraven en vreemde bezetters, en menigéén profiteerde van de mogelijkheid om met beide strijdende partijen handel te drijven. Dat was wellicht gunstig voor de portemonnee, maar erg populair werd Nederland er niet van. Daarbij circuleerden er ook nog hardnekkige geruchten dat het Nederlandse leger in de zomer van 1914 verzuimd had om de zuidelijkste puntjes van Limburg te verdedigen, wat zou verklaren waarom de Duitse opmars zo soepel was verlopen: ze konden simpelweg om het Belgische leger heen wandelen. Nederland had bovendien de Westerschelde afgesloten, zodat er geen Brits leger in Antwerpen kon landen. Tenslotte had de Nederlandse regering, vlak voor de wapenstilstand van november 1918, de terugtrekkende Duitse troepen toegestaan om – ongewapend – door Nederland terug naar Duitsland te trekken, en had Den Haag aan de gevluchte keizer Wilhelm II politiek asiel verleend. Het contrast tussen de ‘deutschfreundliche’ Nederlanders en ‘brave little Belgium’, dat zich tot het uiterste had verzet tegen de Duitse overweldiger, had in de ogen van de zegevierende geallieerden niet groter kunnen zijn. Toen de Belgische regering bij monde van minister

van Buitenlandse Zaken Paul Hymans in Versailles eiste dat Nederland grondgebied zou moeten afstaan aan België en daarvoor met stukjes verslagen Duitsland gecompenseerd zou worden, leek het een gelopen race, aldus Van Tuyl van Serooskerken.

Waarom moesten de Belgen dan toch met (bijna) lege handen Versailles verlaten? Historici als Sally Marks hebben het antwoord op die vraag gezocht in het optreden van Hymans, die tijdens de Parijse onderhandelingen zo onuitstaanbaar zou zijn geweest dat hij de belangrijkste geallieerde leiders tegen zich in het harnas zou hebben gejaagd. Anderen, waaronder Rolf Schuurisma, keken juist naar zijn Nederlandse evenknie Herman van Karnebeek, die een ragfijn diplomatiek spel zou hebben gespeeld. En weer anderen, tenslotte, waaronder ondergetekende, zijn van mening dat het er helemaal niet zoveel toe deed wat de diplomaten uit de Lage Landen bekokstoofden: de belangrijkste geallieerde landen – de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk – zouden sowieso nooit akkoord gaan met annexatie. Van Tuyl van Serooskerken doet een dappere poging om tot een nieuwe interpretatie te komen van de Belgisch-Nederlandse burenruzie door deze te verklaren vanuit een verschil in politieke *stijl* tussen afgevaardigden uit beide landen in Versailles, maar echt overtuigen doet zijn analyse niet.

Dat ligt in de eerste plaats aan de wel erg lange aanloop die hij neemt. Zijn boek begint met een nogal moeizame analyse van, achtereenvolgens, het veiligheidsdilemma van kleine staten en van de nationale identiteit. In beide gevallen baseert Van Tuyl zich op achterhaalde literatuur. Kleine staten, stelt Van Tuyl, hebben in het kaartspel van de internationale politiek minder troeven tot hun beschikking, en moeten die dus slimmer uitspelen. Daarnaast moeten ze hun grote tegenspelers tegen elkaar uitspelen. Dat is een wel erg simplistische kijk op ‘kleine staten’, gebaseerd op een, inmiddels wel erg ouderwets geworden, klassiek-realistische visie op machtspolitiek in de internationale arena. Hetzelfde simplisme zien we terug in Van Tuyls visie op ‘nationale identiteit’ – kennelijk een soort cocktail van geschiedenis, taal en religie – die resulteert in een nogal teleologische blik op Nederland en België. De één wordt neergezet als een natuurlijke eenheidsstaat, de ander als een moeizaam construct. Erger, en ergerlijker, is dat beide methodologische concepten uiteindelijk nauwelijks een rol spelen in Van Tuyls analyse van het Belgisch-Nederlands conflict in 1919.

Vervolgens schakelt Van Tuyl in een andere versnelling, en worden in twee hoofdstukken de Eerste Wereldoorlog-ervaringen van Nederland en België behandeld. Wat Nederland betreft baseert Van Tuyl zich vooral op zijn eerdere, en betere, boek *The Netherlands and World War 1* uit 2001. De Belgische kant van de zaak komt er, zeker in contrast, wat bekaaid vanaf. Pas op pagina 96 is de lezer in 1918 aangeland en worden langzamerhand de contouren van het latere conflict geschetst.

Van Tuyls analyse van het Belgisch-Nederlands conflict in 1919 valt in twee delen uiteen. De eerste richt zich vooral op het politieke landschap

in Nederland en België anno 1918-1919. Nederland had net een nieuwe premier die kon bogen op een kleine, maar stabiele meerderheid in het kabinet. Die premier, geleverd door de grootste partij, was ook nog eens een katholiek, en daarmee leek enig ressentiment dat in het door annexionistische Belgen bedreigde Zeeuws-Vlaanderen en (met name) Limburg ten opzichte van protestants 'Holland' nog zou leven, geneutraliseerd. De immense populariteit van koningin Wilhelmina – zeker na de gefnuikte revolutie van november 1918 – en de weerzin die in brede lagen van de bevolking gevoeld werd tegen een gedwongen afstand van Nederlands grondgebied deed de rest. Nederland was, kortom, een verenigd front. Dat kon van België niet worden gezegd: de oorlog had allerlei politieke conflicten aan de oppervlakte gebracht, die nog eens verergerd werden door de annexatie-kwestie. Want wat zou er met België gebeuren als er een miljoen Nederlands-sprekende, overwegend op katholieke politici stemmende, inwoners bij zou komen? De annexatie-kwestie werd zodoende inzet van felle partijpolitieke strijd, in tegenstelling tot de noorderburen.

Tijdens de onderhandelingen speelde die interne strijd Hymans parten, maar er was meer aan de hand. Hymans opereerde onhandig en bot, terwijl Van Karnebeek zich als een echte heer gedroeg en zo de sympathieën van de 'groten der aarde' wist te winnen. Van Karnebeek was ook een (jonk) heer: als echte aristocraat, zo stelt Van Tuyll, was hij veel beter in staat om het diplomatieke spel te spelen dan de verpolitiekte liberaal Hymans. En zo kwam het, aldus Van Tuyll, dat de geallieerden, hoewel ze dat aanvankelijk wel van plan waren, de Belgen hun zin niet gaven.

Alleen dat laatste onderdeel van Van Tuylls analyse is echt vernieuwend; de rest was al genoegzaam bekend uit de (vele) andere publicaties over dit onderwerp. Van Tuyll staart zich bovendien teveel blind op de kleine landen Nederland en België, en vraagt zich onvoldoende af in hoeverre de geallieerde beleidsmakers in Versailles ooit echt van plan waren om Nederland te dwingen grondgebied af te staan. Dat er scenario's ontworpen werden om Nederland eventueel te compenseren met stukjes Duitsland, dat over de zaak gesproken werd met België, en dat geprobeerd werd de burenruzie te sussen door de beide kemphanen hun zegje te laten doen tijdens de grootste internationale conferentie ooit georganiseerd, zegt volgens Van Tuyll genoeg, maar dat lijkt me toch iets te simpel geredeneerd: overheden doen immers niets anders dan plannen maken voor alle mogelijke eventualiteiten. De vraag blijft dus of het wat uitmaakt hoe charmant Van Karnebeek of hoe bot Hymans was geweest - en die vraag wordt niet beantwoord, of zelfs maar gesteld. Wat, tenslotte, ook niet helpt is dat Van Tuylls boek wordt ontsierd door fouten en slordigheden – de meest hilarische is een kaart van het Nederlands 'koloniale rijk' (16), dat kennelijk uit Zeeuws-Vlaanderen en Limburg bestaat – en lijkt gebaseerd op verouderd onderzoek: in noten wordt steevast verwezen naar het Algemeen Rijksarchief (dat al sinds 2002 het Nationaal Archief heet).

Kortom, Van Tuyls boek valt dus tegen. Zowel zijn poging om moeilijke begrippen als 'klein land' of 'nationale identiteit' te operationaliseren, als zijn bijdrage aan het historiografisch debat rondom de annexatiekwestie, schieten tekort. En dat is jammer: Van Tuyl is overduidelijk thuis in het archiefmateriaal en schrijft aanstekelijk. Hopelijk komen die kwaliteiten in een volgende publicatie beter tot hun recht.

Samuël Kruizinga, Universiteit van Amsterdam

Roland Richter, *Amerikanische Revolution und niederländische Finanzanleihen 1776-1782. Die Rolle John Adams' und der Amsterdamer Finanzhäuser bei der diplomatischen Anerkennung der USA* (Niederlande-Studien 57; Munster: Waxman, 2016, 186 pp., ill., ISBN 978 3 8309 3425 7).

Toen de Noord-Amerikaanse onderdanen van de koning van Engeland in 1775 in opstand kwamen tegen het koloniaal bestuur hadden ze gebrek aan drie dingen: geld, geld en nog eens geld. In eerste instantie wendden de opstandelingen zich tot bondgenoot Frankrijk, maar al snel werd duidelijk dat ze niet om de Amsterdamse kapitaalmarkt heen konden. In de zomer van 1780 arriveerde John Adams met zijn familie min of meer op eigen houtje vanuit Parijs in Amsterdam op zoek naar erkenning en geld. Kort nadat Groot-Brittannië in december 1780 de oorlog aan de hopeloos verdeelde Nederlandse Republiek had verklaard, werd Adams de formele vertegenwoordiger van het Continental Congress. Zijn belangrijkste opdrachten waren: erkenning van de Verenigde Staten van Amerika (vs) door de Republiek, leningen van Amsterdamse bankiers en een vriendschaps- en commercieel verdrag tussen beide republieken. En dat viel niet mee. De hoge heren in Den Haag hadden weinig sympathie voor de Amerikaanse rebellen. Adams probeerde daarom vooral een wit voetje te halen bij de Amsterdamse bankiers, maar ook zij hielden de boot af. Pas na de slag bij Yorktown in oktober 1781 keerde het tij. In het voorjaar van 1782 gingen zowel Den Haag als Amsterdam overstag: op 19 april kwam er de officiële erkenning door de Staten-Generaal, vanaf 30 april kon er in Amsterdam op een eerste Amerikaanse lening worden ingetekend, en op 7 oktober 1782 ratificeerden de Staten-Generaal het vriendschaps- en commercieel verdrag tussen beide republieken.

De lange weg van de Amerikaanse rebellen voor Nederlandse erkenning en geld kent een rijke historiografie. Al aan het begin van de negentiende eeuw had Jared Sparks onderzoek in Nederlandse, Britse en Franse archieven laten verrichten. Hierna verschenen met enige regelmaat publicaties over de Nederlands Amerikaanse relaties: Rafael A. Bayley (1888), Davis R. Dewy (1902), Friederich Edler (1911), F.W. van Wijk (1921), P.J. van Winter (1927), Jan Willem Schulte Nordholt (1979, 1982), Mira Wilkins (1989) en Wayne te Brake (2009). Daarnaast zijn van met name de Amerikaanse hoofdrolspelers zoals John Adams, Benjamin Franklin, John Jay, maar ook Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol belangrijke delen van hun correspondenties uitgegeven. Dus over de (financiële) verwickelingen van de nog jonge Amerikaanse republiek met de oude Republiek der Vereenigde Nederlanden zijn we al behoorlijk goed geïnformeerd.

Roland Richter was verbonden aan het centrum voor Neerlandistiek van de Westfaalse-Wilhelms-Universiteit te Munster. Zijn boek heeft een bescheiden uitgangspunt, namelijk om de twee complexe processen van enerzijds de erkenning van de vs en anderzijds de overheidsfinanciering in de vorm van leningen – maar ook de verwevenheid tussen die twee processen – te onderzoeken (12). Het boek kent vier hoofdstukken, waarin in min of meer chronologische volgorde de volgende aspecten aan bod komen: 1) De Amerikaanse buitenlandse politiek, 2) de eerste Amerikaanse diplomatieke contacten met de Republiek (met name de komst van John Adams in de zomer van 1780 in Nederland en de Britse oorlogsverklaring van december dat jaar), 3) de lange weg tot erkenning van de vs door de Staten-Generaal en 4) de eerste Amsterdamse leningen en de totstandkoming van het vriendschaps- en commercieel verdrag in oktober 1782. Kort hierop verliet Adams de Republiek. Het boek eindigt met een epiloog over de verdere Amerikaanse afhankelijkheid van het Amsterdamse geld.

Amerikanische Revolution und niederländische Finanzanleihen is gebaseerd op de correspondenties van verschillende hoofdrolspelers, te beginnen met John Adams, maar ook de Amerikaanse agent in Den Haag François Dumas, de patriot Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol, de Franse ambassadeur in Den Haag Paul-François de Quelen de La Vauguyon en de Amerikaanse ambassadeur in Parijs Benjamin Franklin. Dit zijn bronnen die Jared Sparks in zijn twaalfdelige *The Diplomatic Correspondence of the American Revolution* in 1830 ook al ten dele had gebruikt en waarop de meeste literatuur is gebaseerd. Het boek van Richter brengt dan ook weinig nieuws en blijft nogal aan de oppervlakte. Zo blijft het pro-Amerikaanse netwerk in Amsterdam, waar Adams niet zonder kon, onderbelicht. Met name het huis van koopman Jean de Neufville vormde lange tijd het epicentrum van de Nederlandse pro-Amerikaanse beweging. Ook wordt aan andere Amerikanen actief in de Republiek en de Britse en Franse netwerken in Den Haag en Amsterdam geen aandacht besteed.

Besluitend: aan de hand van de brieven van de belangrijkste spelers, voert dit boek ons op een overzichtelijke manier door de lange weg naar de Nederlandse erkenning van de vs en de eerste Amsterdamse leningen aan Amerika.

Victor Enthoven, Vrije Universiteit Amsterdam

Mari Smits, *Holambra. De moeizame beginjaren van een stukje Nederland in Brazilië* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2016, 368 pp., ISBN 978 90 5625 458 2).

Er is relatief weinig wetenschappelijke aandacht geweest voor de Nederlandse kolonisatie in Brazilië in de afgelopen eeuw. Dat komt wellicht door de geringe omvang van dit fenomeen enerzijds en de dominantie in de historiografie van de emigratiebeweging naar Noord-Amerika anderzijds. Die laatste is zo ruim bedeed met populaire en wetenschappelijke studies, dat het bijna synoniem is geworden voor de Nederlandse emigratie-ervaring. Inderdaad vestigde negentig procent van de kwart miljoen landgenoten die tussen 1840 en 1940 vertrokken zich in Amerika. Ook na de Tweede Wereldoorlog bleven Canada en de vs populair naast Australië en Nieuw-Zeeland. Brazilië was weliswaar geen echte trekpleister, maar speelde wel een belangrijke rol, toen als alternatieve bestemming en nu als vergelijkingsmateriaal voor de totale migratie-ervaring. Dankzij het gedetailleerde en doorwrochte boek van Mari Smits over de Nederlandse gemeenschap in Brazilië kunnen motieven, patronen en vooral het effect van toenemende overheidsbemoeyenis op deze gemeenschappen onderzocht worden. Dit boek komt op een belangrijk moment. Omdat deze migranten hun erfgoed aan hun nazaten moeten overdragen, biedt deze publicatie het raamwerk om deze migratie te begrijpen.

Auteur Mari Smits, die zijn sporen heeft verdiend met de geschiedenis van boerenorganisaties, ontwikkelingshulp en Europese integratie, beschrijft op een toegankelijke manier de interactie tussen boeren (en hun bonden), diplomaten en regeringsfunctionarissen die er met elkaar voor zorgden dat er groepsgewijze kolonisatie in Brazilië kon plaatsvinden. Deze buitenlandse kolonisatie was een oplossing voor het binnenlandse probleem van de verwachte Nederlandse overbevolking en paste in het actieve beleid om internationale ontwikkelingsprojecten op te zetten. Tegelijkertijd waren wereldlijke en geestelijke leiders beducht voor het risico van ontworteling in een nieuwe omgeving. Om deze bedreiging te minimaliseren moest het project planmatig worden aangepakt. De betrokkenen zetten in op het behoud van het katholiek erfgoed, dus van geloof, taal en gezin. Daarom moest de emigratie goed begeleid worden en de kolonisten moesten voor dat doel worden geselecteerd. Het proces kon niet meer aan de zelfredzaamheid van de landverhuizers overgelaten worden.

In Brazilië waren eerdere pogingen dramatisch verlopen: in de negentiende eeuw werden protestantse emigranten aan hun lot overgelaten, waardoor ze verarmden, verpieterden en ternauwernood overleefden.

Reden te meer om deze onderneming in de naoorlogse fase van geplande wederopbouw stevig te begeleiden. Echter, in de uitvoering ging er intern van alles mis door bureaucratische hindernissen en persoonlijke tegenstellingen, en extern door concurrentie van andere emigrantengroepen en antipathie van de plaatselijke bevolking, die het afkeurde dat de Nederlanders zich voor hun omgeving afsloten. Zo werd de landbouwkolonie in de buurt van Sao Paulo in het zuidoosten van Brazilië de speelbal van een machtsstrijd tussen Nederlandse emigrantenorganisaties en antikatholieke krachten en de behoeften van ambtelijke controleurs.

Het gebrek aan samenwerking zette een gezonde exploitatie van de coöperatie onder grote druk. Die leed in de beginjaren onder het uitblijven van overbruggingskredieten, een goede taakverdeling, gebrekkig leiderschap en de onevenwichtige samenstelling van de groep emigranten die op hun financiële bijdrage en niet op de noodzakelijke expertise was geselecteerd. Toen deze spanningen door de Nederlandse pers werden opgepikt, smolt het onderling vertrouwen nog verder weg. Paradoxaal genoeg, hielpen deze negatieve berichten vervolgens om de zo nodige bemiddeling en financiering uit Nederland te krijgen waardoor het project van de ondergang gered werd en nieuwe kolonies konden worden opgezet. Die waren hard nodig om de groei van de kolonie op te vangen en de draagkracht van de gemeenschap te vergroten. Net op tijd werd een stabiel aantal bereikt, want in de jaren 1960 viel de belangstelling om uit Nederland te emigreren snel weg. De welvaart steeg en de droom van het verwerven van een eigen boerenbedrijf verloor snel terrein ten voordele van meer stedelijke ambities. Bovendien streek de collectieve formule de onafhankelijke boeren tegen de haren in.

Zo vangt dit boek de kortdurende 'window of opportunity' voor groeps migratie. De klemtoon ligt daarbij op het bestuurlijke kader en de auteur doet een oproep om dat verhaal aan te vullen met analyses van de Braziliaanse zijde en met internationale vergelijkingen. Met dit boek kan een antwoord gegeven worden op de vraag waarom de Amerikaanse emigratie versnelde en de Braziliaanse stagneerde. Het antwoord ligt in de duurzame culturele en institutionele netwerken die onder immigranten in de vs sterk waren ontwikkeld en in Brazilië beperkt werden door het alles-overtreffende belang van de familiebedrijven. Daarnaast bood de vs veel meer opties, omdat emigranten op diverse locaties waar Nederlandse emigranten woonden een bestaan konden vinden in verschillende bedrijfstakken. Bij gebrek aan alternatieven in Brazilië zelf was de transnationale relatie tussen Nederland en Brazilië veel sterker dan die tussen Nederland en Amerika, waardoor Braziliaanse emigranten gemakkelijker terugkeerden.

Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het internationale verwachtingsmanagement: de invloed die de verwachtingen in Brazilië alsook de rol van raciale vooroordelen hebben gespeeld op het succes van projecten elders. Daarnaast zou nog explicieter gekeken kunnen worden naar de ondersteuning vanuit regionale netwerken en de verbinding met Nederlandse

handelsbelangen, zoals de Holland Amerika Lijn en de Koninklijke Hollandsche Lloyd, en de invoering en doorwerking van Nederlandse producten en werkprocessen.

De belangrijkste bijdrage van dit boek is de aandacht voor de tegenstrijdige rol van de Nederlandse overheid. Die maakte het zowel zwaarder voor de emigranten, door op continuïteit aan te sturen waardoor de kans op steun van de Braziliaanse omgeving verminderde, als lichter door de financiële steun te leveren die cruciaal bleek voor het slagen van het experiment. Beide elementen tonen aan dat het succes verre van vanzelfsprekend was. Het boek had nog meer aan waarde gewonnen als het zich explicieter had afgevraagd hoe de verhouding was tussen de harde problemen (economische tegenslag, financiering en grondcondities) en de zachte problemen (leiderschap, vertrouwen en cultuur), die samen de uitkomst van de kolonisatie bepaalden. Desalniettemin is *Holambra* een zeer relevant boek waar anderen verder op kunnen bouwen.

Hans Krabbendam, Katholiek Documentatie Centrum, Radboud
Universiteit Nijmegen

Monique Leyenaar, *Hare Excellentie. Zestig jaar vrouwelijke ministers in Nederland* (Amsterdam: Prometheus, 2016, 340 pp., ISBN 9789035142138).

Sinds de jaren negentig komt internationaal het onderzoek naar vrouwelijk politiek leiderschap steeds meer op gang. Dit is een afspiegeling van de toename van vrouwelijke politieke leiders wereldwijd en ook in Europa, met name sinds de millenniumwisseling. In Nederland is die stijging ook zichtbaar. Vanaf de jaren zeventig, de tijd van de tweede feministische golf, is het percentage vrouwelijke leden van de Tweede Kamer gestadig gegroeid; begin maart 2017 bedroeg het met 57 vrouwen 38 procent. En ook begon na de jaren zeventig het aantal vrouwelijke ministers toe te nemen. Sinds het aantreden van Marga Klompé in 1956 tot het einde van de jaren zeventig bleef het meestal bij één minister en/of één staatssecretaris (en een paar keer zelfs geen). Het was de periode van de ‘excuustruus’. Vanaf 1982 werden het twee vrouwelijke ministers, in de jaren negentig vier en sinds het jaar 2000 zijn het er gemiddeld vijf. Nederland slaat hiermee in vergelijking met andere West- en Noord-Europese landen een heel acceptabel figuur. Wat niet weg neemt dat dit slechts aangeeft dat er ook in de landen om ons heen nog veel te doen is op dit vlak. Verder past ons land in het internationale beeld dat het onderscheid tussen ‘vrouwelijke’ en ‘mannelijke’ ministeries geleidelijk aan minder is geworden. Voorbeelden van de eerste soort zijn maatschappelijk werk en cultuur, voorbeelden van de laatste defensie en economische zaken.

Het wetenschappelijk onderzoek naar vrouwelijk politiek leiderschap in ons land heeft zich tot nu toe voornamelijk geconcentreerd op vrouwenorganisaties en de vertegenwoordiging van vrouwen in de diverse politieke instituties: gemeenteraden, provinciale staten, Tweede en Eerste Kamer en adviesraden. Behalve in het kader van studies naar het beleid van de diverse kabinetten bleven vrouwelijke ministers buiten beeld, op enkele biografieën na. In die lacune is nu voorzien door de Nijmeegse politicologe Monique Leyenaar. Zij heeft haar sporen verdiend met degelijke studies naar vrouwelijke politici in Noord-, Zuid- en West-Europa, inclusief Nederland. Haar recente boek behelst een historisch overzicht van onze 33 vrouwelijke ministers, van 1956 tot 2016.

Het boek is gebaseerd op interviews die Leyenaar met de meeste ministers heeft gehouden, naast biografieën, autobiografieën, dagboeken en memoires en uiteraard berichtgeving in de media en uiteenlopende wetenschappelijke verhandelingen. Het biedt veel informatie, die op een leesbare wijze wordt gepresenteerd. Leyenaar heeft ervoor gekozen om

thematisch te werk te gaan. Dus wie dacht een verzameling portretten te lezen te krijgen komt bedrogen uit. Maar de knappe en heldere wijze waarop ze de diverse onderwerpen behandelt wekt bewondering. Systematisch komen de belangrijkste facetten van het ambt van minister aan bod, van selectie en voorstadium, via kabinetsformatie en departementtoewijzing, tot het optreden in ministerraad en het parlement, het beheer en bestuur van het departement, het maken van beleid en wetten, de staatsrechtelijke aspecten van het ministerschap en de omgang met de steeds belangrijker wordende media. Dit laatste hoofdstuk vond ik het meest interessant, samen met het hoofdstuk dat de diverse kanten van het *vrouwelijk* ministerschap behandelt. In beide hoofdstukken komt het best het specifiek eigene van vrouwelijke ministers tot uiting en dat is tenslotte het hoofdonderwerp van dit boek.

Het privéleven van de vrouwelijke ministers komt beperkt naar voren. Dat heeft ongetwijfeld te maken met hun begrijpelijke aversie tegen het feit dat doorgaans ‘in interviews wél aan hen wordt gevraagd hoe zij ministerschap en de zorg voor kinderen combineren en dat dit niet aan hun mannelijke collega’s wordt gevraagd’(16). Toch is dit jammer, aangezien er van deze vrouwen, die tot op zekere hoogte nog steeds pioniers zijn, juist ook veel te leren valt op dit gebied. Wel vernemen we dat ruim twee derde van de ministers kinderen heeft, maar dat de kinderen bij aantreden in meerderheid volwassen en uit huis waren. De partners van de ministers stonden doorgaans achter de loopbaan van hun vrouw, maar vonden deze periode met weinig privacy en grote drukte ook vaak zwaar. De kinderen hadden soms te lijden onder de publiciteitsdruk.

In het paarse kabinet-Kok II (1998-2002) krijgen we de eerste vrouwelijke vicepremiers, Els Borst en Annemarie Jorritsma. Het lijkt niet veel uit te maken van welke politieke kleur de minister-president is in de mate waarin hij bereid is vrouwelijke ministers aan te stellen. Frappant is het gegeven dat de CDA-er Jan Peter Balkenende veel kritiek heeft gekregen toen zijn eerste kabinet (2002-2003) maar één vrouwelijke minister telde, maar dat hij zich met zijn laatste kabinet (2007-2010) met bij het begin maar liefst vijf vrouwelijke ministers en vijf vrouwelijke staatssecretarissen, gerevancheerd heeft. Het leverde hem vanuit mediakant het etiket op van ‘de meest feminiene regeringsploeg ooit’ (50).

Op het vlak van de ambitie lijkt er wat te veranderen in vergelijking met het verleden. Voor Klompé was het nog moeilijk om uit te komen voor haar ambitie als politica: dit gold als onvrouwelijk en onnederlands. Vrouwelijke politici zijn door de bank genomen nog steeds minder happig om hun ambitie te tonen dan mannen. Maar toch noemt Leyenaar enkele vrouwelijke ministers (Karla Peijs, Jeanine Hennis) die bij de verantwoordelijke heren aangaven wel een post te ambiëren. En bovendien zijn er vrouwen – Edith Schippers, Hanja Maij en Jet Bussemaker – die voor dit boek te kennen gaven dat ze die ambitie hadden.

Een van de voornaamste oorzaken van het geringe(re) aantal vrouwelijke politici, nationaal en internationaal, is de weliswaar minder belangrijk wordende, maar nog steeds niet geheel verdwenen opvatting dat vrouwen niet geschikt zijn voor dit ambt. De beste manier om dit vooroordeel te doorbreken is aantonen dat ze het wel kunnen. Toch waagt Leyenaar zich niet aan een evaluatie van de prestaties van de vrouwelijke ministers. Volgens haar spelen teveel factoren een rol die het zicht op de werkelijke prestatie belemmeren. Partijpolitieke verhoudingen kunnen een minister hinderen in haar functioneren. Het prestige en de mate van politieke gevoeligheid van het betreffende departement spelen een rol. De vaak lange duur voordat een wetsontwerp daadwerkelijk is aangenomen kan de inbreng van de oorspronkelijke indienster aan het zicht onttrekken en de media kunnen een minister ongunstig over het voetlicht brengen. Hoe legitiem deze argumentatie ook is, toch had een (poging tot) verklaring waarom de ene minister een betere reputatie heeft dan de andere een verrijking van het boek betekend, zonder dat meteen een definitief oordeel hoeft te worden gegeven.

Zoals bekend, laat de eerste vrouwelijke premier tot nu toe op zich wachten. Het laatste hoofdstuk van dit boek is hieraan gewijd. Hier doet Nederland het niet best in vergelijking met een aantal landen in West- en Noord-Europa. Een belangrijke toegang tot het premierschap is de functie van lijsttrekker of fractievoorzitter van een grote partij. En juist daar gaat het meestal mis. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van maart 2017 stonden belangrijke vrouwen op de tweede plaats, na de mannelijke lijsttrekkers. Toch zeggen optimisten dat het een kwestie van tijd is voordat ook wij een vrouwelijke minister-president hebben en een logische consequentie van de ontwikkelingen tot nu toe. De tijd zal het leren.

Anneke Ribberink, Vrije Universiteit Amsterdam

Ingrid Wormgoor, *Turfschuiten en kustvaarders. Een geschiedenis van de Groninger scheepsbouw* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016, 272 pp., ISBN 978 90 8704 621 7).

Dit boek is helder in zijn ambities: het geven van een algemeen beeld van de scheepsbouw in de provincie Groningen vanaf de middeleeuwen tot nu. De scheepsbouw in deze provincie was niet onbelangrijk. In volgorde van werkgelegenheid was de Groningse scheepsbouw in 1889, na Zuid- en Noord-Holland, de derde van het land. Terecht stelt de auteur in haar inleiding, dat er relatief veel bekend is over individuele scheepswerven, maar een samenvattend beeld, waarbij de ontwikkeling in een breder verband wordt geplaatst, ontbreekt. Met dit breder verband bedoelt zij de relaties tussen scheepsbouwers, schippers en reders, technische vernieuwingen en economische betekenis van de sector. Het boek is zeer empirisch in opzet en start bij de werven en hun productie.

Wormgoor presenteert de geschiedenis in vijf chronologische hoofdstukken. In het eerste korte hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de scheepsbouw in de vijftiende en zestiende eeuw samengevat. Gesteld wordt dat de activiteiten beperkt waren tot enkele werven in Appingedam en bij de stad Groningen. Het betrof vooral de bouw van kleinere schepen voor de binnenwateren en daaronder waren de eerste turfpramen.

Vanaf de zeventiende eeuw kreeg de scheepsbouw dynamiek. Over de oorzaken hiervan bestaat duidelijkheid: de turfwinning en de bijbehorende kanalenbouw die in deze periode op gang kwamen in wat nu de Veenkoloniën heet. De auteur verbindt deze ontwikkeling met de economische groei in de Republiek en de toegenomen vraag naar brandstof, waarin dit gebied voorzag. Schepen voor de turfvaart vormden de belangrijkste typen, maar met de verving en bevolkingstoename ontstond in het gebied ook een bredere behoefte aan transport van goederen en personen, inclusief beurtvaart. Er is fraai aandacht voor de diversificatie die dat opleverde in scheepstypen. Schepen waren lange tijd maatwerk en Wormgoor beschikt hier over interessante bronnen, waaruit zij de technische ontwikkeling kan beschrijven. Naast de schepen voor de kanalen en rivieren, ontwikkelde zich ook vraag naar kustvaarders. De auteur toont dat de Groningse scheepsbouwers traag op de nieuwe vraag reageerden. De eerste zeewaardige schepen, bevaren door Veendammer schippers, werden elders gebouwd.

Met de expansie in het veengebied bewogen de scheepswerven mee naar het zuidoosten en bestreken het gehele gebied van Groningen tot de Pekela's. Daarnaast bestonden kleinere bedrijven verspreid over de provincie.

De bedrijfstak kreeg rond 1860 haar grootste omvang. Toen was dit, zo stelt de auteur, mogelijk de grootste bedrijfstak na de landbouw. Daarbij is natuurlijk de vraag wat een bedrijfstak is en of we bijvoorbeeld de werkgelegenheid in de huiselijke diensten ook mee tellen. In 1860 bestonden er 103 scheepswerven met 6 à 7 man personeel gemiddeld (97-98). Een halve eeuw later was het aantal bedrijven gehalveerd, met in totaal 1000 man personeel (140). Achter deze teruggang in het aantal werven schuilt een moderniseringsproces, waarin hout en zeil vervangen werden door staal en stoom. Dit proces ging gepaard met een ruimtelijke concentratie van bedrijven langs het Winschoterdiep en bij de Eemsmond. Met de bouw van kustvaarders beleefde de bedrijfstak een nieuw hoogtepunt in de daarop volgende decennia.

Aan het slot van het boek staat het jongste moderniseringsproces centraal. De recente geschiedenis van de bedrijfstak krijgt de meeste bladzijden. Met detail, en mede gebaseerd op interviews, wordt de voortgaande technische ontwikkeling, specialisering en concentratie in de scheepsbouw besproken. Het is duidelijk dat er geen sprake meer is van scheepsbouw in de klassieke zin, maar van assemblage, afbouw, reparatie en de ontwikkeling van specifieke onderdelen in de 'maritieme sector.' Wat nu nog aan werven rest is, meer dan ooit, een fase in een bedrijfskolom en wederom is Groningen relatief sterk vertegenwoordigd bij deze bedrijvigheid. De internationalisering, samenwerking, toegenomen kapitaalintensiteit, het belang van opleidingen, plus de rol van de overheid worden door de auteur verdienenstelijk beschreven.

Het boek is soms slordig geredigeerd, blijktens herhalingen in de tekst en inconsistenties in de annotatie. Zo ontbreken soms noten en anderzijds staan niet alle referenties in de lijsten met literatuur en bronnen. In mijn optiek is ook niet alle relevante literatuur goed in het boek doorgedrongen. Zo worden de resultaten van het dissertatieonderzoek van de historicus Jan Voerman (2001) naar de economische dynamiek in oostelijk Groningen niet gebruikt en blijft daarom de economische impact van de scheepsbouw op beroepsstructuur en bevolkingssamenstelling nodeloos vaag. Ook verschillende publicaties over de scheepsbouw in andere delen van Nederland ontbreken, zoals de bijdrage van Milja Tielhof in de geschiedenis van Holland (2002) en het werk van Jan Dirkzwager, zodat een echte evaluatie van het Groningse belang in de bedrijfstak achterwege blijft.

De verdiensten van het boek zijn vooral gelegen in de besprekingen van de ontwikkelingen van en op de verschillende Groningse scheepswerven. Daarbij staan de bedrijven in Hoogezand-Sappemeer in het centrum van de aandacht. Verklaringen voor de groei worden gezocht in de ligging van de scheepswerven en de verbondenheid van de regionale economie met die van de rest van Nederland. De gevolgen voor de regionale economie komen weinig aan bod. Spijtig is dat de scheepswerven niet in een bedrijfs-historisch perspectief worden beschouwd. Vragen naar het hoe en waarom van continuïteit van de (familie-) bedrijven worden incidenteel gesteld, maar

niet systematisch behandeld. Daar staat tegenover de zeer verdienstelijke aandacht voor de ontwikkeling van de werkomstandigheden van arbeiders op de werven met al zijn veranderende productietechnieken en eisen aan dit werk gesteld.

Maarten Duijvendak, Rijksuniversiteit Groningen

T. Van Osselaer, *The Pious Sex. Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800-1940* (Leuven University Press: Leuven, 2013, 272 pp., ISBN 9789058679505).

Tine Van Osselaer's meticulously researched *The Pious Sex* constitutes the most recent comprehensive product of the first generation of scholars that thoroughly developed the study of gender, and specifically masculinity, in the modern history of the Low Countries. Apart from the author's publications, noteworthy in this regard is the work of Henk de Smaele, Josephine Hoegaerts, Thomas Buerman and their Dutch counterpart Stefan Dudink.

Gender as an analytical category has informed historical research for over thirty years, but the nuanced study of the configuration of gender identities themselves, how these functioned in a society and shaped its power dynamics, and how they related to other categories of difference that mattered in a given time and place, is much younger – about two decades or so. Also, gender historians took an interest in the contemporary history of Belgium – or The Netherlands, for that matter – considerably later than in the history of expansive nations such as The United Kingdom or France, for which some scholars, such as John Tosh (1999), Michael Roper (1994) and Alain Corbin (2011), came to the fore as frontrunners in the history of manhood. Yet thanks to the efforts of the above-mentioned authors, we are now beginning to understand the role of gender in such areas as nineteenth- and twentieth-century Belgian politics, war, and religion. Van Osselaer's new book, in which she aims to address the creation of – and shifts in – Catholic masculinities and femininities from c. 1800 to the eve of the Second World War, provides an important contribution to the issue of the interplay between gender and religion.

In fact, the author seems to have written two books. One is a chronological history of how the Belgian Catholic Church navigated society's dominant binary gender systems and how it used gender ideology creatively to try to (re)gain the support of the laity, which it felt it was losing to various adversaries such as Socialism, Liberalism, urbanization, and modernity in general. Van Osselaer focuses on the consecutive lay movements of the Apostolate of Prayer and Leagues of the Sacred Heart (in the long nineteenth century), and on the later, diverse initiatives of the Catholic Action (mainly 1930s-1940s). These movements did not so much spontaneously stem from vibrant lay religious sentiments as they were deliberately initiated and controlled by a – generally ultramontane – Church hierarchy that was still holding its own. With an impressive mastery of the sources, Van Osselaer

paints a compelling picture of a Church that felt threatened but actively responded and picked its battles in a remarkably strategic and – so the book shows – a gendered way. Whether the situation was really as dire – especially among lay males – as some in the Church imagined, however, remains rather uncertain. In general, the nineteenth century is regarded as a period of relative success for Catholicism in Belgium, especially in Flanders. Perhaps the author might have elaborated a bit more on the context, for example on the effectiveness – or even reality – of the forces blamed for working against religion. Overall, Van Osselaer's story is convincing, but it is almost entirely based on clerical rhetoric alone. Allowing the laity's own voices to be heard more frequently, even if they were obviously anticlerical or, conversely, moderated by the Church, would have contextualised the now prevailing crisis-narrative of truancy.

It might also have enriched the second 'book', or rather historical debate, that makes up *The Pious Sex*, and that is arguably one of its major strengths, namely Van Osselaer's head-on confrontation of some of the most established theories of the modern research field of gender and religion. She raises pertinent questions about the paradigm of recurring 'crises' of masculinity and the related grand narrative about the quantitative and discursive 'feminisation' of religion in the nineteenth century. This is no mean feat, since in gender studies on pre-modern societies for example, these all-pervading frames are only just now being reviewed. In some of the best parts of the book, she points out that women may indeed have been more numerous in the churches or more readily involved in religious devotion, whilst at the same time arguing, with great success, that the Church devoted a lot of attention to men and even developed a 'masculine' religiosity in the all-male Leagues or in certain movements of the Catholic Action. Van Osselaer's critiques also rightly confront the reader with the fact that even in the nineteenth century, the so-called heyday of patriarchal, binary gender role differentiation, diversity was key and divergence not unheard-of, especially in religion.

Drawing from rich source materials, the author manages to pinpoint the female leadership of the Apostolate of Prayer, for example, or the integration of 'feminine' elements in the ideal of the Catholic hero used by the Church to rally male support. In her discussion of this last point, which is tucked away in the somewhat curiously detached chapter on *Gendering Heroism*, the author unfortunately fails to fully explain the centuries-old – and thus rather common – Christian tradition of presenting men with certain positively evaluated 'feminine' virtues and roles such as the nurturing care and compassion of mothers or the chastity of virgins. These characteristics were simply regarded as more common for women in society in general, and the fact that they still were in the nineteenth century probably proves the tenacity of restrictive gender clichés rather than the existence of tactics of gender bending and empowerment. Overall, it would have been appropriate

to contextualise certain findings a bit more thoroughly within the Christian tradition rather than making passing references to practices harking back to the Church Fathers or Medieval theologians. Again, it is unfortunate that the reader is not let in on the reaction of the laity itself to the ideas and identities promoted by the Church, however neatly Van Osselaer lays them out, at least not the reaction of the laity that was not heavily involved in religion. We can only hope this inspires the author to write an additional book on the matter; one that will make equally essential reading as this one.

Stefan Meysman, Universiteit Gent

Anne Petterson, *Eigenwijs Vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam: Prometheus, 2017, 363 pp., ISBN 978 90 351 4374 6).

In *Eigenwijs Vaderland* bestudeert Anne Petterson nationalisme als een populaire praktijk. Centraal staat de vraag hoe en in hoeverre gewone Amsterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw de natie vormgaven en beleefden. Met haar keuze voor een specifiek stedelijke context en haar focus op ‘gewone’ mensen blaast Petterson het aloude thema van nationalisme nieuw leven in. Zoals de auteur zelf in de heldere inleiding aangeeft, werd de historiografie van het nationalisme lange tijd vooral gedomineerd door het debat tussen primordialisten (die de natie als een natuurlijk gegeven beschouwden) en modernisten (die de natie als een historisch construct benaderden). Historici waren daarbij vooral geïnteresseerd in de initiatieven van maatschappelijke bovenlagen om de natie vorm te geven. Het doelpubliek van die initiatieven bleef veelal buiten het blikveld. Lagere sociale groepen werden tot voor kort nooit echt in het onderzoek betrokken. De cruciale vraag wat de natie precies voor de gewone burger betekende, bleef daardoor onbeantwoord.

Eigenwijs Vaderland maakt deel uit van een nieuwe fase in de internationale historiografie. De afgelopen jaren is steeds meer onderzoek verricht naar het proces van natievorming ‘van onderop’. Petterson zelf is daarbij geïnteresseerd in de dagelijkse praktijk van gewone burgers. Om tot die praktijk te kunnen doordringen kiest ze voor het concrete kader van een fysieke stedelijke ruimte. Dat is een slimme keuze. Wil je voorbij elitaire initiatieven en discoursen kunnen kijken, dan is het noodzakelijk om het nationale toneel van regeringsleden, administraties en commissies te verlaten. Kleinere praktijken en uitingen van nationalisme zijn vanzelfsprekend meer in de lokale ruimte verankerd. De keuze voor Amsterdam als hoofdstad biedt het extra voordeel dat de meer elitaire initiatieven geconfronteerd kunnen worden met de beleving en praktijken van gewone burgers.

Hoewel stedelijke ruimte en cultuur niet de hoofdrol spelen in *Eigenwijs Vaderland*, past het boek ook binnen contemporair stadshistorisch onderzoek met aandacht voor kleine praktijken en de beleving van de stedelijke ruimte. Daar schuilt voor mij als stadshistorica ook meteen de grootste troef van dit boek. De auteur weet de verschillende Amsterdamse straten en wijken op uitmuntende wijze tot leven te brengen aan de hand van een bijzonder vakkundig onderzoek in een erg uitgebreide waaier aan bronnen. Zo raadpleegde ze gedigitaliseerde kranten en tijdschriften, het

archief van de gemeentelijke politie, het omvangrijke archief van de afdeling Algemene Zaken van de stad Amsterdam, egodocumenten, losse pamfletten, liedjes, foto's, film- en ander beeldmateriaal. Petterson slaagt er dankzij die bronnen buitengewoon goed in om dichterbij de huid te komen van een grote groep gewone burgers – al blijven de armste der Amsterdammers onvermijdelijk wat meer buiten beeld. Via *close reading* en *thick description* biedt ze de lezer toegang tot het anders zo moeilijk bereikbare geheel van gevarieerde (klein)burgerlijke en volkse praktijken van nationalisme. Dat doet ze overigens op eloquente wijze in een boek dat leest als een trein.

Eigenwijs Vaderland is opgebouwd uit vijf thematische hoofdstukken. Achtereenvolgens komen aan bod: de oprichting van standbeelden, het volkslied, de Oranjeliefde, de Boerenoorlogen en de commercialisering van de natie. Samen laten de hoofdstukken mooi zien hoe Amsterdammers op veel verschillende momenten en manieren vormgaven aan de natie. De opbouw van het boek, vertrekkend van een hoofdstuk over weinig populaire standbeelden en eindigend met een uitstekend hoofdstuk over de natie als consumptieproduct, leidt als vanzelf tot de conclusie dat er in de praktijken van het nationalisme tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw schaalvergroting optrad. Petterson waakt in haar conclusie evenwel voor een al te eenvoudig democratiseringsdiscours. Het natie-idee werd door elites inderdaad steeds meer gezien als iets wat moest worden gedragen door de bredere maatschappij, maar in de praktijk gaf het gewone volk al van voor het midden van de negentiende eeuw op eigenzinnige wijze vorm aan het vaderland. Het waren vooral de elites die zich aanpasten en tegen het einde van de eeuw aansluiting zochten bij populaire gevoelens en behoeften. Rond 1900 waren zij niet langer bang van de massa, maar wisten zij die steeds beter uit te buiten. Het gevolg daarvan was dan weer dat de nationalistische praktijken meer georkestreerd werden en dat de ruimte voor spontane initiatieven onder het volk uiteindelijk verminderde.

Petterson geeft in de inleiding duidelijk aan dat *Eigenwijs Vaderland* niet gaat over de vraag 'wat is de natie'. Ze kiest ervoor om bekende thema's uit de Nederlandse geschiedschrijving opnieuw te verkennen vanuit het lokale en volkse perspectief. Aangezien het geen makkelijke opdracht is om toegang te krijgen tot de overtuigingen en gebruiken van lagere sociale groepen is het logisch dat de auteur voor de houvast van bekende thema's heeft gekozen. Tegelijkertijd is die keuze ook enigszins problematisch. De thema's zijn namelijk ontleend aan een literatuur die door de auteur bekritiseerd wordt omwille van een te enge focus. Uiteraard is het een belangrijke eerste stap om na te gaan op welke manier deze 'élitaire' thema's al dan niet terugkeren bij de gewone bevolking. Tegelijkertijd zou een echte aanpak 'van onderop' helemaal moeten vertrekken vanuit de leefwereld van de gewone Amsterdammer. Wat voor de elites een thema is, is dat niet noodzakelijk in volksbuurten en omgekeerd.

In het hoofdstuk over de Boerenoorlogen komt die spanning het duidelijkst naar voren. De voorbeelden die Petterson van Boerensympathie uit stamverwantschap geeft, komen steevast uit de mond van opiniemakers. De meer populaire acties en reacties lijken – zoals de auteur ook zelf aangeeft – veel meer vanuit een anti-oorlogsdiscours of vanuit algemene menslievendheid te vertrekken. Het vasthouden aan het thema van de Boerenoorlogen voelt daardoor wat krampachtig. Was het niet interessanter geweest om de bredere vraag te stellen op welke manier burgers tijdens allerhande evenementen, festivals of collectes vormgaven aan de natie? Het argument dat samen collecteren of opgaan in de massa tijdens het bezoek van Paul Kruger een gevoel van samenhang tot stand bracht, is namelijk wel overtuigend. Dat die samenhang onder het gros van de bevolking nog enig verband hield met het gevoel van stamverwantschap met de boeren is weinig waarschijnlijk.

Aan de hand van de gekozen thema's kwam Petterson nu al tot de belangrijke conclusie dat de natie onder het volk vaak onbedoeld vorm kreeg. Of een winkelier zijn etalage oranje liet kleuren uit vaderlandsliefde, uit winstbejag of uit een combinatie van beide is moeilijk vast te stellen. Het resultaat was in ieder geval hetzelfde. Het maakt dan ook niet uit, want iets wat vertrekt vanuit een andere drijfveer – of dat nu vermaak, persoonlijke status of gewin, wijk-prestige of zelfs baldadigheid was – kan toch uitmonden in een gevoel van samenhang. Dat is uiteraard een belangrijke conclusie. Alleen brengt die conclusie onvermijdelijk de vraag met zich mee of die samenhang genoeg is om van een natie te spreken. Uiteindelijk draait het boek dus toch uit op de vraag die de auteur niet wilde stellen: wat is de natie? Hoe veranderen de in dit boek zo mooi blootgelegde praktijken van populair nationalisme ons begrip van wat nationalisme en natie precies betekenen? In het antwoord op die vragen zit ongetwijfeld voer voor een nieuw, eigenwijs boek.

Anneleen Arnout, Radboud Universiteit

Johannes Müller, *Exile Memories and the Dutch Revolt: The Narrated Diaspora, 1550-1750* (Dissertation Leiden University 2014; Leiden/ Boston: Brill, 2016, 254 pp., ISBN 9789004315914).

At a time when refugees and immigrants with different religious backgrounds are a hot topic, the publication of Müller's *Exile Memories* should certainly be noticed. During the Dutch Revolt, at least 100,000 people left their homes and went into exile: this could mean moving from the Southern 'Calvinist Republics' to the Northern Netherlands, but also finding shelter in England or in any of the German Principalities.

Müller stresses that earlier studies into diasporas have solely focussed on the first generation, while his study also includes their offspring and how they participated within their host society. How did these people construct their identity and commemorated the past: did they intimately connect – even with patriotic sentiments – to their new homeland, or were they connected to their previous home, or both. With a focus on diasporas, identity-formation and memory studies, this book relates to recent publications (like Müller, based on their dissertations) of young historians such as David van der Linden's *Experiencing Exile* (on Huguenots coming to the Republic) and Jasper van der Steen's *Memory Wars* (on the construction of a political identity in the Northern and Southern Netherlands with regard to the Revolt).

This book has been organised geographically following migrants to the Northern Netherlands/the Republic. Those that went into exile did so because they did not want to renounce their faith, for example, Lutheran's from Antwerp went to Frankfurt and connected well with other immigrants that had left for the Lutheran faith. Müller shows that most of the diasporas have a specific rhetoric: 'exile theology', a strong focus on parallels with the Bible. This was meant to make sense of the necessity of having to flee: either explained as having to suffer God's wrath or as a sign that they had been chosen. Nonetheless, most hoped to return to their hometown and commemorated their origin in publications. Müller explains that the refugees referred to the Seventeenth Netherlands, despite that this unity did no longer exist. In other words – they held on to an imaginary place in the past. This could go together with a wish to return to the old organisational structure of the Low Countries, as the changes in government were seen as the cause of the loss of hearth and home. Nonetheless, a return to their former homes was not seen as a feasible option: it was way too dangerous. The host societies were not always welcoming their new inhabitants and

xenophobic reactions towards the newcomers did occur. In the Northern textile cities of Haarlem and Leiden immigrants were welcomed and founded their own institutions in support of their fellow-refugees. Some thought that their fellow believers from the South were poor, but this was not true for many rich Protestants and Mennonites who had fled too. In historical narratives of the town, the refugees were often remembered for stimulating their new hometowns economic development.

Most families did not trust their family histories to paper at once; it only happened two or three generations later. This meant that details had been lost, became reinterpreted and changed over time: like Joost Van der Vondel's account in which an ancestor had been baptised to prevent their mother's death sentence from being carried out (129-130). Wealthy refugees who tried to get accepted by the regents or nobility, found that they had to prove their connectedness to the province and city. At the same time, the relative loose ties with their new homes made it far more easy to keep in touch with other refugee-merchants elsewhere, and move when this was more convenient – e.g. for trade purposes. Those that fled to England or the Holy Roman Empire were mostly adherents of the Reformed church and the piety movement. They blended in nicely with the movements in their host societies, though they remained a separate group for long. In England, the Puritans kept a close watch on the Dutch congregation, which – in turn – felt that they should thus behave as a model church. This then led to the fear that the Dutch would gain influence and therefore the Church of England decided to restrict the contacts between the Puritans and the Dutch. Both in England and in the German lands, the diasporas regarded themselves as God's children sent into a suffering exile, awaiting the Promised Land. Blending into their new host societies, Müller concludes that there is no formula explaining why some people with only few migrants in their ancestry became so active in remembering their past, while others with far more refugee-ancestors displayed little to no interest.

Exile Memories is a well-written book with many appealing examples. What makes this study so useful is its scale: Müller follows various generations and reconstructs their position within society. With over two hundred years to cover, Müller has made the choice to focus on diasporas in the cities of Haarlem, Leiden, Frankfurt and London. This could be seen as a limitation to the study, but it could (and should!) also be interpreted as an invitation to study other diasporas as well.

Reading *Exile Memories* offers a refreshing insight in the experience of having to leave one's home and having to cope with a new situation. This work on the personal experience of the major religious changes and the Dutch Revolt cannot be overlooked when identity-formation in general is studied. It is a work that should certainly receive attention in Germany and England as well. Furthermore, it is without doubt, a book that should receive the attention of cultural and church historians, but also of people interested

in (constructed-)identity and memory studies. With over two hundred years described, this book could even be of use to politicians to substantiate their debates.

C.A. (Annemieke) Romein, Fontys Hogeschool Tilburg

Laura Crombie, *Archery and Crossbow Guilds in Medieval Flanders 1300-1500* (Woodbridge: Boydell Press, 2016, 259 pp., ISBN 9781783271047).

Als er één woord is dat in deze studie over de schuttersgilden in Vlaanderen vaak gebruikt wordt is het wel ‘civic’. Het duikt veelal op in combinatie met begrippen als samenleving, identiteit, solidariteit en eer, om te onderstrepen dat de broederschappen in kwestie net zo bepalend waren voor de laatmiddeleeuwse urbane samenleving als de belforten, lakenhallen en rederijkerskamers. Het is de opzet van de auteur om door het natrekken van hun ontwikkeling en activiteit ons inzicht in de sociale samenhang van de stedelijke samenleving in de Nederlanden te vergroten. Nu zijn wat dat aangaat schuttersgilden zeker de moeite van het bestuderen waard. Er was in vijftiende eeuw geen stad zo klein of ze beschikte over één of meer corporaties van weerbare mannen die zich samen in het gebruik van de hand- of kruisboog bekwaamden. Deze mannen moesten uiteraard hun woonplaats verdedigen bij dreigend gevaar en namen heel af en toe ook deel aan militaire expedities van de landsheer. Ze hielden jaarlijks eigen schietwedstrijden met bijbehorende drinkgelagen en deden ook mee aan grootscheepse regionale toernooien. Ze hadden een gildeachtige organisatiestructuur, met een hoofdmans en een deken, en boden hun leden een hiernamaalsverzekering met het doen opdragen van zielmissen, vaak aan een eigen altaar binnen een eigen zijkapel. Hun ledenaantal varieerde per stad. Het bewoog zich per gilde zo tussen de 40 en 60 man, met de kanttekening dat er ook wel vrouwen lid waren (ongeveer tien procent). Die hanteerden dan wel geen schietwapen maar namen zeker deel aan de sociale en religieuze activiteiten van het gilde.

Het hoeft geen betoog dat Vlaanderen een geschikt onderzoeksgebied vormt voor dit thema, dat al lang op een samenvattende bovenlokale analyse wachtte. Vlaanderen raakte immers vroeg verstedelijkt. En er is naar verhouding veel bronnenmateriaal voor overgeleverd, in de vorm van stadsprivileges, stadsrekeningen, eigen gildeadministraties en verhalende bronnen. De in Glasgow opgeleide Laura Crombie heeft ze intensief bestudeerd en haar bevindingen in een informatief, zes hoofdstukken tellend boek verwerkt. Achtereenvolgens komen daarin aan de bod (1) de oorsprong en militaire betekenis van de gilden, (2) hun organisatie, (3) hun sociale en devotionele activiteiten, (4) hun verhouding tot het stadsbestuur en de landsheer, (5) hun deelname aan toernooien, en (6) het belang van die deelname voor de versterking van regionale stedelijke netwerken. De hoofdstukken laten zich vlot lezen. Eerst wordt telkens de algemene lijn uitgezet, waarna enkele case studies volgen. Wat echter niet zo prettig

werkt, is dat voorafgaand aan de cases steeds al de conclusie wordt gegeven, bijvoorbeeld op pagina 72 waar gezegd wordt dat de gildeleden uit alle lagen van de bevolking kwamen, behalve uit de ‘very lowest’, een slotsom die men dan op pagina 88 herhaald vindt. Dat geeft de gevalsstudies – die overigens niet alle even doorwrocht lijken – het karakter van een invuloefening.

De kracht van het boek zit behalve in de descriptie van aantallen, lidmaatschap, achtergronden, onderlinge verhoudingen en organisatie inderdaad in het ontleden van het stedelijk communale karakter van de gilden, al zou het voor de vergelijking goed geweest zijn als de auteur ook een paar rurale gilden in het verhaal had betrokken. Al was het maar om te bepalen wat we nu precies onder ‘civic’ moeten verstaan. Getuige de deelname van enkele dorpen aan meer lokale competities, zijn zulke dorpsgilden er namelijk wel geweest. Los daarvan is een belangrijk nieuw inzicht waarmee Crombie voor de dag komt, dat het onderscheid tussen jonge en oude gilden nooit slaat op de leeftijd van de schutters. Jonge gilden zijn haast altijd verenigingen die later zijn ontstaan.

Er zijn wel enkele minpunten aan te wijzen. Het belangrijkste is dat de militair functionele en machtspolitieke aspecten slecht uit de verf komen. In de eerste plaats ontbreekt het aan een goede beschrijving van de wapens, hun prijs, en hun ontwikkeling en gebruik in het gevecht, zowel op de wallen, bij een belegering als op het slagveld. Daardoor blijft duister in welke tijd de stad nu precies belang bij beide typen gilden had. Wat waren de verschillen? Zo tussen de regels door (op pagina 131 bijvoorbeeld) valt te lezen dat de kruisboogschutters meer in aanzien stonden dan de handboogschutters: ze kregen betere kleding en hogere vergoedingen. Crombie laat een systematische aanpak achterwege en volstaat met de vage opmerking dat dit in een ‘civic context’ moet worden bekeken. Het komt me echter voor dat de militaire bruikbaarheid hier het zwaarst telde: met een kruisboog konden van achter een muur vijanden effectiever worden uitgeschakeld dan met een handboog. Zo’n verschil in waardering gekoppeld aan effectiviteit is ook van toepassing op de kloveniersgilden. Uit de – in de literatuurlijst ontbrekende – studies van James Ward weten we dat de Hollandse boogschuttersbroederschappen in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw door hun stadsbesturen onder druk werden gezet om zich te transformeren tot roerschuttersgilden. Ze moesten toen op straffe van verlies van voorrechten hun bogen verruilen voor vuurwapens, omdat die door hun verbeterde lonttechniek inmiddels bewezen hadden veel dodelijker te zijn. Wat dat betreft is het jammer dat Crombie het eindpunt van haar studie al bij 1500 legt, waardoor deze transformatie niet in beeld komt. Ze maakt hier en daar wel melding van *culveriners’ guilds* – die tegen het eind van de vijftiende eeuw in enkele steden al verschenen – maar gaat verder niet in op hun verhouding tot de bestaande boogschuttersgilden en de stadsbesturen.

De precieze relatie van de gilden tot de stadsmilitie komt al evenmin goed uit de verf. Crombie presenteert ze nu eens als zelfstandige eenheden los van het dienstplichtige stadsleger (pagina 46: ‘Ninove sent its shooting guilds as well as its militia’), dan weer als het meest waardevolle onderdeel ervan (ibidem: ‘the Bruges contingent includes 30 archers among the militia of 450 men’). In mijn optiek is het ontstaan van schuttersgilden het beste te verklaren als we hun leden zien als weerbare mannen die van oorsprong naast vele anderen moesten opkomen om hun gemeenschap te verdedigen. Ze konden met hun specifieke wapens apart worden ingezet, op strategische plekken, bij de poorten bijvoorbeeld. Maar ze zullen ook vaak tussen de piekeniers op de wallen hebben gestaan. Dat ze zich binnen de stadsmilitie aaneensloten maar er wel onderdeel van bleven uitmaken, zal komen omdat het omgaan met een boog meer training vergde dan het steken met een piek. Men moet schuttersgilden dus zien als oefengroepen van dienstplichtigen waarvoor door de stad faciliteiten beschikbaar werden gesteld. Dat die oefengroepen zich vervolgens net als ambachtsgilden tot sociale verenigingen ontwikkelden is niet meer dan logisch. Het is voor dit aspect een gemis dat Crombie wel de kapellen en altaren van de gilden maar niet hun schietterreinen (schuttershoven of stadsdoelen) met bijbehorende accommodatie in kaart brengt. Kortom, de betekenis voor de stadsdefensie was, veel meer nog dan het offensieve gebruik door de landsheer, primordiaal. Wat de patronage door de landsheer betreft – de Bourgondische hertogen bedeeden tal van gilden rijkelijk met privileges, geschenken en insignes – meent Crombie dat die hun aandeel in ‘the civic community’ moest benadrukken. Ik vraag me af of dat echt het hoofdmotief was. Ligt het niet meer voor de hand dat de hertogen, die de potentiële opstandigheid van de steden vreesden, er zich tevoren mee probeerden te verzekeren van de loyaliteit van het best georganiseerde deel der stadsmilities?

Een ander aan te stippen punt is dat van de sociale afkomst der schutters. Crombie presenteert hen nadrukkelijk niet als een elite maar als representatief voor de hele stedelijke samenleving. Dat doet ze naar mijn smaak veel te stellig. Niet alleen de afbeelding op het omslag – een schietwedstrijd waarbij een knecht de voetboog spant voor de heren gildeleden – suggereert iets anders. Ook Crombie’s toetsing van het ledenbestand der Gentse schuttersgilden aan de ledenbestanden van de ambachtsgilden (pagina 85) is ermee in tegenspraak. Het blijkt namelijk dat de *luxury craftsmen* oververtegenwoordigd waren. Sommige aspirant-leden hoefden misschien geen intredegeld te betalen, maar ieder werd wel geacht zijn eigen (relatief dure) wapen, harnas en degen aan te schaffen. En dat konden toch alleen leden van de hogere en middenklassen zich permitteren.

Tot slot zij nog gemeld dat er veel slordigheden in de spelling van namen voorkomen. Zo bijvoorbeeld op pagina 52, Dyers (moet Dyer zijn); 59, Jansese (Janse); 67, Bijstervelde (Bijsterveld); 126, Brauene (Bruaene); 191, Marnet (Marnef). Of neem de aanduidingen van Axelle, Biervelt en Ardenbourg: zou de auteur niet begrepen hebben dat daarachter de

Zeeuws-Vlaamse stadjes Axel, Biervliet en Aardenburg schuil gaan? Dit terzijde gelaten, kan geconcludeerd worden dat het boek veel wetenswaardigs bevat, als eerste poging de laatmiddeleeuwse schuttersgilden voor een belangrijke regio op één noemer te brengen. Het is in mijn ogen echter maar half geslaagd door zijn al te enge antropologische focus op de sociaal-culturele functie.

J.A. (Hans) Mol, Universiteit Leiden

Herman de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam: Prometheus, 2016, 360 pp., ISBN 978 90 351 4480 4).

Niet veel Nederlanders zullen zijn naam nog kennen, maar onder theologen geniet hij nog steeds naam en faam: Kornelis Heiko Miskotte. Er bestaat zelfs een heuse Miskotte-Stichting, die er veel aan gelegen is de belangstelling voor het werk van de theoloog levend te houden. De Stichting geeft onder meer Miskottes *Verzameld Werk* uit, waarvan nu veertien delen zijn verschenen. En ze heeft Herman de Liagre Böhl aangezocht als biograaf.

Dat is, om met de deur in huis te vallen, een gouden greep geweest. De Liagre Böhl is een historicus, geen theoloog, en dat is voor deze biografie beslist een voordeel. Met Miskotte wordt door theologen namelijk nogal gedweept. De theologische proefschriften die over (aspecten van) zijn werk verschenen zijn nogal cerebraal van toon: zijn theologie wordt tot achter de komma geanalyseerd, de mens verdwijnt na een korte inleiding dikwijls achter horizon.

Terwijl er over de mens Miskotte nogal wat te zeggen valt, zo maakt de psychologiserende biografie van De Liagre Böhl duidelijk. Kornelis Heiko Miskotte werd op 23 september 1894 geboren in Utrecht als oudste jongen in een gezin dat verder alleen maar meisjes telde. De Liagre Böhl omschrijft Miskottes vader als een bedaarde en evenwichtige man, die echter niet opgewassen was tegen zijn temperamentvolle vrouw die gekenmerkt werd door stemmingswisselingen. Moeder Miskotte was beïnvloed door de negentiende-eeuwse theoloog Hermann Friedrich Kohlbrugge, wiens theologie door De Liagre Böhl beknopt maar glashelder wordt samengevat. Kohlbrugge beschouwde de mens als een door en door zondig wezen die zich echter tegelijkertijd geheiligd mocht weten in Christus. Dat wil zeggen: Jezus van Nazareth ('Zoon van God') zou met zijn kruisdood de zonden van de mensheid op zich hebben genomen en de mens zo hebben verzoend met God. Niet alleen moeder Miskotte, ook zoon Kornelis Heiko zou de invloed van Kohlbrugge ondergaan.

Schijnbaar haaks op de invloed van de vrome Kohlbrugge stond die andere invloed die de theologiestudent zou ondergaan: die van het socialisme, waarin een nieuwe lente en een nieuw geluid werd beloofd en de mensheid een lichtende toekomst in het vooruitzicht werd gesteld, ook al moest voor die stralende toekomst dan eerst een zware strijd worden gestreden. Vooral dichteres Henriëtte Roland Holst sprak hem aan. En dan speciaal de marxistische dichteres, niet de zweverige die ze later zou worden. De tegenstelling tussen de vrome en de socialistische Miskotte is echter slechts

schijn: in beide gevallen lijkt Miskotte eerst en vooral een idealist te zijn geweest. En, zo moet daaraan worden toegevoegd, een idealist die wortelde in de grauwe realiteit van alledag en die tot aan het eind van zijn leven dikwijls aan depressies leed.

Een derde invloed zou Miskotte later ondergaan van Karl Barth, de Zwitser die bekend staat als de belangrijkste theoloog van de twintigste eeuw. De Liagre Böhl onderkent dat de verhouding tussen de twee ongelijkwaardig is, maar ziet nog een zelfstandige rol voor Miskotte weggelegd. Waar Barth grotendeels doof en blind was voor literatuur, toonde Miskotte zich een gretig lezer van schrijvers als Franz Kafka en Thomas Mann. Het zou hem een tot een eigenzinnig leerling van Barth maken. Dat kan zijn, maar de kleffe aanhef van sommige brieven aan Barth ('Hooggeëerde professor', 'zeer geëerde meester', 'geliefde meester') werpen een schril licht op deze ongelijkwaardige verhouding, alle vriendschap ten spijt.

Dat Miskotte als een van de groten van de twintigste-eeuwse theologie in Nederland beschouwd moet worden komt goed uit verf in deze biografie. Met *Het wezen der Joodse religie* (1932) en *Edda en Thora* (1939) toonde Miskotte in de jaren dertig scherp aan gevoel te hebben voor de tijdgeest. Terwijl onder invloed van het nationaalsocialisme de Bijbel 'ontjoodst' werd, beklemtoonde Miskotte juist dat de Bijbel een door en door Joods boek was en besteedde hij veel aandacht aan het Oude Testament, dit in navolging van Kohlbrugge. Het is geen toeval dat Miskotte na de Duitse inval een rol van betekenis speelde in het verzet, waarbij het een wonder mag heten dat de theoloog nooit gearresteerd is.

Veel werk maakt De Liagre Böhl terecht van hét grote drama in het leven van Miskotte: de dood van zijn vrouw Cor en zijn dochter Alma. Op 18 september 1946 zat het gezin Miskotte, dat vijf kinderen telde, aan een diner in het restaurant van het Amsterdamse American Hotel. Even tevoren had Miskotte het huwelijk ingezegend van twee jonge mensen die tijdens de oorlog bij hem ondergedoken hadden gezeten. De disgenoten aten een haringsalade met een bedorven saus, waardoor het hele gezin van Miskotte doodziek werd. Alleen hijzelf raakte niet besmet, vermoedelijk omdat hij geen haring at die avond. Dat zijn vrouw en een van zijn dochters stierven werd door Miskotte opgevat als een straf van God. Hij zou te egocentrisch zijn geweest, te weinig in het huishouden hebben gedaan en zich teveel in zijn studeerkamer hebben teruggetrokken. Het waren grieven die zijn vrouw Cor bij leven wel had geuit. De verwijten troffen hem na haar dood dubbel en dwars en kregen een metafysische lading. Pas jaren later, nadat hij hertrouwd was met een veel jongere vrouw, luwde het zelfverwijt wat en kon hij de draad van zijn leven weer oppakken.

Miskotte was in 1945 benoemd tot hoogleraar theologie in Leiden, waar de theologie niet alleen conservatief maar ook liberaal was. Miskotte's theologie was geen van beide: die was bezield door (maatschappelijke) opstandigheid en tegelijkertijd orthodox. Met wetenschap, zo analyseert De

Liagre Böhl scherpzinnig, had het werk van Miskotte niet veel van doen, met essayistiek veel meer. In die essayistiek ligt ook de ware betekenis van deze theoloog. Terwijl brave dominees en saaie hooggeleerden hun eenvoudige preekjes bleven afsteken, groef Miskotte diep. Niet alleen in zijn werken over het religieuze jodendom, ook in zijn laatste grote werk: *Als de goden zwijgen* (1956), een studie die vooruitliep op de secularisatietheologie die in de jaren zestig van zich zou doen spreken.

Miskotte werd een gezien figuur onder allerlei rechtzinnige gelovigen, zelfs onder de gereformeerde afstammelingen van Abraham Kuyper, die hij scheurmakers had genoemd omdat ze zich losgemaakt hadden van de Nederlandse Hervormde Kerk in de negentiende eeuw. Maar Miskotte werd geen figuur in Leiden, waar neergekeken werd op deze in wezen orthodox gebleven bevindelijke gelovige.

Met de theologie van Miskotte is (zoals met alle theologie) natuurlijk een probleem: alleen degenen die zijn uitgangspunt delen dat de Bijbel 'het boek der boeken' is en de God van Israel de God onder de goden is, zien goud in dit werk. Wie het werk vanuit atheïstisch standpunt bestudeert en er de uitgangspunten niet van deelt, zal er aanzienlijk minder gevoelig voor zijn. Maar wie kennis neemt van de bewogen, existentiële worsteling van Miskotte met de grote thema's van zijn tijd (nationaalsocialisme, Jodenvervolging, secularisatie) kan niet anders dan ontzag voelen voor de werkkraft en inzet van deze man. En juist die bewogen, existentiële worsteling van Miskotte is door De Liagre Böhl voorbeeldig in kaart gebracht.

Wim Berkelaar, Vrije Universiteit Amsterdam

Sven Dupré, Bert De Munck, Werner Thomas, Geert Vanpaemel (eds.), ***Embattled Territory. The Circulation of Knowledge in the Spanish Netherlands*** (Gent: Academia Press, 2015, 455 pp., ISBN 978 90 382 2568 5).

Het thema ‘Circulation of Knowledge’ is in 2004 op de kaart gezet door de Britse wetenschapshistoricus James A. Secord tijdens een conferentie in het Canadese Halifax. De vraag hoe nieuwe kennis ergens tot wasdom komt en door een vaak langdurig en soms weinig doorzichtig proces van communicatie, transformatie en adaptatie uiteindelijk universeel wordt geaccepteerd, om vervolgens ook weer lokaal te worden geconsumeerd, toegepast en veranderd, met eigen accenten die afhankelijk zijn van tijd en de lokale sociaal-culturele omstandigheden, heeft het laatste decennium veel nieuw wetenschapshistorisch onderzoek gegenereerd. Ook dit nieuwe boek, gewijd aan de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd, gaat over dit thema. Door de ontwikkelings- en receptiegeschiedenis van kennis als uitgangspunt te nemen, kan een dieper inzicht worden bereikt vergeleken met bijvoorbeeld de meer klassieke aanpak van de wetenschappelijke biografie. Die meerwaarde mag aan deze bundel artikelen zeker worden toegekend.

Het boek opent met een historiografische introductie door Sven Dupré en Geert Vanpaemel. Hierin wordt ondermeer betoogd dat de focus op de circulatie van kennis laat zien dat de afsluiting van de Noordelijke Nederlanden, die plaatsvond na de opstand tegen het Spaanse gezag in de late zestiende eeuw, niet alleen heeft geleid tot een *brain-drain* naar het Noorden die vaak als een tragische intellectuele aderlating is geduid, maar dat er voor de Zuid-Nederlandse wetenschap ook nieuwe kansen ontstonden, juist doordat de Zuidelijke Nederlanden deel bleven uitmaken van het grote Atlantische wereldrijk onder de Spaanse kroon. Dat supra-nationale perspectief, zo wordt betoogd, is volstrekt onderbelicht gebleven in de geschiedschrijving van het gebied dat min of meer overeenkomt met het huidige België. De bundel, zo wordt gesteld, heeft dan ook de ambitie ‘to replace existing textbooks on the history of science in the Southern Netherlands’ (17).

Om die connectie van de Spaanse Nederlanden met het Iberische wereldrijk nader uit te werken zijn de artikelen in deze bundel gevat onder drie noemers. Allereerst wordt in een viertal artikelen aandacht besteed aan de rol van de Zuid-Nederlandse steden, die indertijd behoorden tot de dichtstbevolkte gebieden van Europa. Zo bespreken Raoul De Kerf en Bert De Munck de rol van de Zuid-Nederlandse steden als aanjagers van

innovatie, waarbij met name de rol van de diverse gilden onder de loep wordt genomen. Annelies De Bie en Dirk van de Vijver geven vervolgens een overzicht van het systeem van leren in de praktijk in de werkplaatsen van deze steden. Als technische innovatoren, maar ook als verspreiders van kennis, komen vervolgens de militaire ingenieurs aan bod, die in de langdurige tijden van oorlog, tal van innovaties in cartografie, schansen- en bruggenbouw en andere belegeringswerktuigen hebben doorgevoerd. Dat de technische kennis opgedaan bij dergelijke innovaties daarna ook tot meer vreedzame toepassingen leidden, behoeft geen betoog. Pieter Martens en Dirk van de Vijver geven een fraai overzicht van de ontwikkelingen in dit technische vakgebied en hun beoefenaren tot ver in de achttiende eeuw. Ook de ontwikkeling van de geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden heeft veel te danken aan die urbane setting, zo betoogd Vincent Van Roy, die het brede perspectief van universitair opgeleide medici en praktisch werkende chirurgijns en apothekers, zowel qua opleiding, als qua markt weet te behandelen. Opmerkelijk genoeg gaat hij daarin voorbij aan de opkomst van de militaire geneeskunde tijdens de talrijke gevoerde veldslagen in de zestiende en vroege zeventiende eeuw.

Het tweede gedeelte van de bundel gaat in op de Iberische connecties van de Spaanse Nederlanden. Doordat in het zuiden een monarch aan het hoofd van de centrale staat stond, was in de Spaanse Nederlanden nog steeds sprake van een hofcultuur met een daarbij behorend systeem van patronage, in deze bundel besproken door Geert Vanpaemel. Deze patronage gevoed door het hof van de landvoogd in Brussel, stond in schril contrast met de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waar in feite de grote steden de dienst uitmaakten, nog meer zelfs dan de autonome provincies, en waar de Staten-Generaal alleen op het gebied van patenten nog een rol in techniek en wetenschap speelden. Van belang in dit gedeelte is zeker het stuk van Werner Thomas en Johan Verberckmoes over de Zuidelijke Nederlanden als centrum van accumulatie van kennis, opgedaan elders in het grote Iberische wereldrijk. Heel mooi worden hier ook de veranderingen geschetst die op dit punt door de tijd heen zijn opgetreden. Florike Egmond en Sven Dupré haken op dit thema aan door een aspect van de materiële cultuur van de wetenschap te behandelen, namelijk het verzamelen en verspreiden van exotische naturalia in de Zuidelijke Nederlanden, vaak bijeengebracht in dat Iberische wereldrijk. Dat omgekeerd de Zuidelijke Nederlanden ook zelf kennisgerelateerde input leverden aan de Spaans-Portugese gebieden, blijkt uit het hoofdstuk van Piet Lombaerde, die de soms verrassende export van de eerder al besproken militaire ingenieurs en hun kennis en technieken naar de Spaans-Habsburgse wereld beschrijft en analyseert.

Het derde en laatste deel, tenslotte, behandelt 'The Politics of Knowledge in the Spanish Netherlands'. In dit kader bespreken Bert De Munck en Arjan Van Dixhoorn de receptie van uiteenlopende innovaties en kennisgerelateerde teksten en objecten bij het publiek in de diverse stedelijke

gemeenschappen van de Zuidelijke Nederlanden. Opnieuw komen hier de gilden aan bod, maar ook andere groepen, zoals rederijkers. Ralph Dekoninck en Agnes Guiderdoni gaan in op de rol van emblemata en andere afbeeldingen in de verspreiding van kennis, terwijl Krista De Jonge en Maarten Delbeke de rol van tekeningen en modellen in de bouwkunde behandelen. De relatie tussen artistieke kunst en kennisontwikkeling staat centraal in de bijdrage van Christine Göttler en Tine Meganck, waarbij ook de rol van de ateliers als laboratoria van ontwikkeling de nodige aandacht krijgen. Een indrukwekkende literatuurlijst en een index besluiten deze ambitieuze bundel, die dus is samengesteld door een breed palet aan goed in de besproken materie ingevoerde auteurs uit diverse historische subdisciplines. Met elkaar laten zij inderdaad zien hoe verfrissend een nieuw leidend perspectief kan zijn bij de benadering van al eerder behandelde thema's. Het heeft in elk geval een boek opgeleverd dat voor langere tijd verplichte literatuur zal zijn voor een ieder die zich met de kennisontwikkeling in dit deel van Europa bezig zal willen houden. Juist vanwege die Europese reikwijdte is het een zegen dat het boek in de Engelse taal is geschreven.

Huib J. Zuidervaat, Huygens ING (KNAW)

Gert-Jan Johannes en Arno Neele, *Een mecenas van belang. 75 jaar Prins Bernhard Cultuurfonds en de impact van cultuurfinanciering* (Amsterdam: Boom, 2015, 424 pp., ISBN 978 90 8953 478 1).

Actieve leden van de Nederlandse samenleving ontmoeten het Prins Bernhard Cultuurfonds geregeld; als subsidiegever van een cultureel of wetenschappelijk project, bijvoorbeeld, of via het Anjerfonds dat de plaatselijke fanfare of amateurkoor steunt. Wanneer mensen bezig zijn met een project over plaatselijke geschiedenis of een markante persoonlijkheid, dan is de kans groot dat ze steun vragen bij het Prins Bernhard Cultuurfonds. Het fonds staat dus middenin de Nederlandse samenleving.

Het fonds bestond in 2015 75 jaar en dat was een uitgelezen moment voor deze zeer uitgebreide geschiedenis. Het is een uitputtende geschiedschrijving geworden en je moet wel zeer nieuwsgierig zijn om die helemaal door te willen ploegen. Maar voor een cultureel econoom biedt dit tal van interessante gezichtspunten en een belangwekkende kijk op de rol van fondsen in Nederland.

Het fonds is belangrijk voor Nederland, en dat is het niet alleen omdat prins Bernhard de naamgever en voor de eerste periode van haar bestaan de regent was. Het gaat eerder om de voor Nederland typerende rol van fondsen in de financiering van de kunsten en de wetenschappen. Het typeert de Nederlandse samenleving dat aanvankelijk, beginnend in de zestiende eeuw, de financiering vooral privaat was. Nederland ontbeerde een hofcultuur zoals die elders in Europa te vinden was en die een wetenschappelijk en kunstzinnig klimaat onderhield. In Nederland moesten burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen. In 1940, toen het Prins Bernhard Cultuurfonds werd opgericht, bestond dat verantwoordelijkheidsgevoel nog in ruime mate en daar paste het idee van een fonds goed bij. Maar toen de overheid in de jaren vijftig de verantwoordelijkheid steeds meer naar zich toe trok, werd de positie van fondsen onduidelijker.

De geschiedenis van het Prins Bernhard Cultuurfonds leert hoe het moest zoeken naar haar rol in deze samenleving. De doelstelling was duidelijk: 'de zelfwerkzaamheid van het Nederlandse volk op het gebied van wetenschap, kunst en cultuur in het algemeen te bevorderen, alsmede de Nederlandse cultuur in de overzeese gebieden en in het buitenland uit te dragen'. Maar hoe dit doel te realiseren wanneer de Nederlandse overheid al veel van de verantwoordelijkheid naar zich toe trok? Het fonds besloot daarom financiële steun te verlenen aan projecten en niet aan salariskosten of organisatorische kosten.

Aanvankelijk was de ambitie om een vermogensfonds te worden zoals de Rockefeller of de Ford foundation in de VS. Maar daar is het niet van gekomen, tenminste totdat in de jaren negentig de Fondsen op Naam werden geïnitieerd. Sindsdien wordt een toenemend deel van de activiteiten van het fonds via deze vermogens gefinancierd. Eerst waren de middelen zeer bescheiden. Pas toen de Anjerfondsen werden opgericht en jaarlijks Anjeracties werden gevoerd, kreeg het fonds wat armslag. Wel viel op dat de vrijgeveige Nederlanders de hand op de knip houden wanneer de kunsten en de wetenschappen het doel zijn. De cultureel econoom in mij vermoedt dat het geven aan een fonds zonder te weten waar dat geld uiteindelijk aan besteed wordt, een belangrijke verklaring was voor het beperkte succes van de Anjeracties.

De auteurs beperken zich tot een grondige beschrijving; kritische reflecties zijn niet aan hen besteed (dat ze schreven in opdracht van het fonds, zou een verklaring zijn). Het frappeerde mij hoezeer de geschiedenis van de kansspelen verweven is met de geschiedenis van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Ik wist ook niet dat die geschiedenis zo ver terug gaat en hoe belangrijk de loterij-opbrengsten zijn voor dit fonds. Die financieringsbron heeft iets ongemakkelijks en ik zou zelf kritischer zijn geweest over de afhankelijkheid ervan. Want als een loterij een handel in illusies is, en vooral mensen met een lager inkomen en weinig onderwijs de loten kopen, is een loterij een vorm van regressieve belasting. De armeren hoesten het geld op voor het plezier en belang van het rijkere deel van de bevolking, dat geeft om kunst en wetenschap. Deze bedenking geldt misschien minder voor de steun aan lokale muziekverenigingen.

Daarmee wordt ook de titel van het boek, een mecenas van belang, dubieus. Want kan een fonds een mecenas zijn en kan je een mecenas zijn met het geld van anderen? Het is nogal gemakkelijk vrijgevig te zijn als het jouw geld niet is. Het is typerend voor Nederland dat mensen wel willen doneren, maar liever indirect. Direct geven heeft te veel weg van charitas en daar rust een vloek op in (Protestants) Nederland. Fondsen zijn daarom de geëigende manier om mensen de kans te bieden om te geven aan een goed doel, zonder daar enige verantwoordelijkheid voor te nemen.

Interessant zijn ook de veranderingen in het beleid, zoals de tijdelijke aandacht voor het behoud van cultuur, gevolgd door een belangstelling voor experimentele kunst. En wat te zeggen van het onderscheid tussen hogere en lagere vormen van kunst en cultuur? De regionale Anjerfondsen waren vooral bedoeld om amateurkunsten en lokale projecten te steunen. Het fonds richtte zich op de grotere projecten en internationale projecten.

Mede dankzij de loterijen en recentelijk dankzij de Fondsen op Naam heeft het Prins Bernhard fonds voldoende volume gerealiseerd om een verschil te maken. Maar hoe bepalen we dat verschil? De grote vraag die door het hele boek heen speelt, en die de ondertitel oproept, betreft de impact. Hoe weten we welke betekenis het fonds heeft gehad? Ze heeft eindeloos projecten

ondersteund, veelal samen met andere financiers. Wat zouden de uitkomsten zijn geweest als het fonds er niet was geweest? Het is een taak van ons culturele economen om een methodiek te ontwikkelen om dat soort vragen te kunnen beantwoorden. Die methodiek is er nog niet, zo blijkt uit dit boek.

Ook al is de behandeling uitputtend, het boek leest goed en door de juiste vragen te stellen, bevat het eindeloos veel materiaal voor onderzoek. Een zakelijke index zou fijn geweest zijn, want dit boek vraagt erom als naslagwerk te fungeren. Nu heeft het Prins Bernhard Cultuurfonds een heuse geschiedenis en daarmee versterkt het zich mogelijk nog verder als onderdeel van de Nederlandse samenleving.

Arjo Klamer, Erasmus Universiteit Rotterdam

Chris Dols, Joep van Gennip en Lennert Savenije (eds.), ***Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog*** (Hilversum: Verloren, 2016, 224 pp., ISBN 9789087046170).

Deze bundel met acht deelstudies over (katholieke) religieuzen in de Tweede Wereldoorlog dient twee doelen: een historiografisch en een programmatisch doel. Met het eerste wil men een verklaring geven voor het gebrek aan belangstelling voor de ervaringen van religieuzen tijdens de Tweede Wereldoorlog, met het tweede wil men bouwstenen verzamelen om deze geschiedschrijving verder te verdiepen. De vraag naar de oorzaak van deze 'blinde vlek' wordt vooral in de grondige inleiding beantwoord, maar ook in de deelstudies. Deze veronachtzaming komt door de keuzes van eerdere historici, zoals Loe de Jong, die weinig ophadden met het thema van religie, en door de marginalisering van publieke godsdienstigheid in onze huidige tijd, waarbij de kerk soms als een achterhaald instituut bestempeld wordt. De aandacht die er wel is, beperkt zich vaak tot de officiële kerkelijke hiërarchie tijdens de oorlog, zoals de moedige aansporingen van aartsbisschop Johannes de Jong om zich te ontfemen over de veiligheid van de Joden, of tot een regio zoals in de dissertaties van A.P.M. Cammaert en Herman van Rens over het verzet en de hulp (ook van geestelijken en religieuzen) aan Joden en andere vervolgd in Limburg. Een andere verklaring voor het gebrek aan aandacht, is het afzijdige karakter van het kloosterleven. Waarom staat het onderwerp dan nu op de agenda?

Stichting Echo, de organisatie die om het jaar studiedagen over de geschiedenis van religieuzen organiseert, denkt systematisch na over de ervaringen van religieuzen. Veel ordes en congregaties naderen een eindpunt en laten daarom hun geschiedenis schrijven, waardoor er veel informatie beschikbaar komt. In het spoor van de aanzienlijke aandacht voor de rol van de kerk in de Eerste Wereldoorlog en voor het actuele thema van religie en geweld, is de aandacht voor de katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog logisch. De stichting stelt terecht vast dat congregaties en ordes in veel plaatsen centrale instellingen waren. Nu de wetenschappelijke oorlogsgeschiedschrijving de oude goed-fout schema's heeft overstegen, ontstaat er steeds meer oog voor nuances en variaties in de reacties op de oorlog en bezetting en ruimte voor het dagelijks leven, waar religieuzen deel van uitmaakten.

Het boek wil zo als het ware een nieuw onderzoeksveld openleggen. De bijdragen zijn onder te verdelen in vier deelthema's: vrouwelijke religieuzen, ervaringen van specifieke ordes, grensverkeer en naoorlogse gevolgen. Het eerste thema bekijkt de inzet van vrouwelijke religieuzen tussen hulp en

verzet. Deze essays onthullen de vaak onuitgesproken verwachtingen dat het 'echte' verzet vooral 'mannelijk' is, uitgevoerd door soldaten, in de vorm van gewelddadige interventies. Door expliciet naar gender te kijken (een logische keuze in onderzoek naar religieuzen) verbreden de auteurs tegelijkertijd het perspectief op verzet. Met het tweede onderdeel worden de ervaringen van Jezuïeten, Capucijnen en Salvatorianen beschreven. Het derde onderdeel analyseert het grensoverschrijdende karakter van grenskloosters en van ordes die uit verschillende nationaliteiten (waaronder de Duitse) bestonden, in Nederland, België en het huidige Indonesië. Dit zette de vraag naar loyaliteit op scherp. Het was haast onmogelijk om zich te onttrekken aan politieke stellingnames. Het laatste onderdeel bestaat uit een bijdrage die illustreert hoe de oorlog nieuwe taken opleverde, zoals de zielzorg aan mensen die 'fout' waren geweest.

Niet alle bijdragen tonen dezelfde ambitie. Sommige zijn basaal en bieden zakelijke data over lotgevallen van vestigingen van een orde per plaats zonder veel analyse, andere gaan een stap verder en ontdekken patronen. Hieruit zou een categorisering van vragen kunnen komen voor een systematisch project over de interactie tussen de ordes en de omstandigheden van oorlog en bezetting. Daarin zouden de organisatie en het werkkerrein, samenstelling, sekse en regio als variabelen kunnen functioneren. De oorlog zette de mechanismen die ordes hadden ontwikkeld om zich af te schermen van de buitenwereld onder druk, waardoor er allerlei nieuwe dynamieken ontstonden. Die dynamieken verdienen het om systematischer te worden onderzocht. Werd de levenswijze van contemplatieve ordes meer of minder verstoord? De inleiders geven al een aantal voorzetten in hun aannemelijke suggestie dat de continuïteit bij contemplatieve ordes groter was dan bij actieve ordes omdat de eredienst doorging en vooral de maatschappelijke activiteiten moesten worden gestaakt. Andere ordes raakten juist meer bij hulpverlening betrokken tijdens en na de oorlog.

Minder gedetailleerd komt de uitwisseling tussen ordes en hun directe omgeving aan bod. Werd die band hechter of ontstond er juist meer afstand? Schiep de oorlogservaring meer integratie van de ordes in de samenleving of onderstreepte ze juist hun uitzonderingspositie? De samenstellers van de bundel stippen de gevolgen voor de ordes na de oorlog aan en suggereren een parallel met de teleurstelling van vele verzetsmensen toen de naoorlogse samenleving minder idealistisch bleek dan ze verwachtten. Het sterke roepingsbesef tijdens de oorlog verdween in vreedstijd. Andere effecten kunnen veroorzaakt zijn door de houding tegenover het gezag: civiel en kerkelijk. Wakkerde de oorlogservaring autonomie aan omdat er geïmproviseerd moest worden of versterkte de oorlog juist de interne verantwoordingsstructuur binnen de orde en de kerk zodat de eis van gehoorzaamheid groter werd?

Internationale vergelijking is onontkoombaar. Dat blijkt al gelijk uit de eerste ervaringen van de grenskloosters. Die stonden al decennia lang

op een snijvlak in hun diensten aan (vooral) Duitse burgers en religieuzen, die eerder de ordes in Nederland hadden gesticht omdat Bismarck hen het leven in Duitsland zuur maakte. Zo verschaft dit thema een nog sterker beeld van de transnationale verbanden waarvan de ordes onderdeel uitmaakten. Opmerkelijk is dat ze ondanks die grensoverschrijdende contacten nauwelijks voorbereid waren op de oorlogssituatie.

Kortom, deze bundel slaagt erin een nieuw thema op de kaart te zetten door een serie boeiende en degelijke verhalen bij elkaar te brengen. Het zou zonde zijn als het bij deze bundel bleef: een ambitieus onderzoeksproject zou een logisch vervolgstap zijn. Die zou, als klein puntje van kritiek, baat hebben gehad bij een register dat de onderlinge samenhang tussen de bijdrages toegankelijker had gemaakt.

Hans Krabbendam, Radboud Universiteit Nijmegen

Klaas van Gelder, *Regime Change at a Distance. Austria and the Southern Netherlands Following the War of the Spanish Succession (1716-1725)* (Dissertation, Ghent University 2012; Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Nieuwe reeks 29; Leuven/Paris/Bristol: Peeters, 2016, 449 pp., ISBN 978 90 4293 242 5).

Once regarded as the classic example of the ills brought upon the Habsburg Netherlands by foreign oppression, the first half of the Austrian regime has since become a rarely visited corner of the past. Apart from the sorry end of the guild dean Frans Anneesens, there is little drama to be relived. Denied the reforms that would characterize the reigns of Maria Theresa and Joseph II, it may appear longwinded and steeped in bigotry and immobility. It is probably for these reasons that one of my colleagues has made it a habit of referring in conversation to the eighteenth century as the most boring period of our past. Fortunately, there is now a book inviting us to think again. *Regime Change at a Distance* takes a fresh look at the opening years of the Austrian regime. It concentrates on how Vienna sought to incorporate its new and remote possessions into the Habsburg Monarchy, and to what degree the administration of Governor-General Prince Eugene of Savoy and of his representative, the Savoyard Ercole Giuseppe Turinetti, Marquis of Priero (aka Prié), laid the foundations for the future reforms. Originally a doctoral dissertation, it has been reworked and translated.

A decade may seem a relatively short period of time for a book length study, but the author has a lot of ground to cover. The acquisition of the Habsburg Netherlands by the Austrian branch of the dynasty was the outcome of the War of the Spanish Succession. The new provinces came with strings attached. Before allowing Emperor Charles VI to enter into possession, his allies – the Dutch Republic and Great Britain – restricted his political, military, and economic liberty of action through the Barrier Treaty. The country had been exhausted by war and the local elites were divided in their loyalties. In short order, the new regime had to settle its process of decision-making, quell urban revolts, and find ways to fill the seemingly ever-empty coffers. Much was expected from venturing in the trade of the Indies, but Austria's allies were quick to scuttle that project. All the while, the new regime sought to foster loyalty through monarchical representation and the distribution of favors. Contrary to what has been traditionally believed, the book argues somewhat convincingly that there was slow but steady progress on most, if not all, fronts. In its final chapter, it also seeks to shed new light on the fall of Prié and the replacement of his patron Prince Eugene by Archduchess Maria Elisabeth.

The central theme of the book is regime change: How the Austrian Habsburgs took over the formerly Spanish Netherlands, and how they sought to consolidate their rule over the new acquisition. An introductory chapter conceptualizes how regime change was brought about in early-modern composite states. The conclusion makes judicious comparisons, yet some questions remain. In the case at hand, it would appear that regime change meant to change as little as possible. Unless its authority was openly challenged – such as during the riots in Brussels and Antwerp – the new regime seems to have scrupulously respected the liberties and privileges of its new subjects. Under those circumstances, novelties stood little to no chance whatsoever. Charles VI, Eugene, and Prié may have dreamt of introducing French-style *intendants*, but they invariably caved in at the first signs of resistance. Bearing in mind that overall trend, it is to be regretted that the book pays almost no attention to the one instance where the Austrians imposed a significant change in regime. By virtue of the peace treaties, France had returned some parts of the county of Flanders. Disregarding requests by the Flemish States, Vienna decided not to reintegrate them, but instead to treat them as a distinct entity. Known as the *Landen van Impositie* or the Retroceded Lands, they became the only province of the Habsburg Netherlands that was not allowed a say in matters of taxation. Given the central theme of the book, it would have been illuminating to investigate why the new regime felt strong enough to stand firm in this instance, while it wavered in so many others.

Not unlike the intricate lace that adorned the garments of the high and mighty of the day, the book draws attention to a number of interesting patterns. One of these is the way in which the possession of the Habsburg Netherlands was regarded by all sides as a means to cement the alliance between the Austrian Monarchy, the Dutch Republic, and Great Britain. Another speculates on the impact that the permanent absence of Prince Eugene and the distance between Brussels and Vienna had on the political crisis that unfolded in the course of 1724 and 1725.

Methodical, cautious, and based on the abundant archives of the eighteenth century, at times the narrative might come across as reporting from a closed world of bureaucrats moving stacks of papers across a table. Voices from outside of the system are only rarely heard. It would appear that more could have been made out of the reports from the foreign diplomats residing in Brussels. The author has worked through them, as he has through an almost incredible amount of documents, but does not often draw on them to add the freshness of the outsider's view to the story. To give but one example, the treatment of the fall of Prié – where it is quite obvious that a lot more was going on behind the scenes – could have benefited from their reports. This emphasis on the formal aspects of politics also leaves little room for political representation. It would seem to this reviewer at any rate that a regime that extolled its magnificence in the Hereditary Lands by means of

the *Kaiserstil* would have invested more time and energy in propagating its legitimacy among its new subjects of the Habsburg Netherlands.

On the whole, however, *Regime Change at a Distance* can count as a deft re-examination of a neglected period. Rigorously based on a careful reading of an impressive amount of archival sources, it quietly sets aside some deeply engrained historiographical stereotypes.

Luc Duerloo, University of Antwerp

Henk van Osch, *Kardinaal De Jong. Heldhaftig en behoudend* (Amsterdam: Boom, Amsterdam 2016, 350 pp., ISBN 978 90 8953 937 3).

‘Van nature allerminst strijdlustig, geen dominerende figuur, schuchter zelfs en afkerig van elk optreden in het openbaar, zou deze gevoelige man in moeilijke tijdsomstandigheden een grote moed aan de dag leggen, toen de strijd hem werd opgedrongen,’ zo vat biograaf Henk van Osch het karakter van kardinaal Johannes de Jong (1885-1955), aartsbisschop van Utrecht van 1936 tot 1955, samen (287-288). De Jong werd eerder geportretteerd in de hagiografische biografie van H.W.F. Aukes uit 1956, en in een korte biografische schets door kerkhistoricus Ton H. M. van Schaik (1996). Van Osch, die na zijn pensionering als huisarts eerder biografieën schreef van D. J. de Geer (2007) en Bram Peper (2010), wilde zestig jaar na de publicatie van Aukes’ levensbeschrijving ‘een eigentijdse biografie’ van De Jong leveren.

Van Osch werd in 1932 geboren in een vroom rooms-katholiek nest, bezocht tijdens zijn jeugd het kleinseminarie in Heeswijk, maar koos na twee jaar een wereldlijke opleiding (*Brabants Dagblad*, 27 oktober 2007). Inmiddels heeft hij afstand genomen van de rooms-katholieke regels en dogma’s. In het boek beoordeelt hij De Jong en diens wereld dan ook vooral naar niet-kerkelijke levensbeschouwelijke normen. Toch bedoelt Van Osch zijn boek tevens als ‘bron van inspiratie [...] voor onze gesecculariseerde generatie, waarin velen schouderophalend staan tegenover morele waarden en vergeten zijn wat men in de religie kan leren over ethiek, caritas en gemeenschapszin’ (8). Deze ambitie is voortdurend voelbaar in de biografie, en staat een afstandelijk-academische analyse van leven en werk van De Jong regelmatig in de weg. Van Osch herhaalt het verderop nog eens: ‘Zonder een bovenmenselijke oordelende instantie, zonder een religieuze autoriteit, wordt het onderscheid tussen goed en kwaad [...] een kwestie van persoonlijk inzicht en van persoonlijke smaak. Het menselijk verstand kan gemakkelijk door allerlei invloeden misleid worden [...]’ (138), en: ‘Maar mensen blijven behoefte houden aan structuur en verticaliteit’ (269). De auteur drukt ook zijn stempel op het boek door een tamelijk barokke stijl, die wordt getekend door archaïsmen, stijlbloempjes en ronkende beeldspraken (zoals over de installatierede van Seyss-Inquart eind mei 1940: ‘als een vogelaar met zoetgevooisde stem’ (156)).

Over het leven van De Jong biedt dit boek niet veel meer dan we uit de boeken van Aukes en Van Schaik al wisten. De mogelijkheden voor Van Osch om nieuwe stappen te zetten waren dan ook beperkt. De Jong – die zich sowieso nauwelijks uitte over zijn ‘geestelijk leven’ (290) – liet al in 1951

zijn privé-correspondentie vernietigen. Van Osch kreeg geen onbeperkte toegang tot het aartsbisschoppelijk archief over de periode 1950-1955; deze eeuwenlange traditie van discretie en geslotenheid blijkt niet eenvoudig te doorbreken. Van Osch kreeg wel inzage in enkele dossiers uit het familiearchief, die van nut waren voor de beschrijving van de ‘jonge’ De Jong: diens jeugd op Ameland en opleiding in Culemborg en Driebergen. Dit is het meest geslaagde deel van het boek.

Van Osch compenseert het gebrek aan primair bronnenmateriaal van en over De Jong met beschrijvingen van de ‘binnenkerkelijke, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van zijn tijd’ (11). De Jong verdwijnt hierdoor soms paginalang uit beeld. Twee hoofdstukken besteedt Van Osch aan analyses van De Jongs kerkhistorische publicaties, waaronder het meerdelige *Handboek der kerkgeschiedenis*. Het is de vraag of de confrontatie van deze studies met allerlei modernere theologen (Schillebeeckx, Van Geest) en denkers (Fukuyama, Leezenberg), en met atheïstische filosofen (Nietzsche, Schopenhauer, Safranski) bijdraagt aan het begrip voor De Jong en diens denken, ook al vanwege het ontbreken van contextualisering van de aangehaalde literatuur. Het geschiedwerk van De Jong kan slechts begrepen worden vanuit het doel waarmee het destijds was geschreven: het informeren van de ontwikkelde geloofsgenoten over de geschiedenis van de eigen geloofs- en leefwereld, conform de kerkelijke opvattingen. De Jongs boeken zijn dan ook sterk apologetisch van karakter; hij toonde steevast begrip voor de misdaden begaan in naam van de Kerk (kruistochten, inquisitie). Opmerkelijk genoeg wijst Van Osch De Jongs ‘historisch besef’ wel aan als een bron voor diens juiste keuzes in oorlogstijd (165).

Van Osch’ gebruik van secundaire literatuur en bronnen is – afgaand op de corresponderende annotatie – soms onnavolgbaar. Een selectie: feitelijke informatie over het censuskiesrecht wordt geput uit de memoires van J.A.A.H. de Beaufort (49); voor de rooms-katholieke cultuur van het begin van de twintigste eeuw wordt verwezen naar een artikel van *NRC Handelsblad*-journalist Marc Leijendekker uit 2014 (51); dat de Kerk midden jaren dertig onder de Duitse dreiging behoefte had aan een man met karakter als De Jong is gebaseerd op een *Parool*-artikel uit 1955 (144) en de gebrekkige beschrijving van de leer van de ‘uiterste noodzaak’ is afkomstig uit de oorlogsherinneringen van G. Beelaerts van Blokland (154). Meer voor de hand liggende literatuur wordt niet genoemd. Merkwaardig zijn in dit verband ook de verwijzingen naar de opvattingen van Bram Peper, van wie niet duidelijk is waaraan hij zijn autoriteit ten aanzien van de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk ontleent. Iets soortgelijks geldt voor de referenties aan de conservatieve filosoof Andreas Kinneging, die Van Osch heeft aangespoord tot het schrijven van diens boek (299).

Van Osch bevestigt het beeld van de bezettingstijd als De Jongs *finest hour*. De ‘hoekige Amelander’ verzette zich toen openlijk tegen de Duitse bezetter. Hij kwam vooral in het geweer als de Duitsers maatregelen troffen

tegen de Nederlandse katholieken, maar hij sprak zich ook uit tegen de anti-Joodse politiek van de Duitsers. 'Mit dem Mann ist nicht zu reden' (228), vond de Duitse bezetter – die uitspraak bepaalde voortaan het beeld van De Jong. De Jong erkende al in de jaren dertig het gevaar van het nationaalsocialisme, dat als nieuwe totalitaire ideologie met religieus karakter een bedreiging vormde voor het katholicisme. De Jong opereerde niettemin voorzichtig; hij was zich steeds bewust van de gevolgen van zijn woorden voor anderen. De Jong beschouwde zichzelf dan ook niet als een held.

Van Osch stelt in de hoofdstukken over de periode na 1945 dat De Jong niet paste in een seculariserende wereld, waarin burgers (ook de rooms-katholieke) steeds kritischer en zelfstandiger werden. De Jongs vasthouden aan de rooms-katholieke eenheid vanuit een isolationistische positie had een contraproductief effect. Niet helemaal duidelijk wordt overigens welk stempel De Jong persoonlijk heeft gedrukt op dit beleid. Van Osch stipt bij herhaling aan dat De Jong sinds een beroerte in 1942 en een hersenschudding in 1944 fysiek aanzienlijk inleverde, en steeds meer taken moest afstaan aan zijn steun en toeverlaat J.A. Geerdinck.

Na lezing van deze biografie resten onopgeloste vragen. Twee voorbeelden. Hoe kan het dat de nederige Jan de Jong, die het liefst dorpspastoor was geworden en wiens handicaps in het openbare optreden (versprekingen, verstrooidheid, grove motoriek) hem niet bepaald kwalificeerden voor prominente publieke posities, terecht kwam op de allerhoogste functie in de Nederlandse rooms-katholieke kerk? Was hij ambitieuzer dan Van Osch hem typeert? Wat deed De Jong met de kennis die hij blijkbaar had van seksueel misbruik van jongeren door rooms-katholieke geestelijken? Deze in 2010 geagendeerde kwestie wordt afgedaan met een enkele zin (267, gebaseerd op het rapport-Deetman).

Na lezing van het boek weet de lezer minstens evenveel van de denkwereld en maatschappijopvatting van Van Osch als van die van De Jong. Maar wellicht was dat de bedoeling.

Alexander van Kessel, Radboud Universiteit Nijmegen

Lotte Jensen, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen: Vantilt, 2016, 232 pp., ISBN 9789460042874).

Historici en literatuurwetenschappers leggen in hun onderzoek naar nationale identiteitsvorming vaak de nadruk op oorlog en vijandbeelden, terwijl vrede volgens Lotte Jensen ‘minstens zo relevant’ was in de ontwikkeling en verspreiding van een Nederlands zelfbesef. In *Vieren van vrede* onderzoekt zij daarom op basis van een grote hoeveelheid gelegenheidsliteratuur (toneel, poëzie, liederen, etc.), de rol van vrede in de ontwikkeling van ‘de Nederlandse identiteit’. Geïnspireerd door het werk van Carl von Clausewitz en Michel Foucault is Jensens centrale stelling dat ‘vrede de voortzetting van oorlog is met andere middelen’ (10). Ook in haar bronnen komt keer op keer de spreuk ‘si vis pacem, para bellum’ (als je vrede wilt, bereid je dan voor op oorlog) terug. Juist deze toekomstgerichtheid van de actoren, en de spanning tussen hoop op een nieuwe ‘Gouden Eeuw’ en angst voor nieuwe conflicten verklaren volgens Jensen de toegevoegde waarde van haar vredesbenadering. In beide gevallen gaven Nederlanders uiting aan regio-overstijgende, ofwel nationale ‘wij-gevoelens’. Ook de vrede, zoals die in de literatuur tot uitdrukking komt, wil Jensen op een nieuwe manier betrekken bij het onderzoek naar vroegmoderne, nationale identiteitsvorming.

Jensen bespreekt in chronologische volgorde in ieder hoofdstuk een specifieke vrede, en groepeerd die thematisch. De vredes van Munster (1648), Breda (1667) en Nijmegen (1678) vallen binnen het thema ‘Nederlands zelfbesef’. Met het Verdrag van Munster bevestigde Spanje de onafhankelijkheid van de Republiek, en de vredes van Breda en Nijmegen sloten conflicten af waarin de vijanden van Nederland de nieuw verkregen onafhankelijkheid bevochten hadden. Een van de terugkerende thema’s in deze sectie (maar ook in de rest van het boek) is dat vredes vaak gepaard gingen met de hoop op een terugkeer naar een nieuwe ‘gouden tijd’. In zijn toneelstuk *Leeuwendalers* (1647) riep Vondel bijvoorbeeld het beeld op van een Nederlands Arcadië, gekenmerkt door overvloed en vrede. Jensen laat mooi zien dat Vondel met zijn stuk een vredesboodschap uitdroeg en stelt overtuigend vast ‘dat ook een stuk dat voor vrede en algemene verzoening pleitte een door-en-door politiek stuk was’ (39).

In het tweede deel van haar studie besteedt Jensen aandacht aan de vredes van Rijkswijk (1697) en Utrecht (1713). Het centrale thema van dit deel gaat onder andere over de Europese context waarin Nederlandse discussies over vrede plaatsvonden. François Halma bijvoorbeeld, een boekhandelaar

uit Utrecht, schreef een lofzang op de Vrede van Rijswijk. Deze vrede maakte een eind aan de Negenjarige Oorlog tussen de Franse koning enerzijds en een alliantie van onder andere Oostenrijk, Spanje, Engeland en de Republiek anderzijds. In zijn lofzang liet Halma 'Europa' de Europese machtshebbers smeken geen 'Christenbloet' meer te vergieten. Europa was een onderwerp van gesprek in vredesdiscussies, maar Jensen toont ook aan dat ideeën over Europa niet eenduidig waren. Sommige auteurs vereenzelvigden Europa met het christendom in algemene zin en ambieerden Europese vrede om oorlog te kunnen voeren tegen niet-christelijke vorsten als de Turken. Andere schrijvers verbonden Europa juist aan het protestantisme en sloten rooms-katholieken buiten. Deze laatste interpretatie was volgens Jensen dominant in de Nederlandse vredesliteratuur rond de Rijswijkse Vrede, waarin auteurs de nadruk legden op de rivaliteit tussen de kampioen van het protestantisme, Willem III, en de rooms-katholieke Franse koning Lodewijk XIV. Ideeën over Europese identiteit waren dus ook gebonden aan de nationale context waarin ze geformuleerd werden.

Het derde deel, 'Oranje boven', gaat mede over de rol van het huis van Oranje in vredesliteratuur, al speelt de Oranje-dynastie in het hoofdstuk 'Vrede door oorlog' bijna geen rol. In dit hoofdstuk bespreekt Jensen Willem van Harens controversiële *Lof der vrede* (1742), dat tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) verscheen. In deze bron komt een interessante spanning tussen oorlog en vrede naar voren: al was Van Haren op het eerste gezicht vredelievend, hij vertolkte de mening dat ware vrede alleen afgedwongen kon worden door oorlog en dat de Republiek Maria-Theresia van Oostenrijk moest steunen in de strijd.

In het vierde deel komen (in twee hoofdstukken) de Vrede van Amiens (1802) en het Congres van Wenen (1815) aan bod. Het interessante aan het hoofdstuk over Amiens is dat Jensen veranderingen constateert in de gelegenheidspublicaties. Ze bevatten geen klassiek-mythologische elementen meer, weinig verwijzingen naar de Tachtigjarige Oorlog (die voorheen juist wel vaak een belangrijk referentiekader was) en ze zijn eerder verzoeningsgezind dan 'propagandistisch'. Het is alleen niet zo duidelijk wat dit laatste onderscheid betekent, zeker gezien Jensens eerdere observatie dat een oproep tot verzoening ook 'door-en-door' politiek kon zijn. Wel demonstreert ze mooi het belang van contextfactoren. Met een Franse overheerser werd het moeilijk om net als 'vroeger' het vaderlandse verleden te vieren, maar rond 1815 (na het vertrek van de Fransen) konden oude verhalen gemakkelijk weer afgestoft en gebruikt worden.

Hoewel Jensens boek een aantal sterke punten bevat, kunnen er vraagtekens geplaatst worden bij elementen van haar benadering. Jensen reageert op wetenschappers die de Gouden Eeuw zien als een negentiende-eeuwse uitvinding. Ze demonstreert overtuigend de kunstmatigheid van zo'n benadering. Haar beginpunt heeft echter ook iets kunstmatigs. De Vrede van Munster was natuurlijk erg belangrijk, maar bevestigde wat betreft

nationale identiteitsvorming ten minste gedeeltelijk ook een bestaande praktijk. Het was mooi geweest als Jensen haar eigen bevindingen meer had verbonden aan het onderzoek naar de propagandistische verspreiding van een positief Nederlands zelfbeeld op basis van negatieve vijandbeelden aan het begin van de zeventiende eeuw. Denk aan het werk van Judith Pollmann, waarbij ook literaire bronnen aan bod komen. Dan zou bijvoorbeeld de vrees voor binnenlandse tweedracht rond de Vrede van Aken (1748) niet meer zo 'opmerkelijk' (141) zijn. Hugo de Groot observeerde immers al dat antivredespropagandisten tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bang waren dat vrede ten koste zou gaan van de interne stabiliteit. Een uitgebreidere historische inkadering, met name wat betreft de ontwikkelingen voorafgaand aan 1648, zou Jensen in staat hebben gesteld het precieze belang van haar post-1648-focus op vrede overtuigender aan te tonen.

Vanwege de opzet van het boek is sprake van veel herhaling. Steeds opnieuw komen vette koeien langs, is er weer hoop op een terugkeer naar de 'gouden tijd' en worden vaderlandse helden geëerd. De spanning blijft vooral behouden door Jensens aandacht voor de contextgebonden variatie van motieven en tegelijkertijd de meerstemmigheid in vroegmoderne vredesdiscussies. Daarnaast is herhaling juist ook de kern van Jensens betoog. Haar belangrijkste conclusie is dat door het steeds opnieuw verspreiden en recyclen van oude verhalen in opeenvolgende vredesvieringen, propagandisten een gemeenschappelijk repertoire ontwikkelden en daarmee een belangrijke standaard creëerden voor de uiting van gevoelens van Nederlandse saamhorigheid.

Jasper van der Steen, Humboldt-Universität zu Berlin

Claartje Rasterhoff, *Painting and Publishing as Creative Industries: The Fabric of Creativity in the Dutch Republic, 1580-1800* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017, 344 pp. ISBN, 9789089647023).

In *Painting and Publishing as Creative Industries: The Fabric of Creativity in the Dutch Republic, 1580-1800*, Claartje Rasterhoff takes the Dutch Golden Age discourse beyond an exploration of the art and book markets, and extends the existing range of novel approaches to this period. She reminds us that the Golden Age in painting and publishing lasted only a few decades during the seventeenth century, and therefore places this period within the entire life cycle of each industry. She goes further, challenging approaches to artworks and books as simple commodities, and proves that exogenous shocks and endogenous preconditions cannot fully explain production growth and qualitative innovations in these industries, nor can they account for the shape and duration of their rise and fall. Rasterhoff draws on paintings and publishing as creative goods following the work of economist Richard Caves on creative industries, and assesses how their features impacted each industry's organization from the vantage point of business theorist Michael Porter's 'Diamond' model for competitiveness. In so doing, she infuses her analysis with the uncertainties and complexities inherent to cultural production, and how these interacted with the demand and industry input conditions, the context of rules and incentives, and the related and supporting industries. The result is a spatial clustering and organisation framework which demonstrates that the special features associated with creative goods are fundamental to their systems of production, consumption and distribution. Furthermore, with data now available thanks to recent initiatives in the digital humanities, Rasterhoff introduces concrete indicators to quantitatively assess each industry's organisation. This novel approach will undoubtedly inspire similar studies on other cultural industries and timeframes.

The book is organized in two parts, Publishing and Painting, each with chapters which systematically assess the emergence, growth, and maturity and decline phases. In the emergence phase (1580-1610), publishing and painting experienced the same exogenous factors (the Dutch revolt and immigration from the Southern Netherlands) and endogenous preconditions (high literacy rates, population growth, increasing commercialisation, and rising purchasing power). By catering to the preferences of an expanded local consumer base, both industries developed into highly diversified markets in their growth and innovation phase (1610-1650). While these facts and the nature of the innovations have received much scholarly attention, Rasterhoff

demonstrates the need to factor in these developments the particular ways in which each industry organised itself and its output. This also helps explain how each responded when overproduction in the face of a saturated local demand initiated the decline phase (1650-1800).

Rasterhoff traces the developments in publishing and painting between 1580 and 1800 by integrating the wealth of existing research on this period. Guarded against historical determinism and armed with novel analytical tools, she persistently asks: given certain conditions at each point in the industry life cycle, were the subsequent developments inevitable, or can we identify forces that altered the course of events? To gauge scholarly debates and circulating narratives, she collected and analysed data on publishing and painters from several online resources, complemented by prosopography and archival sources. The *Short Title Catalogue Netherlands* database and *Thesaurus 1473-1800* publication provided data on titles (to approximate production) and number of publishers, across towns and genres. These figures illustrate how printers reacted against a stagnating market around 1620 by opening new market segments, e.g. in the form of cheaper, smaller and more portable books (67). This revitalised the industries clustered around book production, and reinforced the spatial pattern of specialisation between cities. Rasterhoff carefully constructs an array of more complex industry indicators to evaluate competitiveness: entry, exit and disturbance rates; output and size per publisher; and market concentration indices. Decreasing market concentration ratios during the seventeenth century explain how, in a highly competitive environment, Amsterdam did not constitute a monopoly, though it eventually became a centre for booksellers embedded in the city's commercial and financial infrastructure. From around 1660, publishers approached internationalisation as a strategy to counteract domestic sluggishness, but after 1730 they became domestic-focused and risk-averse as they relied on existing content, and shifted the emphasis from production to distribution.

Lists of seventeenth-century painters with their biographical information from the ECARTICO database complemented with estimates for the eighteenth century from RKDartists & make possible the most comprehensive quantitative analysis of the industry to date. Because these data cannot gauge production levels directly, measuring competitiveness in painting required different indicators than for publishing: number of active painters per period; distribution of painters per birth place and main work location; and age cohorts active per period. To assess quality and innovation within the identified trends and uncover the nuances, Rasterhoff turned to historiometry, which measures painters' reputation based on different art historical reference works. A drawback of this method is that quality assessments depend on when they are made, and historical interpretation changes what is perceived of quality. Therefore, the sample of lexicons such as Karel van Mander's *Schilder-boeck* of 1604 included to weigh in contemporary

reputation helps counteract art historical bias. To illustrate, the distribution of prominent painters per period and their location movements during the growth phase indicate that painting was a polycentric activity. Furthermore, the increased activity and specialisation of artists who during the 1630s and 1640s refined the innovations of the 1610s and 1620s and introduced further variations emerges as a distinguishing feature of the observed expansion in the market for paintings (209). The underlying mobility of artists and artworks, mediated by master-apprentice relationships and facilitated by low barriers of entry, created 'inter-local pipelines' for knowledge transfers that impacted artistic performance (225-230). Recast under this framework as 'spinoffs', John Michael Montias' process and product innovations fit within the multifaceted concept of 'local buzz' or transfers of knowledge and skill over time, which future researchers will find fruitful to engage.

As the decline in painting set soon after 1660, new rounds of differentiation strategies were no match for the earlier innovations. More successful strategies focused on marketing and distribution (e.g. auctions and catalogues), and on guarding quality and expertise (e.g. guild regulations, artists' societies and academies). Given this shifting importance of distribution over production as an identifiable trait of mature markets in both industries, it is worth contrasting to other industries and geographical areas, such as the Southern Netherlands, where an international outlook and distribution infrastructure also characterised the growth phase.

This is a remarkable work of integration and synthesis of scholarship that advances a fresh understanding and illustrates novel analytical tools at work in an area of study exceptionally rich. Buttressed by the many case studies singled out by historians, and quantitatively assessed with industry data that are now becoming increasingly available for researchers of these and other industries and timeframes, Rasterhoff puts forward a framework and methods to explain how a cultural competitive edge emerges, grows and eventually dies out. This framework presents art and cultural historians with the challenge to henceforth deal with the special features of creative goods and the resulting spatial and industry dynamics because they cannot be assessed as isolated effects. This publication also makes the case for integrating into the history of cultural achievements those less acknowledged features and lesser-known actors, and demonstrates that data-driven methodologies have the ability to place them in context, and even necessitate in order to assess fruitfully issues of long term relevance.

Sandra van Ginhoven, Getty Research Institute, Los Angeles

Marie-Laure Legay, *La souveraineté monétaire dans les Pays-Bas méridionaux xvii-xixe siècle* (Turnhout: Brepols 2016, xxiii + 271 pp., ISBN 9782503567303 (print), ISBN 9782503567372 (online)).

In *La souveraineté monétaire dans les Pays-Bas méridionaux* gidst Marie-Laure Legay de lezer in ongeveer tweehonderd pagina's door de monetaire geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden tussen de zestiende eeuw en het midden van de negentiende eeuw. Hierbij vult de auteur het tekstcorpus aan met tabellen en zorgvuldig gekozen beeldmateriaal. Verder voegde ze een chronologie van de voornaamste relevante ordonnanties, de belangrijkste muntsoorten en diverse brontranscripties aan het einde van het boek toe.

Met haar overzichtswerk hoort Legay thuis in de galerij van onderzoekers naar de geschiedenis van het geld- en bankwezen in de Lage Landen, waarin onder andere Valéry Janssens (*Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden*), Raymond de Roover (*Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*) en Herman van der Wee (*The Growth of the Antwerp Market*) zich bevinden. Legay's boek is het eerste in de nieuwe reeks *Habsburg Worlds* en won de Jean Stengers-prijs van de Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique.

Deze studie begint met de vaststelling dat diverse politieke krachten in de voorbije jaren een terugkeer bepleitten naar monetaire soevereiniteit, 'la souveraineté monétaire nationale' (xv). In een 'eigen munt' zien sommigen een alternatief voor de euro, een redmiddel in tijden van economische crisis of een mechanisme om de nationale identiteit te versterken. In haar analyse van 350 jaar monetaire geschiedenis in de Lage Landen toont Legay aan dat de realiteit veel complexer was dan het nostalgisch plaatje dat menig populist schetst. Niet enkel circuleerden er, bijvoorbeeld, nagenoeg continu grote hoeveelheden 'vreemde' munten in de regio van het huidige België, ook ontstond het monetair beleid in de Zuidelijke Nederlanden in dialoog met en in anticipatie op de monetaire politiek van zijn buurlanden. Dit alles blijkt uit de vier delen waaruit het boek is opgebouwd. Die zijn op hun beurt onderverdeeld in drie tot vier behapbare, vlot geschreven hoofdstukken.

In het eerste deel ligt de nadruk op de monetaire geschiedenis en het monetair beleid tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. De auteur schetst onder andere de institutionele kaders, de rol van de vorst in de muntslag en de muntpolitiek van Karel v, Filips II en de Aartshertogen. Wat deze periode betreft, komt de auteur tot de conclusie dat het monetair beleid vorm kreeg door een continue zoektocht naar evenwicht tussen de belangen van de internationale handelselites enerzijds en de binnenlandse elites anderzijds (45-46).

In het tweede deel ligt de focus op de periode tussen 1690 en 1725. Gedurende deze tijdspanne was het, aldus de auteur, niet langer de vorst, maar waren het ‘les banquiers d’Anvers’ die de Zuid-Nederlandse muntpolitiek vormgaven (105). Zo verschaft de auteur een inzicht in de rol van de Antwerpse *haute finance*, die in samenwerking met een aantal toppolitici uit de vroege Oostenrijkse periode op grote schaal valse munten sloeg.

Het derde deel van het boek behandelt de hervormingen van Maria-Theresia in de muntpolitiek in 1749. Deze hervormingen waren uiterst ingrijpend, en het is dan ook terecht dat ze een centrale plaats toebedeeld krijgen in dit boek.

In het vierde en laatste deel staat de periode vanaf 1760 tot circa 1850 centraal. De auteur besteedt hierin aandacht aan de aanzienlijke monetaire transfers naar Wenen, het centraliseringsbeleid van Jozef II, de Franse en Hollandse periodes en tot slot de monetaire geschiedenis van het jonge Belgische koninkrijk. De oprichting van de Nationale Bank van België vormt het eindpunt van het boek.

Eén van de sterkte kanten van *La souveraineté monétaire* is dat Legay het monetair beleid in de Zuidelijke Nederlanden vanuit een relationeel perspectief analyseert. Zo heeft ze oog voor het gegeven dat de muntpolitiek in onze gebieden niet in isolement ontstond, maar kadert binnen de internationale monetaire en politieke omstandigheden. Ook focust ze op de binnenlandse krachten die een rol speelden in de vorming van het muntbeleid. Men diende bijvoorbeeld rekening te houden met de belangen van de steden, provincies en centrale autoriteiten. De rol van de binnenlandse handels- en bankiersgemeenschap, hun desiderata en hun impact op de monetaire beleidsvorming komen evenzeer aan bod. Daarnaast verdient dit boek aandacht, omdat de auteur een goede balans vindt tussen de technische en politieke aspecten van het monetair beleid. Zo komen de veranderende samenstelling van de munten, de influx van buitenlandse munten en het afvloeien van de ‘eigen’ munt naar het buitenland uitgebreid aan bod. De auteur verliest de politieke component van het monetair beleid echter niet uit het oog, doordat ze onder andere de propaganda op de vroegmoderne munten analyseert (23-27) of de blik richt op de hervormingen van Maria-Theresia, waarmee deze, zo stelt Legay, ‘marque la volonté d’établir l’autorité souveraine de l’Autriche sur les Pays-Bas’ (111).

Een punt van kritiek is dat het niet duidelijk is hoe dit werk kadert binnen de bestaande historiografie. Hoewel Legay een frisse wind laat waaien door het onderzoeksveld door haar historische analyse te koppelen aan de hedendaagse debatten omtrent de zin en onzin van een nationale munt, blijft de vraag welke nieuwe inzichten haar onderzoek genereert. Zo is niet helemaal duidelijk hoe de huidige conclusies verschillen van die in de bestaande literatuur. Voor een niet-ingewijde lezer blijft het dan ook gissen welke vernieuwende conclusies we op basis van dit onderzoek kunnen trekken.

Dit gezegd hebbende, slaagt de auteur er met verve in een uiterst technisch onderwerp op heldere wijze aan haar publiek over te brengen. *La souveraineté monétaire* getuigt van kennis van zake, is vlot geschreven en vindt een goed evenwicht tussen de politieke en economische aspecten van het monetair beleid in de Habsburgse Nederlanden en het jonge België.

Jelte Baguet, Aspirant van het FWO Vlaanderen, Vrije Universiteit Brussel en Universiteit Gent

Elizabeth Buettner, *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2016, xii + 551 pp., ISBN 9780 521131889).

With *Europe after Empire*, Elizabeth Buettner aims to provide her readership with several histories in one single book: a review of the various decolonisation experiences ‘overseas’ (part I of the book), a study of the various postcolonial migrations which came with decolonisation and which contributed to the emergence of multicultural societies in Western Europe (part II) and a concluding essay discussing contemporary legacies and memories of empire (part III). All of this is set in a comparative framework, incorporating the United Kingdom, France, the Netherlands, Belgium and Portugal and their former empires. The book was written for both ‘experts in their respective fields as well as advanced students’, and was published in Cambridge UP’s textbook series *New Approaches to European History*.

For several reasons, Buettner succeeds admirably in her purpose. No such study existed until to now, incorporating these five national-imperial cases into one single book. Even for historians specialising in these themes it is a nightmare to keep track of the ever-expanding body of literature usually looking only at one of the various cases. I for one would have greatly benefited from reading this book when I was doing research for the comparative chapter of my own *Postcolonial Netherlands* (2011). There was simply nothing like Buettner’s book at the time, so one needed to delve into each of the various (post)imperial cases one by one. That’s all over now – the more so as the overviews Buettner provides of the various cases are well-argued and testify to a thorough command of the relevant historiography. For students, the book may be a bit overly packed with information, but then again, there is fortunately little of the jargon that often makes studies in postcolonial themes so hard to digest.

This is not to say that Buettner does not engage with the theoretical literature. Her ‘Introduction’ is a solid introduction to new interpretations of colonial and postcolonial history, inserting this book in the traditions of new imperial history. Clearly Buettner aims to contribute to a Europe that is postcolonial in the sense that it has ‘examined this past’ and has undone its ideological heritage (6), but she does not nurture easy illusions. Near the end of her book, she writes that ‘[r]eckoning with the imperial past in Europe remains unfinished business, a series of periodic, piecemeal, and unsystematic engagements’ (490). At the same time, throughout the book she demonstrates how both decolonisation and postcolonial migrations have changed the ways the increasingly multicultural nations of Western Europa

imagine their colonial pasts. As the 30-pages bibliography attests, *Europe after Empire* is a book based on decades of reading and writing about decolonisation and postcolonial migrations. One of the ways in which Buettner attempts to offer more than just a solid summary of all of these works is by providing analyses and citations of individuals on all sides of the spectrum, taken from the media, autobiographies, and the like. This certainly makes for vivid reading, though at times the question arises whether a particular voice really represents anything but herself/himself. Thus, I was a bit taken aback by Buettner's extensive citations of former Dutch politician Gerbrandy, whose extremely reactionary views now make for good reading, but who, as Buettner fails to note, has become a marginal figure in Dutch post-War politics.

A book like this may easily become so packed with information that one gets lost in its overload. Certainly any reader of this book will also occasionally feel exhausted by the sheer volume of facts and analyses, but the book is well-written and has a very personal touch. Perhaps at times Buettner conflates her personal convictions a bit too strongly with what is written down as a neutral observation, in passages such as 'Within European nations [...] profound tensions divide those at the vanguard who are spearheading this dynamic process – or simply responding positively to it – from those seeking to protect "authentic" national cultures (no matter how imaginary) from change (no matter how inevitable).' (413). One might wonder whether such categorisations between 'we in the vanguard' and 'those that still do not understand' really contribute anything to the objectives that underpin Buettner's writing – but fortunately, such passages are not omnipresent.

In all, *Europe after Empire* is a major achievement. Elizabeth Buettner, now Professor of Modern History at the University of Amsterdam, wrote an erudite and engaging study which I recommend to anyone interested in the comparative history of European decolonisation and its legacies, a history which will continue to impact much of these individual Western European countries, and even the European project as such, for decades to come.

Gert Oostindie, KITLV/Royal Netherlands Institute of Southeast Asian and Caribbean Studies, and Leiden University.

Bram Mellink, *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*. (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014 301 pp., ISBN 9789028425521).

Sommige boeken worden als *eyeopeners* gekwalificeerd. Ze dwingen de lezer om vanzelfsprekend lijkende gebeurtenissen of schijnbaar eenduidige ontwikkelingen anders te bekijken. Bram Mellinks *Worden zoals wij* is zo'n eyeopener. Op meesterlijke wijze doorprijkt Mellink in dit boek de mythe van de opkomst van de naoorlogse geïndividualiseerde samenleving. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, bracht de geïndividualiseerde samenleving geen onthechting van samenleving en individu. Het naoorlogse geloof in het individu bewerkstelligde juist het tegenovergestelde: het bleek een uitstekend middel voor nieuwe groepsvorming, en bracht zo maatschappelijke krachten die in het verleden met elkaar botsten juist dichterbij elkaar. Mellink verdedigt deze these door de evolutie in de Nederlandse onderwijsdebatten en de discussies over opvoedingsidealen te schetsen. Hij gebruikt daarbij het onderwijs als middel om de totstandkoming van de geïndividualiseerde samenleving te begrijpen. Juist in discussies over het onderwijs reflecteert de samenleving immers over haar eigen aard en verwoordt ze haar wensen en verwachtingen ten aanzien van de toekomst.

Worden zoals wij is geen klassieke onderwijsgeschiedenis. Mellink stelt niet de vraag hoe onderwijshervormingen de schoolprogramma's en leerinhouden herschikten, hoe nieuwe didactische wenken de aandacht vestigden op de persoonlijke ontwikkeling van het kind, of hoe de 'schoolse grammatica' van onderaf processen van disciplineren vorm gaf. In *Worden zoals wij* benadert Mellink het onderwijs veeleer vanuit een sociologische invalshoek. Geïnspireerd door het werk van de Amsterdamse sociologen Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp, laat hij zien dat processen van groepsvorming een grote rol speelden in de debatten over de plaats van onderwijs in de samenleving. Zijn voornaamste bronnen zijn de pedagogische tijdschriften en de onderwijsvakbladen van de bestuursorganisaties en de vakverenigingen binnen het openbaar en het bijzonder onderwijs. Aan de hand van deze bronnen toont Mellink dat het eigentijdse geloof in het vrije, geëmancipeerde individu het resultaat is van een zorgvuldig geconstrueerd, maar betwistbaar zelfbeeld. Geleidelijk aan ging een steeds grotere groep Nederlanders de waarden van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid uitdragen, wat uitmondde in wat Mellink een 'collectieve individualiseringsdrang' noemt. De mensen die de waarden uitdroegen, zorgden ervoor dat andersdenkenden tot de nieuwe norm van het geïndividualiseerde zelfbeeld werden opgevoed.

Mellink heeft zijn boek chronologisch opgebouwd. In het eerste hoofdstuk verbindt hij de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving in eerste instantie met de ervaring van de Tweede Wereldoorlog – al wijst hij er terecht op dat de aandacht voor de vrijheid van het individu een oudere oorsprong heeft. Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten de geallieerde mogendheden de vrijheid van het individu tot inzet van hun ideologische bevrijdingsstrijd. Zij markeerden hun overwinning met de oprichting van de VN en de opstelling van de Verklaring van de Universele Rechten van de Mens. Mellink ziet de ideologische strijd van de geallieerden in Nederland na de oorlog voortleven in het politieke programma van de doorbraakbeweging; een beweging die ernaar streefde om progressieve katholieken, protestanten, sociaaldemocraten en liberalen in één partij te verenigen. Hoewel het politieke succes van de doorbraakbeweging beperkt bleef, woog haar programma sterk op de onderwijsdiscussies. In een sterk verzuild onderwijslandschap bewerkstelligde haar ideaal van de ontkoppeling van politiek en religie dat katholieke, protestantse en openbare onderwijsbestuurders hun principiële strijd steeds meer lieten varen. Veeleer dan elkaar met oude dogma's te blijven bekampen, gingen zij vanuit een nieuwe eenheids- en samenhorigheidsgedachte op zoek naar programmatische vernieuwing. De inhoudelijke invulling die protestanten, katholieken en openbaren aan de vernieuwing gaven verschilde, maar het recept om tot vernieuwing te komen was wel steeds hetzelfde: in plaats van geloofsovertuiging groepsgebonden via het onderwijs uit te dragen, werd voortaan ingezet op een persoonlijke invulling van de geloofsbelijdenis. De school moest de leerlingen leren zelf een individuele band met God op te bouwen.

In de daaropvolgende hoofdstukken licht Mellink toe hoe het onderwijs de waarden van ruimdenkendheid, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid stapsgewijs omarmde tot het uiteindelijk op de eigen emancipatoire grenzen botste. De verpersoonlijking van het geloof bracht in de jaren vijftig en zestig grote veranderingen met zich mee, ook in de opvattingen over onderwijs. Ten eerste leidde de nadruk op de individuele geloofsbelijdenis ertoe dat katholieken en protestanten steeds meer aan de morele superioriteit van hun eigen leer begonnen te twifelen. Vanuit die twijfel zochten katholieke, protestantse en openbare onderwijsbestuurders toenadering tot elkaar en bepleitten ze een respectvolle omgang met andersdenkenden. Ruimdenkendheid werd zo het nieuwe cement voor eenheidszin in het ideologisch verdeelde onderwijslandschap. Ten tweede plaatste de verpersoonlijking van het geloof de leerlingen voor verantwoordelijkheid. De leerlingen konden voortaan niet langer ingroeien in een vanzelfsprekende geloofsgemeenschap, maar moesten een individuele invulling van het geloof nastreven en uitdragen. Beide transformaties legden in het onderwijs de basis voor de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving.

Mellink toont in zijn boek dat de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving ook haar keerzijden had en uiteindelijk zelfs grenzen stelde. Aan einde van de jaren zestig mondde de groeiende nadruk op de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid uit in een gezagscrisis. In het onderwijs werd de vraag gesteld of ouders en leraren het kind wel konden en mochten aansturen, als het kind vooral moest leren zelfstandig keuzes te maken. Dit was de tijd van anti-autoritaire crèches en rode boekjes, die bij velen tot consternatie leidden. Toen de samenleving zichzelf begin jaren tachtig nadrukkelijker als geëmancipeerd, ontzuild en individualistisch presenteerde, leidde dit tevens tot het definiëren van groepen burgers die verondersteld werden geen deel uit te maken van de nieuwe, geïndividualiseerde samenleving. De geïndividualiseerde samenleving beschouwde het vervolgens als haar plicht een emancipatoire opvoeding aan te reiken, opdat de groepen ‘achtergestelden’ en ‘achterblijvers’ aan de nieuwe samenleving konden deelnemen. Het vrijheidsdenken, dat zich aanvankelijk afzette tegen het paternalisme, riep zo op zijn beurt bevoogding in het leven, die zich vooral richtte op nieuwkomers uit de Maghreb en het Midden-Oosten. Zij die de waarden van individuele ontplooiing niet onderschreven, moesten die leren. Het integratiebeleid was geboren.

Worden zoals wij is een boek van bijzonder historiografisch belang. Het laat zien hoe sociologische theorievorming een meerwaarde kan hebben voor historisch onderzoek. Mellink herinnert ons eraan dat een samenleving slechts functioneert bij gratie van groepsvorming. Mellinks analyse werkt inspirerend voor wie een mentaliteitsgeschiedenis beoogt. Door de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving als een sociale constructie te ontmaskeren, laat Mellink zien hoe onze opvattingen in groepsverband tot stand komen. In zijn studie reikt hij een uit de sociologie ontleend begrippenkader aan dat verdere uitwerking en reflectie verdient voor toekomstig onderzoek. Fenomenen als sociale binding, verstoting, betrokkenheid, afzijdigheid, ruimdenkendheid en onverdraagzaamheid zijn van alle tijden. Mellink laat in zijn boek zien hoe dergelijke mechanismen op macroniveau in de Nederlandse samenleving functioneren. De rol van individuele actoren (beleidsmakers, onderwijsvakverenigingen, pedagogisch begeleiders, ouders en leraren) komt slechts op een exemplarische manier aan bod. Wat de uitwerking betreft, is Mellinks analyse soms wat repetitief. De hoofdthese van het boek wordt meermaals hernomen – individualisering is een groepsproces (‘worden wie je bent’ is eigenlijk ‘worden zoals wij’). Toch verdient het werk bovenal lof. Het daagt de lezer uit om de heersende voorstellingen van de twintigste eeuw te bevragen. Precies dat is wat goede historiografie doet: uitdagen, bevragen en nieuwe perspectieven aanreiken.

Matthias Meirlaen, KU Leuven

Han van Bree, *De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957* (Dissertatie Universiteit Leiden 2015; Amsterdam: Uitgeverij Conserve, 2015, 476 pp., ISBN 978 90 5429 269 2); Jolande Withuis, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld* (Amsterdam en Antwerpen: De Bezige Bij 2016, 863 pp., ISBN 978 90 234 3523 5).

Koninklijk drama blijft tot de verbeelding spreken. Zo zijn recentelijk twee nieuwe wetenschappelijke studies toegevoegd aan de stapel publicaties van onder anderen Cees Fasseur, Hans Daalder, Lambert Giebels en Jan Willem Brouwer over de crisis in 1956, toen de Nederlandse monarchie en het huwelijk van koningin Juliana en prins Bernhard langs de rand van de afgrond scheerden. Historicus en kenner van de monarchie Han van Bree promoveerde in 2015 op *De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring (1947-1957)*. Dankzij de vondst van veel nieuw materiaal in privé-archieven kon hij voor het eerst de schijnwerpers richten op intimi rond Juliana en gebedsgenezers Greet Hofmans. Deze vriendengroep kwam in de jaren 1951-1957 bij elkaar tijdens zeventien Oude Loo-conferenties. Daarnaast verscheen in 2016 de eerste kritische wetenschappelijke biografie van de monarch onder de titel *Juliana. Vorstin in een mannenwereld* van de hand van de gelauwerde biograaf en socioloog Jolande Withuis. In deze publicatie belicht Withuis het persoonlijke leven van Juliana (1909-2004) alsmede haar koningschap in een veranderende samenleving.

Juliana kent een klassieke opzet. Withuis behandelt het leven van de koningin in vijf chronologische delen. Na Juliana's jeugd en vorming in deel een, volgen in deel twee haar huwelijk met Bernhard en de jaren 1940-1945. Zoals Withuis al eerder heeft laten zien in *Juliana's vergeten oorlog* (2014), ontwikkelde de kroonprinses zich tijdens de oorlog in Canada tot een zelfstandige en politiek actieve vrouw. Hiermee zette Withuis op overtuigende wijze een nieuw beeld van Juliana neer. Het derde deel van de biografie begint tijdens het laatste oorlogsjaar en eindigt met de crisis in 1956. In deze periode gaf de jonge koningin blijk van grote ambities. Mede geïnspireerd door gebedsgenezers Greet Hofmans en haar vrienden wilde ze graag een grote vredesvorstin worden. Met deze vriendengroep nam ze het initiatief tot de Oude Loo-conferenties, waar zij ook actief aan deelnam. Bernhard organiseerde zijn eigen Bilderbergconferenties en hield er bovendien buitenechtelijke affaires op na. Hierdoor liep de spanning tussen de echtelieden op en vielen Juliana's dromen over het koningschap in duigen. De huwelijks crisis bracht de monarchie in gevaar.

De tweede helft van Juliana's koningschap (1956-1980) komt in deel vier aan bod. De crisis is dan afgewend, maar Juliana moest hiervoor een hoge

prijs betalen. Daarna groeide ze uit tot de sociaal betrokken koningin die in de collectieve beeldvorming is blijven voortleven. Tijdens haar laatste levensfase, na haar abdicatie, die in deel vijf wordt besproken, leefde ze in de luwte.

Withuis heeft haar biografie voor een breed publiek geschreven en zorgvuldig en uitgebreid gedocumenteerd. Liefhebbers van mooie verhalen en smeulige anekdotes komen ruimschoots aan hun trekken. Hermelijnkoorts is Withuis vreemd. Ze deinst er niet voor terug om scherpe bewoordingen te gebruiken. Anders dan een van haar voorgangers durft ze bijvoorbeeld koningin Wilhelmina te citeren, die Bernhard als 'schurk' kwalificeerde (601).

Na de recente wetenschappelijke biografieën van de koningen Willem I, II en III alsmede de publicaties over koningin Wilhelmina, is het goed dat Juliana nu aan deze rij kan worden toegevoegd. De monarchie is een relevant instituut in ons staatsbestel en het belang van Withuis' biografie voor de politieke geschiedenis staat dan ook buiten kijf. Interessant is dat *Juliana* een nieuw beeld van de koningin neerzet. Bij haar overlijden werd ze vooral gezien als de maatschappelijk werkster op de fiets, een 'gewone' en sociaal betrokken koningin, een moederlijke figuur. Withuis laat een meer gelaagd beeld zien. De biograaf koos voor een psychologiserende benadering en portretteerde een grillige en chaotische vrouw. Juliana wilde 'gewoon' zijn terwijl ze eigenlijk niet goed wist wat dat was. Tegelijkertijd hechtte ze aan haar privileges. Withuis schroomt niet vergaande conclusies te trekken over de mentale gesteldheid van de koningin tijdens de crisis in 1956. Soms leek het er volgens haar op dat Juliana toen 'was toegerust met een dissociatieve beheptheid, een vermogen om ongewenste stukjes realiteit uit haar bewustzijn te bannen' (561). Bijzonder is Withuis' portret van Juliana in de oorlogsjaren. Hier treedt een sterke vrouw naar voren die zich inzette voor haar land en die ver af stond van de latere pacifistische Juliana.

Hoewel het lijvige en rijke boek van Withuis het leven van Juliana uitgebreid documenteert, blijven er nog vragen over voor nieuw onderzoek. Slechts een enkele keer refereert Withuis aan de internationale dimensie van het koningschap. Het zou interessant zijn meer te weten te komen over bijvoorbeeld de rol van staatsbezoeken en de omgang met buitenlandse vorsten. De belangrijkste kwestie die verdere verdieping vraagt, is die naar Juliana's functioneren als monarch. Uit het boek komt een vorstin naar voren die krachtig was tijdens de oorlog, daarna onder invloed van Greet Hofmans en haar vrienden ging 'zweven' en ook later – volgens oud minister-presidenten De Jong en Van Agt – warrig, en intellectueel niet sterk zou zijn. Withuis maakt duidelijk dat het voor Juliana, als vrouw in een mannenwereld, lastig opereren was. Tegelijkertijd laat zij echter zien dat Juliana wel degelijk haar zin wist te krijgen wanneer zaken aan de orde waren die voor haar persoonlijk en voor de monarchie van het grootste belang waren. Voorbeelden hiervan zijn haar toespraken tijdens het staatsbezoek aan de Verenigde Staten, haar inkomen, de gratiëring van oorlogsmisdadiger Lages, het voornemen een onderscheid te maken tussen prinsen en prinsessen met meer en minder

privileges en, niet te vergeten, de Lockheedaffaire. In al die kwesties won de koningin het van de minister-presidenten. Ze vocht als een 'leeuw' voor het familiebelang, aldus Piet de Jong (696). Het is ook opvallend dat ze in 1956 een buitengewoon ingewikkelde kabinetsformatie goed volbracht. Waarom zou er dan aan haar mentale gesteldheid getwijfeld moeten worden? Dit roept de vraag op of de kwaliteiten van Juliana niet zijn onderschat. Noodgedwongen paste ze zich aan veranderende omstandigheden aan. Door zich als een 'gewone' koningin te presenteren, voelde ze bovendien de tijdgeest goed aan en kon ze een algemeen geliefde vorstin worden.

De hoofdrolspelers uit *Juliana* keren terug in *De geest van het Oude Loo* van Van Bree. Hij schrijft over de moeilijkste jaren uit het leven van de vorstin, de periode 1947-1957. Hoe precair de situatie was geworden, bleef lange tijd onbekend bij het grote publiek. In 1956 barstte de bom. Mede dankzij een door Bernhard geïnitieerde publicatie in het Duitse weekblad *Der Spiegel* kwam het drama van Soestdijk naar buiten. Vervolgens wist de prins de beeldvorming naar zijn hand te zetten waardoor hij in de publieke opinie kon uitgroeien tot de redder van de monarchie. Niet Bernhards affaires en buitenechtelijke kinderen bepaalden het beeld van het koningspaar, maar Juliana, die ontoerekeningsvatbaar zou zijn en in de ban was van een Nederlandse Raspoetin. De groep rond de machtsbeluste gebedsgenezers Greet Hofmans zou bovendien geprobeerd hebben een wig te drijven tussen Juliana en Bernhard, en uit zijn op politieke macht.

Mede dankzij het ingrijpen van het kabinet-Drees, dat een commissie van drie wijze mannen instelde, kwam er een einde aan de crisis. Huwelijk en monarchie bleven overeind, maar Juliana betaalde hiervoor een hoge prijs. Ze moest de banden met de vriendengroep rond Greet Hofmans verbreken, mocht de Oude Loo-conferenties niet meer bijwonen en moest een deel van haar personeel ontslaan.

Vanwege de constitutionele problemen die de crisis veroorzaakten, is in de literatuur tot nog toe vooral naar de politieke kant van het drama gekeken. Van Bree wil echter weten wat dit offer voor de koningin zelf betekende. Hij vraagt zich af hoe het mogelijk was dat Juliana in 1956 zo kwetsbaar werd dat ze zoveel moest opgeven dat haar dierbaar was. Hij bestudeert het drama aan de hand van een analyse van de zeventien Oude-Loo conferenties die plaatsvonden tussen 1951 en 1957. In een prachtige omgeving, afgezonderd van de buitenwereld, wisselde hier een elitaire groep gelijkgestemde mannen en vrouwen met elkaar van gedachten over de manier waarop 'iedereen individueel zijn of haar steentje bij kon dragen aan de verwezenlijking van Gods plan en daarmee uiteindelijk aan de wereldvrede' (10). Los van kerkelijke structuren hadden deze conferenties dus vooral een religieuze missie: het herstellen van Gods heerschappij op aarde. In totaal namen ruim 1500 vrouwen en mannen uit binnen- en buitenland deel aan deze bijeenkomsten. Het merendeel bestond uit buitenkerkelijke christenen, maar er waren ook moslims en hindoes aanwezig. Juliana was een van de

initiatiefnemers en nam, evenals haar moeder, deel aan de conferenties. Het idyllische kasteeltje in de Apeldoornse bossen waar men bij elkaar kwam was eigendom van het Huis Oranje Nassau.

Van Bree documenteert rustig, zorgvuldig en uitgebreid de aanloop naar de conferenties, de voorbereidingen (inclusief de ruzies tussen de voorbereiders), het verloop, de deelnemers, de afzeggers en de reacties op de bijeenkomsten. Vanwege de associatie met New Age en het buitenkerkelijke karakter werd de Oude-Loo kring door de buitenwereld met argusogen bekeken. Ook de crisis in 1956 komt in dit boek aan bod. Bijzonder is dat de auteur de hand wist te leggen op nooit eerder openbaar gemaakte privé-archieven van mensen die dicht bij Juliana stonden, inclusief hun correspondentie. Daarenboven kon hij de betrokkenen of de nazaten van betrokkenen interviewen. Hoewel voor Van Bree, evenals voor Withuis, het Koninklijk Huis Archief gesloten bleef, kon hij zo toch een nieuwe blik op de groep rond Juliana geven.

Van Bree laat overtuigend zien dat Juliana geen slaafse volgeling van Greet Hofmans en haar vrienden was. Bovendien kleurde ze keurig binnen de staatsrechtelijke lijntjes, aldus Van Bree. Interessant is zijn kijk op de rol van Greet Hofmans. Hij verklaart het beeld van een op macht beluste toverkol aan de hand van stereotype genderopvattingen in de jaren vijftig. Een oudere, ongetrouwde vrouw als Hofmans werd argwanend bekeken, omdat ze niet voldeed aan de norm voor vrouwen. Maar een Nederlandse Raspoetin was ze zeker niet volgens Van Bree. Ze legde haar adviezen niet dwingend op en was niet uit op politieke macht. Ze wilde religieuze macht. Deze conclusie laat overigens niet onverlet dat religieuze en politieke macht wel degelijk met elkaar verweven kunnen zijn, iets waarvan Van Bree zich meer rekenschap had mogen geven.

Van Bree's proefschrift maakt duidelijk dat Juliana weliswaar kwetsbaar was, maar niet omdat ze, zoals Bernhard het voorstelde, ontoerekeningsvatbaar en onzeker was. Dit had veeleer te maken met de tijd waarin ze leefde, haar positie als vrouwelijk staatshoofd in een door mannen gedomineerde politieke wereld én door de bijeenkomsten in Apeldoorn. Van Bree laat goed zien hoe relevant gender als analytisch kader is, niet alleen om de rol van een vrouwelijke monarch beter te begrijpen, maar ook die van de beeldvorming over Hofmans en de rol van vrouwen in buitenkerkelijke en kerkelijke verbanden.

Beide auteurs gaan diep in op de oorzaken en de ontwikkeling van de crisis aan het hof en de vraag waarom Juliana zo kwetsbaar was geworden. Van Bree hecht daarbij meer aan de positie van het individu binnen een grotere groep terwijl biograaf Withuis meer oog heeft voor Juliana's persoonlijkheid als drijvende kracht. Over enkele zaken zijn ze het met elkaar eens. De tijd waarin Juliana leefde en de uitzonderlijke rol van een vrouw in een door mannen gedomineerde wereld maakten het regeren voor haar bijzonder lastig. Louter mannelijke politici met traditionele rolopvattingen zochten

een uitweg uit de crisis. Voor deze heren was een echtscheiding als oplossing ondenkbaar, iets wat voor Juliana wellicht goed had kunnen uitpakken.

Ook wijzen beide auteurs op de rol van religie en de vriendengroep van Juliana. Ze doen dat ieder op geheel eigen wijze. Juliana was diep religieus. Haar geloof doordeesemde haar leven en werk als monarch. De spirituele belangstelling van Juliana, net als die van haar moeder en haar dochter Irene, ging ook uit naar vormen van religieus bewustzijn buiten reguliere kerkgenootschappen. Wilhelmina was geïnspireerd door de Indiase, christelijke zendeling Soendar Singh en door Hendrik Bô Yin Râ, de geestelijke naam van de Duitse schrijver en kunstschilder Joseph Schneiderfranken. Sommige leden van de hofhouding en adellijke vriendinnen van Juliana kenden ook die mystiek-filosofische ontvankelijkheid. Withuis laat duidelijk merken dat ze van Juliana's religiositeit niet is geporteerd. Met een dergelijke taakopvatting van een vorst ligt volgens haar het gevaar van een theocratie op de loer: 'Aan wie niet geloofde, had deze vorstin weinig te bieden' (695). Withuis' woordkeuze is weinig precies wanneer het over religieuze opvattingen gaat, soms zelfs ronduit badinerend. Zo spreekt ze over 'Juliana's geneigdheid tot zweven' (746). Ook het soms ondoorgrondelijke taalgebruik van Hofmans en haar adepten is de biografie een gruwel. Volgens haar bracht een groep zeloten rond Hofmans de monarchie aan de afgrond en was Juliana verslaafd aan de gebedsgenezers.

Van Bree plaatst de spiritualiteit van Juliana in een breder kader. Zeker in de jaren vijftig was de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking (en politici) religieus en lid van een kerkgenootschap. Van Bree maakt duidelijk hoe hij de begrippen religie, sekte en spiritualiteit definieert en citeert uitgebreid, zonder veel te oordelen. Van Bree laat zien dat de buitenkerkelijke groep rond Hofmans niet paste binnen de gangbare kerkelijke opvattingen en structuren en mede daarom als bedreigend werd ervaren. Niet omdat Juliana religieus was ontstond een probleem, zo stelt hij, maar omdat haar opvattingen te weinig in de pas liepen met wat usance was binnen kerkelijk Nederland. In zekere zin zat ze, volgens Van Bree, 'net naast de tijd' (380). Ook hij wijst op het taalgebruik van Hofmans en haar sekte. Hij heeft daarbij vooral oog voor het effect hiervan: het ongebruikelijke taalgebruik zorgde voor verwarring en miscommunicatie, hetgeen bijdroeg aan een verslechtering van de verschillende verhoudingen. Ook daarom, concludeert Van Bree, maakten Greet Hofmans, haar vriendengroep en de Oude Loo-conferenties Juliana kwetsbaar.

Waar over de betekenis van Greet Hofmans uiteenlopend wordt geoordeeld, wijzen beide auteurs eensgezind naar de ondermijnende rol van Bernhard. Aan het vele dat reeds bekend is over zijn maîtresses, zijn buitenechtelijke kinderen en corruptieschandalen, heeft Withuis toch nog nieuwe onaangenaamheden toe kunnen voegen. De prins ondermijnde zijn vrouw in haar functioneren als vorstin. Zo vernederde hij haar door haar 'de

witte olifant' te noemen waar het personeel bij was (375). Van Bree laat zien dat Juliana's vrienden er bij haar op aandrongen dat ze Bernards gedrag niet meer moest accepteren.

Over de rol van Bernhard lopen de meningen in historisch Nederland uiteen, zoals Van Bree laat zien. Waar de een, zoals historicus Cees Fasseur, milder oordeelt en Bernhard als de redder van de monarchie ziet, geven anderen, zoals onder meer Annejet van Zijl, een negatiever beeld van hem. Ook Van Bree en Withuis wijzen op Bernhards kwalijke kanten, hoewel Withuis er wel oog voor heeft dat Juliana altijd verliefd is gebleven op de man die haar zo naar beneden haalde. Dit was de tragiek van Juliana's leven. Dat Juliana ondanks de affaires, de vernederingen en de schandalen overeind bleef, laat indirect iets van haar kracht zien.

Concluderend kan worden gesteld dat de kwetsbaarheid van Juliana niet alleen werd veroorzaakt door de samenleving, haar religieuze opvattingen en haar persoonlijkheid, maar ook door haar familieleden. Naast Bernhard zorgde Irene met haar huwelijk met de katholieke Spaanse kroonpretendent Carlos Hugo van Bourbon-Parma in 1964 voor problemen. Ook de keuze van personeel en de omgang met bepaalde vrienden maakten de vorstin kwetsbaar. Zoveel zwakheden rond de persoon van een vorst, zo laten beide boeken zien, maken het instituut monarchie kwetsbaar. Hiermee is ook het belang van beide studies onderstreept. Ondertussen is de crisis op Soestdijk ook een *cause célèbre* aan het worden voor studies naar beeldvorming. Zolang het Koninklijk Huisarchief nog voor veel onderzoekers gesloten is, blijft er ruimte voor speculatie en is het laatste woord over dit koninklijk drama nog niet geschreven.

Margit van der Steen, Huygens ING/Centrum voor Parlementaire
Geschiedenis, Radboud Universiteit

Els Boon, Jan Hoffenaar, Wilco Veltkamp (eds.), ***Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*** (Zoetermeer: Meinema 2017, 187 pp., ISBN 9789021170237).

Military chaplains are contested in their role as servants to the Prince of Peace in an institution of war. Not entirely military, not entirely clergy – and yet completely devoted to the armed forces and the church alike. This edited volume is the first publication addressing the theme in the Dutch Protestant context in a wide variety of periods and debates. The recent interest abroad in military chaplains is not reflected in the Netherlands. Only a few dated works about and written by individual army preachers exist about chaplains in the Dutch armed forces. The only international history of military chaplains, Doris L. Bergen's *The Sword of the Lord* (2004), does not feature Dutch examples. The history of these men and women has been largely neglected in historiography. The present book is an important contribution to this history.

Across the border, military chaplains have definitely captured the interest of historians, who study them mainly from a national perspective. Xavier Boniface, for example, has written about the history of French chaplains from 1914-1962 (2001), as Michael Snape has about the British padres (2008). Patrick Houlihan has included German Catholic chaplains in his study of German and Austrian Catholicism during the Great War (2014). These publications provide much more than institutional histories of the military chaplaincies. The organisation and functioning of these chaplaincies often mirrored relations between church and state and between church and society. Tensions between church and state, as in France during the nineteenth and early twentieth centuries, complicated the position of French chaplains in the armed forces. On the other hand, the protected status of their German Protestant counterparts, while making the organisation of the chaplaincy strongly hierarchical, also bound the men of the church too closely to the state and state politics. Moreover, the relations between chaplains and soldiers reveal the position of church, traditional faith and alternative beliefs in society. The close bonds between chaplains and soldiers could give chaplains valuable insight into how soldiers did or did not find support and solace in traditional and alternative forms of belief. Accordingly, military chaplains have witnessed ongoing changes in values and beliefs. Finally, chaplains inherently face tensions in their line of work: between their loyalties to the church, the armed forces and the soldiers they serve. Their traditional task of running religious services could clash with the military view of their role

as morale boosters. Their duty to serve these 'two Lords' (God and the state) might lead soldiers to wonder where the true loyalty of their padre lay.

While important themes figure in this edited volume, they could have been scrutinised more explicitly. The authors of the contributions address the history of Dutch Protestant military chaplains both chronologically and thematically. The volume opens with a brief history of the Dutch Protestant chaplaincy from 1815 to 1939 and then progresses through the Second World War, the Dutch Indies, the Cold War and the debate on nuclear weapons to the work of the padres during recent missions in Afghanistan. The articles describe them cycling to battlefronts to visit the troops, gathering and burying the dead and visiting and supporting the wounded and the bereaved families. The contributions follow chaplains to the Dutch Indies, on board navy ships in Korean waters, caught amid tensions between church and state on the question of nuclear weapons and, finally, to Afghanistan, in an article by a military chaplain who served there. They reveal how these padres evolved from instruments safeguarding religious piety and military obedience into more independent, valued 'safe zones' for soldiers to seek support and comfort.

The strongest merit of this volume lies in venturing into all facets of virtually uncharted territory, based on interesting source material. The book offers a thematic overview of Dutch Protestant military chaplains to pave the way toward more advanced studies on this subject, as stated in the introduction. Most articles are short and are not always able to cover their subjects in such detail as one would desire. One article about the padres in the Dutch Indies, for example, addresses the issue of organising a chaplaincy overseas under difficult circumstances: a shortage of preachers, vast distances from the home organisation and tensions between senior chaplains. The interesting moral question as to the actions and purpose of the armed forces in the Indies, however, is addressed only superficially. Comparative study with other overseas chaplaincies (e.g. British) might have added value here. Additional research is necessary, and much work remains to be done. Another article that fails to achieve its full potential is the discussion about nuclear weapons in the 1960s. Although the author asks all the right questions about the tensions between church and state and the limited freedom of expression among chaplains within the military establishment, some more explicit in-depth analyses and comparative studies with debates abroad would have been welcome. Nor does the volume contain a chapter introducing and scrutinising the role and work of military chaplains in general. Although this is covered to some extent in the introduction, a more theoretical chapter introducing the subject through analyses of and comparisons with the historiography on their counterparts abroad would have greatly enhanced this book. A general conclusion addressing these theoretical and analytical questions in the context of the themes covered in this volume might have enabled readers to understand more about the subject and have reinforced

the call of the publication for further action. In addition to strengthening the analytical foundation of the book, it might have conveyed a sense of the specifically Dutch aspects in the ongoing organisation of military chaplaincy.

The present volume does, however, add substantially to the existing literature on these fascinating figures and might through its inspiration and encouragement increase interest and instigate more research and publications on Dutch military chaplains.

Hanneke Takken, Utrecht University

Marie Cornaz, *The Dukes of Arenberg and Music in the Eighteenth Century. The Story of a Music Collection* (Collectionner La Musique/Collecting Music IV; Turnhout: Brepols Publishers, 2015, iv & 267 pp., ill., ISBN: 978 2 503 55557 7).

This publication is the revised and expanded edition of a study that previously appeared in French: *Les ducs d'Arenberg et la musique au XVIIIe siècle. Histoire d'une collection musicale* (2010). In turn, this was the result of Marie Cornaz' exploration of the music collection held in the private archives of the Arenberg family at Enghien (Hainot region – Belgium). The study was translated from French into English by Anna J. Davies. Marie Cornaz is curator of the music collections at the Royal Library of Belgium and Senior Lecturer at the Université Libre de Bruxelles. Cornaz's research of this collection began in the 1990s, and resulted in bringing it to scholarly attention with the publication of two catalogues in the *Revue Belge de Musicologie* 58 (2004). The first outcomes of her research of thousands of works are represented in the aforementioned book.

The investigation of private music collections can provide musicians and musicologists with previously unknown or forgotten repertoire, and thus enrich our knowledge and understanding of compositions, their history, and performance. One of the major findings in more recent decades of such a private collection was the music collection (including many compositions by the Bach family) of the Berlin Sing-Akademie, which had become inaccessible as a result of the Second World War, until it was discovered in Kiev in 1999 by a small group of Bach scholars. In 2001, the collection was returned to the private ownership of the Sing-Akademie, and has been held in depot in the Staatsbibliothek in Berlin, where it is now available for readers to consult. Another, more recent finding, related to a composer originating from the Low Countries, was done in the library of the Conservatorio di Musica Santa Cecilia in Rome, where a previously unnoticed collection with compositions of Ghiselin Danckerts was uncovered – all compositions of which musicologists earlier thought that they were lost.

The large amount of works investigated by Cornaz asked for in-depth-study of the most outstanding of these works, as well as the question how these and others had found themselves in the family archives. *The Dukes of Arenberg and Music in the Eighteenth Century* explores these questions and describes the development of a music collection created by one of the most influential European noble families under the Ancien Régime. This unique collection of sources, including prints and manuscripts from all over Europe, began to expand in the last years of the seventeenth century, and

grew gradually throughout the eighteenth century. The outcomes of Cornaz' studies include the discovery and identification of previously unknown works by e.g. Italian composers such as Antonio Vivaldi, Alessandro Scarlatti, and Pietro Torri.

The foreword (with a family tree on page 11) introduces the reader to 'the story of a discovery, a catalogue, and the genesis of a study'; the introduction describes the history of the Arenberg family and the history of its library and music collection. The three chapters of this publication are each devoted to the development of the family's music collection by one of its dukes: Léopold-Philippe, fourth Duke of Arenberg (1708-1754) (Chapter I); Charles-Marie-Raymond, fifth Duke of Arenberg (1754-1778) (Chapter II); Louis-Engelbert, sixth Duke of Arenberg (1778-1820) (Chapter III). In the modest epilogue (207-2012), Cornaz pays attention to Prince Paul d'Arenberg (1788-1844), the family member with the greatest interest in music, although music was also very important to his father, Louis-Engelbert, especially after he had been blinded in an accident. Paul became a clergyman (Honorary Canon in Namur at Saint-Aubin Cathedral), and composed about thirty works, including a *Missa Brevis* in G, and a number of piano compositions, obviously inspired by Cramer and Clementi.

The Arenberg family acquired numerous manuscripts and prints, not only of well-known musicians, such as the Italian composers mentioned above and Lully, Händel, Pergolesi, C. Ph. E. Bach and Johann Christian Bach, but also of many composers who are nowadays less known, such as Pietro Antonio Fiocco and his family. Cornaz also discusses instruments that were supplied to the Arenberg family and may have been made by famous instrument makers, such as the Antwerp harpsichord-makers Ruckers and their colleague from Brussels, Jérôme Mahieu.

The book is beautifully produced and consists of everything a critical reader wishes to find: a fine structure, excellent prose, many full colour reproductions of highest quality, and, above all, a lot of information. This information is not only related to the music collection itself, but also to the role played by the Dukes of Arenberg as patrons of the arts, including their social networks and connections to numerous personalities, institutions, and societies, such as freemasonry. Finally, the reader finds a detailed bibliography, including sources available in the Arenberg Archives and Cultural Centre, the State Archives in Mons, and the State Archives of Belgium (Brussels), as well as an exhaustive list of publications. All in all, this is a lovely book which will easily serve as an adornment on the bookshelves of readers with an interest in western music of the eighteenth century.

Albert Clement, Universiteit Utrecht/University College Roosevelt

Thijs Weststeijn, Eric Jorink, and Frits Scholten (eds.), *Netherlandish Art in its Global Context* (*Netherlands Yearbook for History of Art*, 66) (Leiden: Brill, 2016, 295 pp., ISBN 978 90 04 33497 7).¹

The subject of this volume partly overlaps that of an earlier volume, *Picturing the Exotic 1550-1950. Peasants and Outlandish People in Netherlandish Art* (53, 2002): almost half of the articles here deal with the depiction of non-Europeans. The subject of relations with ‘the Other’, whether or not in a (post)colonial context, is popular in current art history.

This volume contains nine articles, preceded by an introduction by one of the editors, Thijs Weststeijn. One of his topics is the relation between China and the Netherlands, which was the theme of an exhibition he organised in the Frans Hals Museum in Haarlem in 2017. The volume ends with an article by Thomas DaCosta Kaufmann, an *éminence grise* of the ‘geohistory of art’ (the importance of geography for art and art history).

The articles can be divided into four categories. Those in the first and second categories can be seen broadly as iconographical studies. The first category is concerned with the depiction of non-Europeans. One article by Nicole Blackwood is on two (lost) portraits of an Inuit man by the Dutch artist Cornelis Ketel (the man had been brought to London by the Cathay Company, which had been trying to find its way to China via the Northwest Passage). Another by Barbara Uppenkamp considers ‘Indian’ motifs, including human figures in Rubens’s altarpieces. Another is on the identity of a ‘Korean’ man in one of Rubens’s altarpieces, here identified as the Chinese merchant Yppong, who visited the Dutch town of Middelburg in 1600. This article is by Thijs Weststeijn and Lennert Gesterkamp. Drawings of the South African Khoikhoi (formerly known as Hottentots) – shown in a 2017 exhibition about South Africa in the Rijksmuseum – are discussed by Julie Berger Hochstrasser, who published *Still Life and Trade in the Dutch Golden Age* (2007), an important book in the postcolonial critical tradition. Both Ketel and the draughtsman who depicted the Khoikhoi around 1700 had their subjects in front of them. Rubens, however, based his renderings of ‘foreigners’ on publications such as *Historia India Orientalis* (Frankfurt 1598) by the De Bry brothers. (There is an important article about this book by the Dutch historian Ernst van den Boogaart in the 2002 *Yearbook*.)

The second category of articles deals with the depiction of non-European artifacts – the other aspect of Rubens’s ‘Indian’ motifs’ – such as ‘Indian daggers with idols’ (Javanese krisses) in the paintings of the Antwerp artist Frans Francken by Christine Göttler.

The third category comprises two articles about objects made in Europe and Asia. Annemarie Klootwijk discusses Dutch imitation lacquer. While Weststeijn in his Introduction states that ‘Art historians have come relatively late to such a global perspective’ (compared to scholars of social and political history), the study of *chine de commande* – porcelain made to order in China for the VOC or other European trading companies – and Japanese export lacquer has a venerable tradition that goes back to at least the 1960s. Ebeltje Hartkamp-Jonxis, who writes about ivory objects made in Sri Lanka for Dutch patrons (1640–1710), organised an exhibition about Indian chintz in 1987–1988 (*Sits: Oost–West relaties in textiel*). The exhibition *Chinoiserie: China–Delft–Europa*, with catalogue, was held in Delft even earlier, in 1976. For specialists in the decorative arts this global perspective is nothing new.

Two further articles form a fourth, mixed, category. One is concerned with a Chinese eighteenth-century woodcut modelled on a print after Abraham Bloemaert (1610–1611). This article, by Ching-Ling Wang, is written from a Chinese rather than a European point of view, which is unusual. It is a pity that Weststeijn in his Introduction only illustrates one of a series of Chinese prints after 48 paintings made in Munich, and does not analyse it. These miniature paintings after designs by famous Dutch and Flemish artists were presented by a German Jesuit missionary to the Chinese emperor in 1640. They have not survived, but their remarkable transformation can be guessed when one compares the simple lines of a woodcut by the Chinese artist with its ultimate model, a very elaborate engraving by Hendrick Goltzius with many grey tints. It is regrettable that we do not know the Munich intermediary.

The other article in the fourth category, by Stephanie Porras, is on the spread of the motif of the Archangel Michael from an altarpiece painted by the Antwerp artist Maerten de Vos (1581, now in Cuautitlán Cathedral, Mexico) throughout South America. The idea of this motif going ‘viral’, with local differences, is imaginative and appealing. But one cannot help wondering whether it is really necessary to use recent theories of the internet to explain this dispersal. The subject is not confined to the spreading of European images beyond Europe: the amazing speed with which some sixteenth- and seventeenth-century prints and copies found their way across Europe while others did not, and how they were modified locally, deserves a *Yearbook* of its own.

The Introduction states that the editors did not aim to revive the nineteenth-century tradition of comparative art history, or to write a global art history: they merely envisaged a shift in focus on cross-cultural interactions. DaCosta Kaufmann however did want to write a global history of art. To do so he tried to design a Netherlandish model in contrast to the Italian

model devised by Fernand Braudel of the *Annales* school in 1974 to consider the influence of the Italian Renaissance. Just as ideas, economic forms, artists, architects and objects spread out from Italy, so they did from the Netherlands. After discussing a series of *Annales* concepts – influence, dissemination, diffusion, circulation and mediation – DaCosta Kaufmann concludes that the first three concepts are Eurocentric and cannot serve for a global art history. The other two do not presume one centre from which artworks, people or ideas originate, but have a polycentric paradigm: through mediation the forms, people and ideas change when they move from one centre to the other.

Conceptually there is some tension between the idea of a Netherlandish (or Italian) model and the aim of writing of a history of world art without Eurocentrism. In this Netherlandish model the Netherlanders play an active and dominant role, as they initiate and maintain the circulation of images, objects and ideas (e.g. by the VOC or the production in the print centres in Antwerp and Amsterdam), although non-Europeans add to the ideas and artifacts and thus do have some agency. DaCosta Kaufmann's article raises several questions. Does he really mean that the trading practices of the VOC belong to the same Netherlandish model as the methods with which the Jesuits tried to win souls in China? Is the Netherlandish model really comparable to the Italian model? Will each former colonial empire have its own model? If so, is there also a British model (cf. the article about Ketel's Inuits), and a Spanish one (cf. the article on St. Michael)? Must all those models have been developed before a global art history can be written?

It is clear that this Netherlandish model deserves further elaboration. In the meantime, historians and art historians interested in relations between Netherlandish and non-European art can benefit from reading this volume.

Ellinoor Bergvelt, University of Amsterdam

Jeroen DeWulf, *The Pinkster King and the King of Congo: The Forgotten History of America's Dutch-Owned Slaves* (Jackson, Miss.: University of Mississippi Press, 2017, 320 pp., ISBN 978 14 96 80881 3).

Pinkster, according to the conventional understanding, was a Dutch festival adopted by African American slaves in New York. However, as DeWulf argues, this view is only partially correct, because the festival owes much of its heritage and character to a Catholic Afro-Iberian heritage.

DeWulf's argument rests on distant but plausible connections. Briefly stated, in the sixteenth century people in significant regions of Central West Africa (particularly in the Congo) accepted Catholicism and learned to speak Portuguese. Slaves brought from this region to the New World formed foundational charter generations of slave societies, where Portuguese-influenced African traditions were maintained. Chief among these enduring cultural institutions were brotherhoods, essentially mutual aid societies responsible for caring for the sick and dead. These brotherhoods flourished in the Congo and remerged in a variety of locations in the New World, including New Netherland, where, by 1664, a total of at least 467 slaves had arrived largely from Brazil, West Africa, and the Caribbean.

The Dutch in New Netherland, and their slave-owning descendants in New York and New Jersey, were aware of these slave brotherhoods, recognizing them partly as a threat (such as in a 1741 revolt in Manhattan) and partly as a negotiating partner in master-slave relations. DeWulf uses the term 'cooperative resistance' to describe how Pinkster was an event through which African American slaves negotiated their position relative to the slave-owners. According to DeWulf, the brotherhoods kept alive African celebrations and added some Dutch elements in creating their own version of Pinkster, which first appeared in the record in 1786 and remained popular into the first decades of the nineteenth century.

Casting a glance to Pinkster's roots in the Netherlands, DeWulf describes how the holiday thrived as a fifteenth century Roman Catholic Pentecost celebration. Although Pinkster continued to be recognised in the Netherlands in their Protestant-dominated seventeenth century, it flourished in New Netherland and was eventually adopted by slaves as a major holiday in the calendar.

An African American version of Pinkster developed therefore from two sources (Dutch and African traditions), but it became a separate African American holiday celebrated in both rural and urban locations. A key component of the African American Pinkster celebration was the naming

of an 'African King' which previous historians have identified as a form of comic reversal of order in society. But DeWulf suggests that the named kings played an actual role as leaders in the brotherhoods. While he recognizes some Dutch elements in African American Pinkster (such as flower decorations), he highlights the festival's commonalities with other Afro-Iberian king election ceremonies in New England and Latin America.

When New York finally abolished slavery in 1827, after more than two decades of a gradual emancipation programme, Pinkster lost its main purpose as an event to negotiate master-slave relationships. African American leaders, eager to distance themselves from this carnivalesque Catholic holiday stressed 'Protestant morals based on self-restraint, education, and sobriety' (173). European immigration in the nineteenth century then altered the social structure in Dutch New York further and contributed to the end of the traditional relationship between Dutch Americans and African Americans. Upon the official ending of slavery, African American mutual aid societies quickly appeared and prospered, a sign, DeWulf believes, that they had been operating below the surface all the while.

If DeWulf is correct, he has found a substrata of common trans-Atlantic culture which persisted but evolved over more than two centuries in a variety of slave societies. The late emergence of a record of African American Pinkster celebrations is a problem for this thesis, especially since evidence of the activities of brotherhoods in eighteenth century New York is not vast. DeWulf has provided evidence of the existence of brotherhoods, but it remains unclear how extensive or powerful they were, and whether they truly evolved from earlier forms in Africa. DeWulf follows the evidence to Albany and Manhattan, but one wonders to what extent the brotherhoods were the impetus for Pinkster celebrations in smaller towns or rural areas.

DeWulf argues that New York's Dutch slaves might have preserved Catholic practices despite joining Protestant churches. To make his case, he tells the history of African American baptism in the Dutch Reformed Church. In New Netherland, some ministers encouraged slave baptism, but later generations put more restrictions on the practice. The result was that fewer blacks became members of the Dutch Reformed church. This alone, however, is insufficient evidence for the assumption that they maintained Catholic practices or ideas.

The book's argument bridges large divides of geography and chronology, and is admittedly speculative in places. It is, at the same time, a courageous argument that fellow historians will have to take seriously, and will have trouble disputing, especially since DeWulf has brought together a rare set of language skills in Dutch and Portuguese.

Perhaps DeWulf has found nearly all of the available and relevant evidence on the history of Pinkster, but because this evidence is limited, it allows for multiple interpretations. In the end, I believe this is a good example of the kind of work historians should produce – a well-written book with a

clear thesis, introducing a topic that is relatively unknown, while providing a new interpretation, not just a re-telling of established scholarship. Although six of DeWulf's previously published articles go into forming this new book, these articles were published in a wide variety of journals and are now integrated into a more complete argument.

Most importantly, the book connects Atlantic studies and American history in a broad scope and offers lots of opportunity for reflection about new ways to approach colonial Dutch American history. Scholars like Jaap Jacobs and Wim Klooster have successfully drawn the contours of New Netherland's connections in the Atlantic. Joyce Goodfriend, Shane White, and Andrea Mosterman have explored the roles that African Americans played in New Netherland. Yet, few have considered the development of slave culture in Dutch New York and New Jersey after the British takeover of New Netherlands in 1664. In this, Dewulf has truly broken new ground.

Lastly, I take issue with subtitle of the book. This is not in fact 'The Forgotten History of America's Dutch-Owned Slaves' but an important chapter of that history, which still offers much opportunity for further exploration.

Michael Douma, Georgetown University

Marco Gietema en Cecile aan de Stegge, *Vergeten slachtoffers. Psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2017, 269 pp., ISBN 978 90 8953 946 5).

‘We zijn nog lang niet klaar met “ons” koloniale verleden’, zo opende het redactioneel van een recent BMGN-nummer.¹ Het koloniale verleden is allerminst het enige verleden waar ‘wij nog lang niet klaar’ mee zijn. Ook voor allerlei andere zwarte bladzijden uit onze geschiedenis wordt geregeld aandacht gevraagd, variërend van het slavernijverleden tot aan geweld tegen kinderen in de jeugdzorg. De verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog blijven daarbij een belangrijk ijkpunt, zoals de recente publicatie van *Vergeten slachtoffers. Psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog* door de historici Marco Gietema en Cecile aan de Stegge bevestigt.

De befaamde uitspraak van Huizinga – ‘geschiedenis is de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden’ – is nog altijd raak. Momenteel betekent dit ‘zich rekenschap geven’ vaak enerzijds het afrekenen met misstanden uit het verleden, en anderzijds het recht doen aan de slachtoffers. In dit verband moet ik denken aan een uitspraak van de Sloveense filosoof Slavoj Žižek uit 1995: ‘We leven in een tijdperk van universele victimisering. We zijn in elke situatie op zoek naar het slachtoffer’.² In het verlengde hiervan schreef de Belgische historicus Antoon Vrints: ‘Het is juist vaak het slachtofferperspectief dat in het hedendaagse door victimisering gedomineerde klimaat een nuchtere analyse van geweld in de weg staat’.³

Het is niet de bedoeling hiermee iets af te doen aan de ernst van wat er is gebeurd met de psychiatrische patiënten in de Willem Arntsz Hoeve tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met aandacht en erkenning voor al dan niet vergeten slachtoffers is niets mis. Wel meen ik dat historici zich rekenschap moeten geven van de cultuur van waaruit zij de vraag krijgen – en soms de opdracht en bijbehorende financiering – om aan historische waarheidsvinding te doen. Mijn eigen ervaring⁴ is dat er een zeker spanningsveld bestaat tussen de normatieve vragen en verwachtingen vanuit opdrachtgever, politiek en maatschappij, en de descriptief-analytische invalshoek van historici.

Dit spanningsveld is expliciet aanwezig in het boek van Gietema en Aan de Stegge. Dit blijkt al direct uit het contrast tussen de normatieve hoofdtitel *Vergeten slachtoffers* en de descriptieve ondertitel *Psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog*. De hoofdtitel verwijst naar de ontstaansgeschiedenis van het boek. De auteurs kregen de

opdracht om dit boek te schrijven nadat er Kamervragen waren gesteld naar aanleiding van een televisie-uitzending over het verzwegen oorlogsleed van psychiatrische patiënten tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵ Het onderzoek van Gietema en Aan de Stegge werd moreel en materieel gesteund door het Rijk, de provincie Utrecht, de gemeente Zeist en een hele lijst andere instanties. De rechtsopvolgers van de Willem Arntsz Stichting (Altrecht GGZ en Reinaarde) gaven de opdracht om dit boek te schrijven, in coördinatie met een onafhankelijke ‘Kerngroep Vergeten Slachtoffers’. In het voorwoord schrijven de opdrachtgevers over deze vergeten slachtoffers, de 1163 patiënten die gedurende de Tweede Wereldoorlog in de Willem Arntsz Hoeve overleden: ‘Met het onderzoek naar wie zij waren, wie zij zijn geworden geven we hun gezicht terug, erkennen wij hun leven en hun wederkerige betekenis voor anderen. Omdat ze erbij horen. Voor henzelf, voor hun familie en vrienden, voor de inwoners van Den Dolder en voor de medewerkers van toen en nu is deze erkenning persoonlijk en maatschappelijk van groot belang’.

Zoals de ondertitel aangeeft, bestaat dit boek grotendeels uit een zorgvuldige reconstructie van de verwickelingen – en in het bijzonder de almaar verslechterende leefomstandigheden voor de patiënten – in de Willem Arntsz Hoeve tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de patiëntensterfte in de Hoeve piekte tijdens de Hongerwinter, eisten voedseltekort, kou, gebrek aan hygiëne en infectieziekten al in de jaren daarvoor hun tol. Mede door de evacuatie van patiënten uit verschillende andere Noord-Hollandse inrichtingen naar de Willem Arntsz Hoeve, namen overbevolking en schaarste aan levensmiddelen en brandstof al in 1942 en 1943 zorgwekkende vormen aan. Deze situatie ging van kwaad tot erger ook doordat de belangen van de patiënten veronachtzaamd werden door de nationaalsocialistische regenten en de geneesheer-directeur van de Hoeve, die respectievelijk in 1942 en 1943 waren aangesteld.

De descriptieve aanpak is grotendeels geslaagd. Op basis van zorgvuldig, ambachtelijk bronnenonderzoek geven de auteurs een

1 ‘Redactioneel’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 132:2 (2017) 2.

2 Geciteerd in: Aart Brouwer, ‘Het obscene geheim’, *De Groene Amsterdammer*, 31 mei 1995. <https://www.groene.nl/artikel/het-obscene-geheim> (geraadpleegd op 19 juli 2017).

3 Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Studies Stadsgeschiedenis 7; Amsterdam, 2011) 12.

4 O.a. opgedaan tijdens de totstandkoming van: C.Th. Bakker, Timo Bolt en Joost Vijselaar,

‘Haalbaarheid van onderzoek naar geweld in de jeugd-GGZ’, in: Commissie Onderzoek naar Geweld in de Jeugdzorg, *Aanvullend vooronderzoek* (Den Haag, 2017) 143-197. https://www.commissiegeweldjeugdzorg.nl/vooronderzoek/aanvullend_vooronderzoek/ (geraadpleegd op 19 juli 2017).

5 EO-programma ‘Dit is de dag’, uitgezonden op NPO 2 op 25 april 2015. https://www.npo.nl/dit-is-de-dag/25-04-2015/NPWON_1235905.

indringend en aangrijpend relaas van de geschiedenis van een Nederlandse psychiatrische inrichting in oorlogstijd. Waar de bronnen het toelieten – zoals het via nabestaanden opgespoorde dagboek van één van de patiënten – is het ook een ‘history from below’ geworden die een goed beeld geeft van het dagelijkse leven van patiënten en medewerkers.

Wel kreeg ik de indruk dat de auteurs erg dicht op hun bronnen zijn blijven zitten. Dat uit zich onder andere in soms wat al te uitvoerige beschrijvingen en het ‘aan elkaar breien’ van brokken informatie. Met iets meer afstand van de bronnen en een uitvoerigere literatuurstudie had het boek niet alleen een wat strakkere lijn, maar ook meer diepgang kunnen hebben. De auteurs hadden zich bijvoorbeeld explicieter kunnen verhouden tot het standpunt dat Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra innemen in hun standaardwerk over de geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg: ‘Uit niets blijkt evenwel dat Mussert en de zijnen van zins waren de geesteszieken in Nederland te vermoorden door uithongering [...]. Het ging hun om kostenbesparing en verlaging van rantsoenen [...]’.⁶ Bovendien gaan de auteurs voorbij aan de bevinding van Joost Vijsselaar in diens boek *Het gesticht: enkele reis en retour*, dat er in de periode 1890-1950 veel meer verkeer (‘retourtjes’) tussen ‘thuis’ en inrichting was dan vaak is verondersteld.⁷ Op grond daarvan zou je kunnen denken dat tijdens de oorlog vooral zware ‘gevallen’ werden opgenomen in inrichtingen als de Willem Arntsz Hoeve, omdat lichtere ‘gevallen’ eerder naar huis werden gehaald of thuis werden gehouden. Een aantal gegevens dat de auteurs aandragen, zoals de toename van het percentage bedlegerige patiënten, wijzen in die richting. Helaas gaan zij niet dieper in op de vraag in hoeverre een dergelijke verandering van de patiëntenpopulatie kon bijgedragen aan de absolutie en relatieve toename van sterfte. Dit is één van vele ‘confounding factors’ die de (op zichzelf deugdelijk uitgevoerde) kwantitatieve analyse in het zesde en laatste hoofdstuk, ‘de doodsoorzaken besproken’, van betrekkelijke waarde maken.

Het ‘te dicht op de bronnen zitten’ is de auteurs overigens gemakkelijk te vergeven. Ze hebben hun boek in de betrekkelijk korte tijd van ruim een jaar geschreven en spreiden een grote mate aan empathie tentoon. Het gevolg is dat er hier en daar een morele lading in het vertoog en de wijze van formuleren is geslopen. Het lijkt alsof de auteurs telkens willen benadrukken hoe verschrikkelijk het allemaal is wat er is gebeurd – en dat deze donkere geschiedenis tot nu toe is genegeerd – terwijl het verhaal dat ze vertellen genoegzaam voor zich spreekt. Ook gaan de auteurs net iets te ver met de claim dat hun boek het eerste is dat de ‘vergeten slachtoffers’ erkent. In andere

6 Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1970-2005)* (Houten, 2008) 488.

7 Joost Vijsselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam, 2010).

publicaties⁸ is wel degelijk, zij het beknopt, aandacht besteed aan de grote sterfte in psychiatrische inrichtingen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Ondanks deze kanttekeningen moet gezegd worden dat Gietema en Aan de Stegge een gedegen en aangrijpend boek hebben geschreven, dat op een stevig fundament van zorgvuldig bronnenonderzoek rust. De reconstructie van de gebeurtenissen en omstandigheden in de Willem Arntsz Hoeve tijdens de oorlogsjaren is zo krachtig dat de kwantitatieve analyse uit het slothoofdstuk weinig toegevoegde waarde heeft en de soms ‘moraliserende’ toon onnodig is.

Timo Bolt, Erasmus MC, Rotterdam

8 Zie o.a.: Catharina Th. Bakker, ‘Intermezzo (1940-1945)’, in: Catharina Th. Bakker en Leonie de Goei, *Een bron van zorg en geode werken: geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Holland Noord* (Amsterdam, 2002) 127-132; Gemma Blok, ‘Intermezzo: opname in het Derde Rijk 1940-

1945’, in: Gemma Blok en Joost Vijselaar, *Terug naar Endegeest: patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen, 1998); Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest*, 465-510.

Peter Bootsma, *Coalitievorming. Een vergelijking tussen Duitsland en Nederland* (Amsterdam: Boom, 2017, 544 pp., ISBN 978 90 24 40598 5).

Soms hebben geschiedkundige publicaties bij verschijning een actualiteitswaarde die het boek ook buiten de eigen vakkring aantrekkelijk maakt. Dit is het geval met Peter Bootsma's dissertatie over coalitievorming in Duitsland en Nederland na de Tweede Wereldoorlog. In beide landen hebben in 2017 parlementsverkiezingen plaatsgevonden. In Nederland werd vervolgens de traditie van lang en moeizaam formeren voortgezet met de langste kabinetsformatie in de geschiedenis. In Duitsland daarentegen lijkt met een traditie te worden gebroken: kwamen nieuwe regeringen in het verleden meestal snel tot stand, de verkiezingsuitslag van september 2017 leidde voor het eerst sinds lange tijd tot een langdurig politiek proces. Wie de politieke ontwikkelingen in beide landen volgt, vindt in Bootsma's dissertatie veel historische aanknopingspunten om de Nederlandse en Duitse coalitievorming van 2017 te duiden. Bootsma, onder meer coauteur van de veel geprezen biografie van Dries van Agt en auteur van de eveneens positief ontvangen studie over de acties van Molukse jongeren in de jaren zeventig, schrijft zeer toegankelijk, verhalend en met het juiste gevoel voor nuance. De chronologische opbouw van zijn studie maakt het ook goed mogelijk om snel informatie te verkrijgen over de totstandkoming van alle naoorlogse coalities tot 2017 (voor Nederland van 1946 tot en met 2012 en voor Duitsland van 1949 tot en met 2013). Daarmee past het boek in de lange traditie van publicaties over kabinetsformaties in Nederland van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen, waar Bootsma zelf ook gewerkt heeft.

Door de keurige chronologie met achter iedere beschreven kabinetsformatie een 'Intermezzo' over de belangrijkste politieke ontwikkelingen in de tussenliggende periode, heeft de studie een sterk opsommend karakter en is zij voor het grootste gedeelte descriptief van aard. De literatuurbasis over Nederland is breed en de auteur maakt duidelijk dat hij het veld van de politieke geschiedenis van het naoorlogse Nederland goed overziet. Wat Duitsland betreft is dat duidelijk minder het geval. Hier verwijst Bootsma hoofdzakelijk naar algemene overzichtswerken en ontbreekt veelal verdergaande literatuur. Merkwaardig is dat Bootsma de verkiezingsuitslagen in Duitsland in zeteltallen presenteert. In Nederland mag dat gebruikelijk zijn geworden, in Duitsland bestaat deze gewoonte niet, al was het maar omdat door het Duitse kiesstelsel het aantal zetels in de Bondsdag per verkiezingsuitslag verschilt.

Ondanks de waardering voor de geboden overzichten van de kabinetsformaties in beide landen, is het opmerkelijk dat Bootsma nergens de vraag stelt waarom een vergelijking tussen Nederland en Duitsland op dit punt relevant is. Comparatief onderzoek is dan zinvol wanneer het leidt tot meer inzicht in de vergeleken onderwerpen of verklaringen biedt voor verschillen. Dergelijke overwegingen zoekt men bij Bootsma tevergeefs en zo blijven het vooral twee casussen die onafhankelijk van elkaar worden besproken, uitvoerig, maar zonder veel dwarsverbanden.

Wel probeert Bootsma de enorme hoeveelheid feiten en gebeurtenissen tijdens de vele kabinetsformaties analytisch in te kaderen door in te zoomen op wat hij de vier P's noemt: partijen, programma, portefeuilleverdeling en personen. Tezamen, aldus Bootsma, vormen deze vier P's de instrumenten waarmee men de *black box* van de kabinetsformaties in beide landen kan openen. Ze helpen bovendien bij het vinden van een antwoord op de centrale vraag waarom kabinetsformaties in Nederland gemiddeld twee keer zo lang duren als in Duitsland. Nadat Bootsma ca. 175 pagina's over de Duitse en ruim 200 over de Nederlandse kabinetsformaties heeft geschreven, probeert hij in het laatste deel de vier P's vergelijkend te presenteren om zo tot een antwoord op zijn vraag te komen. Geheel overtuigend is dit antwoord niet. Wanneer Bootsma, ter verklaring van de snellere kabinetsvorming in Duitsland, wijst op het Duitse kiesstelsel, waarbij iedere kiezer twee stemmen heeft (een voor een kandidaat, een voor een partij), dan heeft dat niets met de snelheid van regeringsvorming te maken. Gezien de grote verschillen tussen het Duitse en het Nederlandse partijenlandschap is het ook weinig zinvol een antwoord op de vraag te zoeken of de voor Nederland relevante 'uiterste noodzaak-these' (Nederlandse christendemocraten zouden slechts coalities met sociaaldemocraten sluiten wanneer zij geen andere mogelijkheden zien) ook op Duitsland van toepassing kan zijn. En wanneer hij, schrijvend over de P van personen, uitweidt over de portefeuilleverdeling per partij, over het aantal vrouwelijke ministers en over de al of niet juridische achtergrond van ministers in beide landen, mag dat interessante feiten opleveren, maar een antwoord op de centrale vraagstelling komt daarmee niet dichterbij.

Dit ligt vooral aan het gegeven dat de auteur de belangrijkste verklarende factor in het geheel niet behandelt, namelijk de P van partijenlandschap. Als hij die in zijn rijtje van P's had opgenomen, zou hij bij het zoeken naar antwoorden een stuk verder zijn gekomen. Immers, in de jaren vijftig kristalliseerde zich in de Bondsrepubliek een zeer overzichtelijk partijenspectrum uit met CDU/CSU en SPD als twee grote Bondsdagfracties, en met de FDP als *Zünglein an der Waage*. Het gevolg was dat coalitievorming in de Bondsrepubliek decennialang een uiterst overzichtelijke aangelegenheid was met een beperkt aantal mogelijkheden en dienovereenkomstige snelheid. Vanaf 1983 telde de Bondsdag vier fracties, na 1990 waren dat er vijf en daarvan bleven er in 2013 weer vier over. Het feit dat sinds de verkiezingen van september 2017 zes fracties in de Bondsdag vertegenwoordigd zijn en

gebroken werd met de traditie van korte regeringsvorming, wijst op het grote belang van de P van partijenlandschap. De centrale factor ter verklaring van Bootsma's hoofdvraag ligt dan ook in het steeds zoveel grotere aantal partijen in de Tweede Kamer. In de Nederlandse polder waren vrijwel altijd meer partijen nodig voor een parlementaire meerderheid dan in Duitsland en was het nooit verstandig om voor de verkiezingen regeringssamenwerking met politieke concurrenten uit te sluiten. Het gegeven dat in Nederland vrijwel altijd verschillende coalities mogelijk waren, is een factor die in Duitsland goeddeels afwezig was. Het gezegde 'Formeren is elimineren' is in Duitsland onbekend.

Ook een andere P zoekt men tevergeefs bij Bootsma: de P van politieke cultuur. Dit begrip duikt weliswaar een enkele keer in het boek op, maar niet in een verklarende context. De Duitse naoorlogse politieke geschiedenis is niet los te zien van het trauma van de ondergang van de Republiek van Weimar dat ertoe leidde dat stabiliteit en regeerbaarheid steeds hoog in het vaandel stonden. Politieke onzekerheid diende te worden voorkomen en ook daarom lag het voor de hand het land niet gedurende vele maanden 'onregeerbaar' te laten. Daarbij komt dat de Duitse politieke cultuur lange tijd werd gekenmerkt door een concurrentiedemocratie met een keuze tussen een 'links' en 'conservatief' blok en dat heeft decennialang de coalitievorming vereenvoudigd. Ook wanneer Duitsland inmiddels geen ideaaltypische concurrentiedemocratie meer is, de politieke cultuur is en blijft anders dan die in de Nederlandse polder, waar de oude pacificatiedemocratie nog steeds haar sporen nalaat. Samenvattend: Bootsma heeft een lezenwaardige en nuttige studie geschreven met goede overzichten over de Nederlandse en Duitse naoorlogse politieke geschiedenis. Jammer is wel dat hij voor een antwoord op zijn hoofdvraag voor de hand liggende verklaringen over het hoofd heeft gezien.

Friso Wielenga, Zentrum für Niederlande-Studien aan de Westfälische
Wilhelms-Universität Münster

Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel 1: De oude universiteit, 1614-1876* (Hilversum: Verloren, 2014, 912 pp., ISBN 978 90 87 04466 4).

Jubileumboeken vormen een apart genre in de universiteitsgeschiedschrijving.¹ Ze gaan van pure hagiografie tot positivistische kronieken gelardeerd met facta en data. Deze geschiedenis van de Universiteit van Groningen, geschreven naar aanleiding van haar vierhonderdste verjaardag, ontsnapt aan beide. Ze kan gelden als een geslaagd voorbeeld, als een standaardwerk in het genre. Het boek geeft zowel een chronologisch relaas van de geschiedenis van de Groningse *alma mater* als een thematisch overzicht van wat er toe doet. Beide overzichten haken op elkaar in en versterken elkaar door de rode draden die in de tekst verweven zijn.

Een van die rode draden vormt de geografische ligging van deze, voor Nederland noordelijk gelegen Universiteit. De verschuiving van epicentrum in de zestiende en zeventiende eeuw naar periferie in de latere eeuwen heeft alles te maken met de vorming van de Nederlandse natiestaat. Toch maakt de auteur ook duidelijk dat tot in de achttiende eeuw de nationale grenzen voor Groningen minder belangrijk waren dan het gegeven dat het Noorden een duidelijke eigen taalkundige en culturele regio vormde (196). Van Berkel beschrijft duidelijk hoe het gewest en de Groningse Universiteit langzaam maar zeker deel zijn gaan uitmaken van die groeiende ‘natiestaat’. Uiteraard hadden die verschuivingen invloed op de geografische herkomst van de studenten en op de studentenaantallen.

Een andere rode draad in dit boek is van ideologische aard. Hierbij gaat het over de veranderende functie en de betekenis van religie, politiek en wetenschap. Ook hier worden enkele vastgeroeste ideeën herzien of in elk geval sterk genuanceerd (269 e.v.). De Verlichting is niet aan de Groningse Universiteit voorbij gegaan. Er is meer gebeurd en veranderd dan traditioneel wordt aangenomen, vooral op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek. Daardoor veranderde ook de definitie van de Academie wat in de negentiende eeuw werd doorgezet.

Deze rode draden maken dit volumineuze werk aantrekkelijk. We mogen de auteur en de uitgeverij dankbaar zijn dat zij een boek van meer dan 900 bladzijden hebben willen uitgegeven. Dankzij de interessant gebrachte inhoud, de vlotte en soms beeldrijke taal en de uitgekiende vormgeving blijft dit boek boeien.

Wat de vormgeving betreft: het boek is rijk en gevarieerd geïllustreerd met talrijke zwart-wit platen in de tekst en kwaliteitsvolle afbeeldingen in

kleur die op drie plaatsen in het boek zijn samengebracht. De prenten zijn niet alleen een lust voor het oog, ze versterken het verhaal. Prettig om lezen zijn ook de korte verhalen, anekdotes en nuttige toevoegingen in kaderteksten. Hierdoor wordt de lopende tekst niet onderbroken en bezwaard. Ook al zijn niet alle kaderteksten essentieel voor de inhoud, toch kruiden ze het geheel en verlevendigen ze de beweringen van de auteur. De beschrijving (245) over de verloederde en vervuilde staat van de academiegebouwen omstreeks 1700, omdat de pedel zijn taken niet naar behoren vervulde, laten niets aan de verbeelding over. Wel kun je je afvragen waarom de pedel destijds niet werd ontslagen. Het relaas over de studietijd van Antoon en Gerrit Jan Sichterman, beiden in Batavia geboren, geeft een realistischer beeld van hoe de Universiteit functioneerde op velerlei gebied in het midden van de achttiende eeuw dan de administratieve en normatieve bronnen (419-420). Zo ook worden de ‘kleine’ of ‘hypocriete’ kanten van enkele professoren plastisch beschreven (158-159, 709-711). De kaders zijn ook een goede plek om cijfermateriaal in onder te brengen. Omdat de auteur jarenlang in het archief onderzoek heeft gedaan en een waaier aan bronnen heeft geconsulteerd, had hij materiaal in overvloed; de uitgebreid geciteerde bronnen spreken meermaals voor zich. Zoals het een wetenschappelijk werk betaamt, is het boek rijkelijk geannoteerd en voorzien van een uitgebreid bronnen- en literatuuroverzicht. Zeker voor een lijvig boek als dit is het namenregister meer dan nuttig. Een trefwoordenregister ware dan ook meer dan welkom geweest.

Om naar de inhoud van *Universiteit van het Noorden* terug te keren: om het geheel overzichtelijk te houden is het boek per eeuw verdeeld over drie periodes. Binnen elke eeuw wordt de chronologische evolutie van de Groningse Academie besproken en komen er enkele thema's in een apart hoofdstuk aan bod, zoals bestuur, onderwijs en mensen de Academische gemeenschap.

Dit boek is geen lofrede op de grootsheid van de Groningse Academie. Groot was die hoegenaamd niet. Met vallen en opstaan, met successen en tegenslagen, heeft deze noordelijke universiteit haar plaats bevochten in het Noord-Nederlandse universitaire landschap. Hoe dat ging, wordt genuanceerd uitgelegd. Door de Groningse instelling steeds te plaatsen in haar nationale en internationale context en door de nadruk te leggen op de mensen en niet op de structuren, was de auteur in staat mythes en clichés door te prikken, oorzaken van gevolgen te scheiden, onduidelijke of tweeslachtige informatie in de bronnen en uitspraken van tijdgenoten op te helderen en tot een gefundeerd voorstel van interpretatie te komen. Enerzijds bevestigt deze

1 Dhondt, Pieter & Christophe Verbruggen (eds.), *Academic Culture of Remembrance. The Combination of University History, Jubilees and Academic Heritage*, themanummer van *Studium*, 5:3(2012) 137-192 [\[studium.nl/index.php/studium/issue/view/483/showToC\]\(http://www.gewina-studium.nl/index.php/studium/issue/view/483/showToC\); Dhondt, Pieter \(ed.\), *University Jubilees and University History Writing. A Challenging Relationship, Scientific and Learned Cultures and Their Institutions* 13 \(Leiden: Brill 2014\).](http://www.gewina-</p></div><div data-bbox=)

geschiedenis onze kennis over universiteiten in het *ancien régime*, en zeker die over de kleine tot middelgrote Duitse *Landesuniversitäten*: zelfde problemen, zelfde impasses, zelfde overlevingsstrategieën. Om enkele voorbeelden te geven: beperkte financiële draagkracht, het jaloers bewaken van de privileges, professorale inteelt gecombineerd met een gebrek aan talent, maar ook het enthousiasme en idealisme van enkelingen, elitisering van de studentenpopulatie die dikwijls samenging met ongemotiveerde studenten en een grote laksheid in het berechten van misdrijven door de academische rechtbank, de al dan niet positieve of negatieve rol die diverse overheden in het reilen en zeilen van de Academie hebben gespeeld.

Daarnaast komt de specifiek Groningse situatie goed uit de verf: de permanente rivaliteit tussen de Stad en de Ommelanden die dikwijls verlamdend werkte, het laveren tussen prins- en staatsgezinden, de spanningen en zelfs hoogoplopende ruzies tussen ‘rekkeliken en preciezen’, tussen fundamentalisten en vrijdenkers, tussen diverse politieke-partijadepten. Deze problemen komen tot aan de hervorming van het Hoger Onderwijs in 1876 telkens weer terug, hoe verschillend de staatkundige situatie ook was. In zijn Tussenbalans (771-774) vat Van Berkel goed samen op welke wijze continuïteit en discontinuïteit het karakter van de Groningse Universiteit tussen 1614 en 1876 hebben bepaald.

Toch zijn er enkele zwakkere elementen in Van Berkels betoog. Verhoudingsgewijs heeft hij veel aandacht besteed aan de filosofische en theologische faculteiten en aan hun controversen, en minder aan de juridische en zeker de medische faculteiten. Het is niet geheel duidelijk waarom de theologen zo’n dominante rol konden spelen en een meerderheid aan studenten aantrokken, terwijl *Landesuniversitäten*, waar ik Groningen onder reken, juist de nadruk legden op de vorming van juristen en medici, naast die van theologen. Ook over de professionalisering van de Groningse Academie (416 en *passim*) had meer gezegd kunnen worden. De discussie over de missie van de universiteit, *Bildung* of beroepsvorming, is van alle tijden en alle regio’s. Carrièrejagers die de kantjes eraf lopen en enkel financieel en intellectueel aandacht besteden aan wat hun nodig lijkt, is een steeds terugkerende bekommernis van weldenkende professoren en curatoren.

Positief is de grote aandacht die Van Berkel aan de Franse Tijd besteedt, wat niet vanzelfsprekend is in Nederlandse historiografische overzichten. De auteur zegt terecht (380) dat de Franse universiteitspolitiek ingrijpende gevolgen had op het verdere bestaan van de Nederlandse universiteiten, zij het op langere termijn. Die politiek heeft uiteindelijk korte metten gemaakt met de oude geprivilegieerde politieke en sociale universitaire orde. Dat dit zijn volledige beslag pas kreeg met de Wet op het hoger onderwijs van 1876 verklaart de *terminus ad quem* van dit eerste deel van *Universiteit van het Noorden*.

Tot besluit. Door haar structuur en diepgang is deze geschiedenis van de Groningse Universiteit geen traditionele jubileumuitgave, maar een standaardwerk waarmee iedereen die met onderzoek naar eender welke

vroegmoderne Europese universiteit bezig is, profijt kan doen. Net als de geschiedenis van de Leidse Universiteit van Willem Otterspeer toont ook het *magnum opus* van Klaas van Berkel aan dat één begenadigd schrijver die in ideale omstandigheden kan werken, meer vermag dan gespecialiseerde auteurs die bundels samenstellen, hoe kwaliteitsvol die bundels ook zijn.

Hilde De Ridder-Symoens, Em. Hoogleraar Universiteit Gent

Kees-Jan van Klaveren, *Het onafhankelijkheidssyndroom. Een cultuurgeschiedenis van het naoorlogse Nederlandse zorgstelsel* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2016, 288 pp., ISBN 978 90 28 42550 7).

De geschiedenis van de Nederlandse verzorgingsstaat werd, aldus Kees-Jan Van Klaveren, ‘voortgedreven door het streven naar onafhankelijkheid’ (14). Of, anders gezegd, de verzorgingsstaat was het product van de opvatting dat afhankelijkheid een misstand was. Die these vormt de rode draad van *Het onafhankelijkheidssyndroom*, de handelseditie van Van Klaverens proefschrift. In dit boek analyseert Van Klaveren de debatten over de Nederlandse gezondheidszorg sinds de jaren vijftig vanuit het streven om de zelfstandigheid van de burgers te vergroten. Deze debatten waren levendig en ideologisch rijk geschakeerd. De meningen over hoe die onafhankelijkheid moest worden gerealiseerd, verschilden immers grondig van elkaar. Was het recht op zorg een noodzakelijke voorwaarde voor de zelfontplooiing van burgers? Of moest burgers de ruimte worden gelaten om eigen verantwoordelijkheid op te nemen? Van Klaveren voegt een vlot geschreven en toegankelijke historische analyse toe aan de actuele debatten over recht en verantwoordelijkheid in de gezondheidszorg. Een dergelijk historisch perspectief toont dat de debatten over de naoorlogse zorg over meer dan alleen kostenbesparing gingen: impact en nut van overheidsingrijpen zelf stonden ter discussie.

Van Klaverens aandacht voor de ideologische dimensie van het gezondheidsdebat biedt een frisse blik op de geschiedenis van de sociale zekerheid in Nederland. Zo rekent hij in het eerste hoofdstuk af met het beeld van de ‘besluiteloze’ jaren vijftig. Hij spreekt veeleer over ‘voorzichtig balanceren’ in een periode waarin de sociale strijd de Nederlandse politiek domineerde. Dit balanceren bleek van groot belang om de notie van sociale zekerheid politiek te verankeren. De fundamenten van de verzorgingsstaat – onder meer via de invoering van de Gezondheidswet in 1956 – werden in de jaren vijftig gelegd. In het vierde hoofdstuk van zijn boek bepleit Van Klaveren een gelijkaardige revisie van het beeld van de ‘kille saneringen’ tijdens de jaren tachtig. Volgens Van Klaveren waren de jaren tachtig een periode van bezinning op de verzorgingsstaat, die meer was dan een bezuinigingsoperatie alleen. Artsen en politici dachten grondig na over patiëntenrechten, solidariteit en emancipatie van minderheden vanuit de vraag hoe de negatieve impact van overheidsinitiatief – die de zelfontplooiing van burgers in de weg zou staan – kon worden vermeden. De twijfels over de effectiviteit van overheidsingrepen maakten echter dat structurele

hervormingen in de gezondheidszorg, bijvoorbeeld op het gebied van tarifiering, pas in de jaren negentig werden gerealiseerd.

Het onafhankelijkheidssyndroom levert een aanzienlijke bijdrage aan de recente medische historiografie doordat het in gaat op de visies van zowel artsen als politici. Wie een twintigste-eeuwse geschiedenis van de zorg wil schrijven – een thema waarvoor medische historici zich steeds vaker interesseren – kan niet voorbij aan de verstrengeling van het medische met het politieke veld. Van Klaverens tweede hoofdstuk belicht bijvoorbeeld hoe de ‘bespreekbaarheidscultuur’ onder artsen in de jaren zestig zich parallel aan een nieuw politiek discours over keuzevrijheid en zelfontplooiing ontwikkelde. Ethische debatten over kunstmatige inseminatie, abortus en euthanasie werden in de medische en niet-medische pers met een openheid gevoerd die voorheen ondenkbaar was. Het was illustratief voor de consensus die onder de meeste Nederlandse artsen groeide dat hun oude prerogatieven niet meer pasten bij de verbrede, toegankelijkere zorg. In de jaren zeventig – de focus van het derde hoofdstuk van Van Klaverens boek – kwam die consensus onder druk. Verschillende artsen, in het bijzonder psychiaters, namen deel aan het maatschappelijke debat over de ‘zieke’ samenleving en riepen om een doelmatiger overheidsingrijpen in de gezondheidszorg. De visie van deze progressieve groep werd echter niet gedeeld door de meerderheid van de artsen. Zo tekende zich onder artsen en politici een nieuwe breuklijn af, een breuklijn tussen conservatieve en progressieve krachten. Dankzij het gebruik van nieuwe begrippen als ‘zelfzorg’ en ‘mantelzorg’ kon geleidelijk opnieuw overeenstemming worden gevonden, bijvoorbeeld op het gebied van ouderenzorg.

Die laatste bevinding typeert de door Van Klaveren gehanteerde methodologie. Zijn studie steunt op een inhoudsanalyse van de zorgdebatten met bijzondere aandacht voor de evolutie van de gebruikte begrippen, zoals solidariteit. *Het onafhankelijkheidssyndroom* kan daarom een ideeëngeschiedenis worden genoemd. Het bronnencorpus bestaat in hoofdzaak uit medische tijdschriften, waarvan *Medisch Contact* en het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* de voornaamste zijn. Die worden aangevuld met beleidsrapporten, wetteksten en krantenartikelen. De sterke focus op het publieke debat over de gezondheidszorg heeft echter zijn beperkingen, want die leidt tot een beperkte selectie van sociaal geneeskundigen en prominente politici. Het werk achter de schermen in adviescommissies, de rol van juridische en andere experts en het overleg met de achterban (zowel in de medische als in de politieke wereld) blijft grotendeels buiten beeld. Juist omwille van de focus op het publieke debat is het jammer dat de rol van de media weinig wordt gethematiseerd. Ook de posities van de mutualiteiten en de patiëntenverenigingen hadden uitgebreider behandeld kunnen worden.

Andere thema's behandelt Van Klaveren uitvoerig door middel van casestudies. De passages over de maatschappijkritiek van sommige psychiaters in de jaren zeventig of de veranderende opvattingen over ouderenzorg zijn

gedetailleerd en verlevendigen het narratief. Sporadisch wijst Van Klaveren op de diversiteit van de gezondheidssector, bijvoorbeeld waar het gaat om ethische keuzes betreffende reproductieve geneeskunde en levensbeëindiging in katholieke ziekenhuizen. Hier en daar maakt Van Klaveren een vergelijking tussen het Nederlandse zorgstelsel en dat in Groot-Brittannië of de Verenigde Staten om de eigenheid van de Nederlandse gezondheidszorg te accentueren. Die uitweidingen brengen diepgang in een boek waarvan de grootste kracht niettemin ligt in de zorgvuldige inhoudelijke analyse van een debat dat gedurende een halve eeuw werd gevoerd. Door de ideologische keerpunten helder te beschrijven en te plaatsen binnen hun eigentijdse context, biedt Van Klaveren een langetermijnperspectief op de discussies over de Nederlandse gezondheidszorg waarop – ook nu nog – al te vaak vanuit een politieke agenda wordt teruggeblikt.

Joris Vandendriessche, KU Leuven

Wim Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim (1693-1746)* (Dissertatie Universiteit Leiden 2016; Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016, 238 pp., ISBN 978 90 87 04597 5).

De raadspensionarissen in de Republiek moeten zich met een bescheiden historische belangstelling tevreden stellen. In 1946 publiceerde A. de Fouw zijn boek *Onbekende Raadspensionarissen*. Sindsdien verschenen enkele monumentale studies over onder meer Johan van Oldenbarnevelt (Jan den Tex, 1960-1972) en Johan de Witt (Herbert Rowen, 1978), die van grote waarde blijven, maar inmiddels wat stoffig zijn geworden. Van andere grote raadspensionarissen wilde het niet tot echte biografieën komen en bleef het bij essays of bundels, zoals over Gaspar Fagel (Elizabeth Edwards, 2002) en Anthonie Heinsius (Jan de Jongste en Guus Veenendaal, 2002). De meest recente uitgave is het populairwetenschappelijke relaas van Luc Panhuysen over de gebroeders De Witt (2005).

Waarom trekt de belangrijkste ambtsdrager uit de vroegmoderne tijd zo weinig aandacht? Een belangrijke reden lijkt in enkele gevallen van zeer praktische aard te zijn. Van Fagel en Oldenbarnevelt, die beiden uitgebreide archieven nalieten, is bekend dat hun handschrift soms amper te ontcijferen is. Voor Heinsius geldt juist dat zijn volledige briefwisseling toegankelijk is in de uitgave van twintig kloeke delen (Guus Veenendaal, 2001), maar dat de man achter de correspondentie amper zichtbaar is. Het gevolg van deze historiografische lacune is dat we verrassend weinig weten over de uitoefening van het ambt van raadspensionaris in de praktijk en de ontwikkeling van het ambt door de tijd heen. Dit geldt vooral ook voor de achttiende eeuw.

Om deze reden is de dissertatie van Wim Dral meer dan welkom. Anthonie van der Heim, raadspensionaris van 1737 tot 1746, is een van die 'onbekende raadspensionarissen'. Hij was een neef van Anthonie Heinsius, raadspensionaris van 1689 tot 1720. Op basis van veel materiaal beschrijft Dral de familie waarin Van der Heim opgroeide. De Van der Heims kwamen uit het Duitse Lippe, maar migreerden in de zeventiende eeuw naar Holland. Anthonies grootvader bezat een bierbrouwerij, zijn vader was regent in Delft en huwde de zus van raadspensionaris Heinsius. Anthonie werd secretaris van de Generaliteitsrekenkamer op de uitzonderlijk jonge leeftijd van 16 jaar, ongetwijfeld mede door toedoen van Heinsius, wiens volledige bibliotheek hij in 1720 erfde. In 1727 volgde hij Simon van Slingelandt, die toen raadspensionaris werd, als thesaurier-generaal op, en tien jaar later werd hij zelf in dit ambt benoemd. Historici hebben doorgaans Van der Heims

ambtsperiode getypeerd als weinig opmerkelijk, en Dral wijkt eigenlijk niet van dat oordeel af. Maar hij geeft er wel kleur en diepgang aan.

De ambtstermijn van Van der Heim stond in het teken van financiële hervormingen in de lange nasleep van de enorme schuldenlast die de Republiek opbouwde in de Spaanse Successieoorlog, toenemende binnenlandse druk om het stadhouderschap en de neutraliteit van de Republiek in de Oostenrijkse Successieoorlog te herstellen. Opmerkelijk is een historisch initiatief van Van der Heim voor de invoering van inkomstenbelasting. Hij hield vast aan een afzijdigheidspolitiek in de Oostenrijkse Successieoorlog, maar was wel pro-Engels, een positie die weinig opleverde. Dral toont ook aan dat, anders dan vaak gedacht, Van der Heim zich niet heeft ingespannen voor het herstel van het stadhouderschap.

Dral heeft als buitenpromovendus vele jaren gewerkt aan de biografie, die chronologisch is opgezet maar daarbinnen ook duidelijke thematische eenheid heeft. Hoofdstukken zijn gewijd aan de persoonlijke achtergrond van Van der Heim, zijn functioneren in de Generaliteitsrekenkamer, de Raad van State en als raadpensionaris, maar ook aan benoemingsprocessen. Geheel in lijn met de 'school' van Drals tweede promotor, Simon Groenveld, blinkt het boek uit door grondig archivalisch onderzoek, aan de hand waarvan het leven en de carrière van Van der Heim gedetailleerd uiteen worden gezet. Het onderzoek naar het functioneren van Van der Heim in de Generaliteitsrekenkamer heeft mooi materiaal opgeleverd. Een belangrijke uitkomst van het onderzoek is inzicht in de complexe benoemingsstructuur in de Republiek; Drals grondige uiteenzetting van de uiterst omzichtige wijze waarop Van der Heim werd benoemd in de Rekenkamer en als raadpensionaris zijn van grote waarde. Slechts een hiaat in het archiefonderzoek is evident: er is geen enkel buitenlands archief bezocht, zodat we de internationale politiek van Van der Heim minder goed kunnen beoordelen.

Was Van der Heim nu een ambtelijk bestuurder of een politiek leider? Dit is de vraag die Dral stelt en wellicht weinig verrassend beantwoordt met de conclusie dat hij het allebei was. De achterliggende vraag is in hoeverre Van der Heim daarmee een typische raadpensionaris was of juist niet. Ons beeld van de raadpensionarissen is immers bepaald door de markante, uitgesproken politiek-ideologische figuren als De Witt en Oldenbarnevelt, maar moet dit beeld worden bijgesteld? Het is jammer dat Dral daar niet uitgebreider op ingaat. Daarom is de toegevoegde waarde van deze politieke biografie beperkt. Dit komt deels door de beschrijvende methode van het boek, waarin conclusies meestal het karakter van een samenvatting krijgen. Maar het komt vooral door focus op Van der Heim zelf. Hoewel de auteur in het voorbijgaan soms vergelijkingen maakt met andere raadpensionarissen (19, 100, 119), blijven de conclusies van het boek beperkt tot de carrière van Van der Heim zelf. Voor zover deze politieke biografie een casestudy is naar het functioneren van raadpensionarissen, vinden we geen diepgaande interpretatie van het ambt van raadpensionaris of een systematische vergelijking.

Al met al biedt *Tussen macht en onmacht* inzicht in de invulling van het ambt van raadpensionaris in de praktijk en is het een mooi portret van een van die onbekende raadpensionarissen uit een eeuw die door politiek historici nog weinig bestudeerd is. Het boek maakt echter ook duidelijk dat verder onderzoek naar het ambt van raadpensionaris wenselijk is.

David Onnekink, Universiteit Utrecht

Evelien Gans and Remco Ensel (eds.), *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society* (NIOD Studies on War, Holocaust, and Genocide; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 598 pp., ISBN 978 90 8964 848 8).

The historian Christian Gerlach has recently called attention to the fact that the level of anti-Semitism in a given society did not necessarily correlate with the number of Jews murdered during the Holocaust. Survival rates in Romania, where anti-Jewish hostility was ubiquitous, were higher than in Croatia, Slovakia and Hungary. France, too, was known for its long history of anti-Semitic prejudice, unlike countries such as Norway, Belgium or the Netherlands. Yet the survival rate was much higher in France than in the other Western European states. Gerlach has raised this point to argue that anti-Semitism itself was not a sufficient condition for the realisation of mass murder during the Second World War. Remco Ensel and Evelien Gans, by contrast, refer to the 'Dutch paradox' – 104,000 of its 140,000 Jews were murdered despite the country's 'reputation for tolerance' (22) – in order to question this reputation by focusing on anti-Semitism after 1945. In doing so, they have produced the definitive English-language work on the subject.

In her introductory essay, Gans suggests that scholars of anti-Semitism in the Netherlands face public disbelief and defensive reactions precisely because of the tenacity with which many people hold on to the Dutch paradox: the Holocaust, this version of events holds, was a German project, and anti-Semitism in the Netherlands before or after the occupation cannot have been more than a marginal phenomenon. While both the editors and their team of co-authors do not engage in comparative analyses of the relative prevalence of anti-Semitism in postwar Europe, the contributions in *The Holocaust, Israel and 'the Jew'* testify to the presence of anti-Jewish sentiment in Dutch society after 1945. In fact, historians will be able to draw parallels between manifestations of prejudice in the Netherlands and similar forms of bigotry elsewhere, especially in Germany. I shall briefly mention two areas which allow for such comparisons: strategies of denying guilt and the emergence of anti-Zionism.

The authors rely heavily on terms culled from German debates on post-war anti-Semitism, including *Schuldabwehrantisemitismus* (anti-Semitism as a defence against guilt) and secondary anti-Semitism. As they demonstrate in several articles, members of the Dutch public felt compelled to blame the Jews for reminding non-Jews of the horrific events that unfolded in the 1940s. Gans rightly remarks that it would be counter-intuitive to assume that the new frames of reference underlying anti-Jewish rhetoric would be absent from the Netherlands. Indeed, like its German counterpart, Dutch

secondary anti-Semitism engendered new stereotypes that built on older labels and categorizations. The notion of the 'ultimate Jewish victim' (whose moral authority stemmed from the Holocaust as the 'ultimate' crime) fed off older images of the 'resentful' and 'power-hungry Jew'. Anti-Semites also criticised Jewish calls for restitution. Instead of acting modestly and showing gratitude for the help they had received while in hiding, Jews were displaying their usual 'materialism', 'greed' and 'insolence', according to this common diatribe. Former Dutch National Socialists, moreover, not only emphasized the suffering they themselves had endured in Dutch internment camps after the war, but also compared Allied bombings to German 'abuses', a conflation which was popular in the Federal Republic as well, although here the attempt to minimise German crimes was not confined to erstwhile Nazis. This is an important difference.

As was true in Germany and Britain, the Dutch honeymoon with Israel ended in the late 1960s. In and of itself this development would have been hardly surprising, given the idealisation of Zionism before 1967 (amongst the left in Britain, the conservative right in West Germany and left and right alike in the Netherlands) and the subsequent Israeli occupation of foreign land at a time when anti-imperialism began to influence the public at large. But this rejection of Zionism often went hand in hand with anti-Semitic discourse. In the Netherlands, the utilisation of such imagery amongst the New Left was not as common as elsewhere. To take a prominent example: the Palestine Committee, founded in 1969, occasionally refused to collaborate with organisations which equated Israeli policy with the National Socialist persecution of European Jewry, a comparison often found in left-wing West German publications of the time. Even so, Dutch anti-Semites increasingly relied on the connection between Israel and Zionism on the one hand and Jews on the other – most spectacularly perhaps during football matches against Ajax Amsterdam. Ajax, whose stadium was until 1996 located in an area once heavily populated by the Jewish minority and some of whose chairmen belonged to the Jewish community, came to be associated both with the Jews as victims (references to gas and gas chambers being a favourite amongst fans from rival clubs) and the Jews as perpetrators (waving Palestinian flags in stadiums becoming equally fashionable from the 1980s onwards). *The Holocaust, Israel and 'the Jew'* illustrates that the canonisation of the Shoah in public memory can work both ways: either as a reminder of Dutch complicity, National Socialist degradation, and the importance of human rights, or as a form of secondary anti-Semitism which wishes to do away with the memory of Dutch involvement in the Holocaust. The latter, as Ensel and Gans explain in their discussion of the Dutch version of the *Historikerstreit*, has not been confined to football hooligans.

Even a project of this size cannot accommodate the wishes and expectations of all readers, including this one. If there is something to fault with, it is the rather cavalier treatment of methodological questions. To be

sure, there are brief references to psychoanalysis (projection, the unconscious, guilt), Klaus Holz (the Jew as the 'third party'), or Shulamit Volkov (anti-Semitism as a 'cultural code'), but the authors do not attempt to assess the explanatory potential and limitations of these models. Utilising all of them might be a pragmatic approach, but in light of the fact that Freud is not necessarily compatible with Holz and Holz not necessarily compatible with Volkov, the readers would have benefited from a more scrupulous engagement with the conceptual differences underlying the theories that are embraced in the volume. Still, this caveat should not detract from an otherwise impressive work.

Anthony D. Kauders, Keele University

Leen Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late Middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 2017, 593 pp., ISBN 978 90 87 04540 1).

De handelseditie van Leen Alberts proefschrift *Brouwen aan de Eem* werd op 21 januari 2017 feestelijk gepresenteerd in de St. Joriskerk in Amersfoort. Daarbij werd ook een nieuw gebrouwen hobbier naar een middeleeuws recept van Amersfoorts bier gepresenteerd. Het was een drukbezocht, vooral lokaal festijn, maar is er met een publicatie over middeleeuwse bierbrouwerijen ook op wetenschappelijk gebied winst te behalen?

In de inleiding van zijn monografie geeft Alberts een uitgebreid overzicht van de verschenen literatuur over bierproductie en -consumptie in de Middeleeuwen. Een van de bekendste studies op dit gebied is *A history of Brewing in Holland: Economy, Technology and the State, 900-1900* van Richard Unger uit 2001. Unger richt zich in zijn monografie vooral op de drie grote Hollandse biersteden Haarlem, Delft en Gouda, die met Hamburg stuivertje wisselden als ‘het centrum van de bierproductie in Noordwest Europa’ (212). Unger bracht al een indrukwekkende massa gegevens over de brouwnijverheid bij elkaar en presenteerde in tabellen onder meer de jaarlijkse bierproductie en het aantal brouwers per stad. Amersfoort komt in deze tabellen (Tabel III-1 en Tabel III-2) in het geheel niet voor. Alleen daarom al is het terecht dat deze witte vlek door Alberts werd ingekleurd, want ook Amersfoort was een bierstad van betekenis, ook al was dit vooral van regionale betekenis. Dit laatste heeft iets tragisch, want het Amersfoortse bier was volgens Alberts van een ‘aanzienlijke betere kwaliteit dan de concurrerende Hollandse biermerken’ (312). Niettemin bleef de actieradius beperkt – Vlaanderen behoorde bijvoorbeeld niet tot het afzetgebied. Het ontbrak Amersfoort nu eenmaal aan een continue en rechtstreeks aansluiting op de lange afstandshandel. Een belangrijke oorzaak hiervan was de dikwijls beperkte bevaarbaarheid van de rivier de Eem. Een beetje kogge liep er al gauw vast.

Een centraal thema in studies naar brouwnijverheid is opkomst, bloei en neergang, zo ook in *Brouwers aan de Eem*. Alberts is erin geslaagd uit een veelheid disparate gegevens af te leiden dat het aantal brouwers in Amersfoort tussen de veertiende en de zestiende eeuw terugliep van circa 85 naar 25. Dit is beduidend minder brouwers dan in elk van de drie grote Hollandse steden, maar als we het geringe aantal inwoners van Amersfoort – in de zestiende eeuw waren het er nog geen 6000 (199) – in aanmerking nemen, was de ‘brouwerijdichtheid’ in Amersfoort vergelijkbaar met die in Haarlem en Delft.

Het teruglopende aantal Amersfoortse brouwers produceerde in de loop der tijd overigens wel meer hectoliter bier. Interessant is dat de auteur voor deze vergelijking ook de jaarlijkse productie van concurrerende biersteden systematisch in kaart bracht. Die cijfers ‘wijken dikwijls aanzienlijk af’ (211) van de eerder door Unger gepresenteerde cijfers; het vaststellen van de hypothetische productie is per slot van rekening afhankelijk van een reeks aannames. Aan het degelijke overzicht (tabel 17 en 18) van de ‘jaarlijkse commerciële bierproductie in hectoliters’ kan Alberts afleiden dat Amersfoort in de periode 1450-1550 een echte bierstad was. De ‘kleine nummer vier’ (212) beleefde hierna echter, anders dan Haarlem, geen opleving meer.

Alberts onderbouwde het begrip ‘bierstad’ verder met het in kaart brengen van de werkgelegenheid in de Eemstad. Een vijfde van de Amersfoortse bevolking was werkzaam in de bierbrouwerij, wat veel meer was dan de 8 procent mensen die in Hollandse brouwerijen werkte. De auteur beperkte zich bij het in kaart brengen niet tot de directe werkgelegenheid, maar bracht ook de indirecte werkgelegenheid in kaart. Bij die laatste horen ook moutmakers, kuipers, bierdragers en tappers. Na een uitvoerige ‘gang door de bedrijfskolom’ stelt Alberts dat ruwweg twee vijfde van de Amersfoortse bevolking van de brouwnijverheid leefde (355).

Nieuw is de ruime aandacht die Alberts aan het vestigingspatroon besteedt. Brouwers mochten zich in Amersfoort alleen in de binnenstad vestigen, en niet, zo schrijft Alberts (312), in de buitenstad. Met dit laatste wordt bedoeld buiten de eerste, reeds verdwenen, stadsmuur, maar binnen de tweede stadsmuur. Pas op p.433 wordt duidelijk dat dit niet alleen te maken had met het binnenstromen van schoon water in de stad, maar ook met het gegeven dat het stadsbestuur belastingontduiking en overtreding van regels (bijvoorbeeld overbrouwen) wilde tegengaan. Het is een grote verdienste van de auteur dat hij er in is geslaagd de vestigingsplekken van ruim vijftig brouwers uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw te herleiden. Op basis daarvan kon hij vaststellen dat de verspreiding van middeleeuwse brouwerijen niet dezelfde was als op basis van de verpreiding van hefbomen van zogeheten putstoelen langs de gracht weergegeven op zeventiende-eeuwse stadsplattegronden vermoed kan worden. Bovendien bleek dat slechts de helft van alle brouwers aan een A-locatie aan de gracht was gevestigd. Enkele bevonden zich zelfs op een C-locatie, tot zo’n honderd meter afstand van de nabijgelegen gracht. Aangezien voor een gemiddeld brouwsels in de vijftiende eeuw 3000 liter vereist was, vergde het waterhalen voor een dergelijke brouwerij – niet voorzien van een waterleiding – waarschijnlijk enkele mandagen.

Alberts gebruikte ook archeologische gegevens voor zijn betoog, zoals drie opgegraven ondergrondse houten waterleidingen die het water van de gracht naar een brouwerij voerden en negen stookvloeren. Slechts één van deze stookvloeren (aan de Appelmarkt 14) werd aangetroffen op een adres waar volgens de archieven een brouwerij was gevestigd. Archeologische resten

op het adres Kamp 82 zijn fragmentair, maar daar zijn de resten van verkoolde granen ondersteunend bewijs voor de vroegere aanwezigheid van een brouwoven. Op basis hiervan is Alberts' conclusie gerechtvaardigd dat niet alle brouwers hun sporen in het historisch archief hebben nagelaten. Sommige brouwers bleven 'onder de administratieve radar' (474) en zijn daarom voor de historicus onzichtbaar. Archeologen zijn echter terughoudend bij de verklaring van dergelijke resten. Het kan immers niet uitgesloten worden dat fragmentair overgeleverde ovens voor een ververij of kaarsenmakerij werden gebruikt. Alberts is zich van deze kanttekening bewust, maar zodra stookplaatsen op een verspreidingskaart worden weergegeven (475), dan interpreteert de lezer dit al snel als een vaststaand gegeven.

Alberts boek dwingt veel respect af. De auteur benadert elk denkbaar aspect van de brouwnijverheid op deugdelijke wijze, presenteert reeksen nieuwe gegevens in duidelijke tabellen en heeft er zichtbaar veel moeite voor gedaan het geheel met treffende afbeeldingen te illustreren. Wie veel werk verzet, maakt ook weleens een foutje: een pijltje op een illustratie dat net niet lang genoeg is uitgevallen (314, vgl. 437), een uitleg over een methode (434) die de lezer liever na in plaats van voor de resultaten had gezien en een extra publicatie die misschien ook nog gelezen had kunnen worden (J.W. van Petersens *Reizen is tol betalen* uit 2004 voor de paragraaf over transportkosten). Soms had de lezer een pittigere betogende stijl gewenst, zoals Alberts die bij het pleidooi voor de herdefiniëring van het begrip gilde wel hanteert (387-395). Dit alles laat onverlet dat het boek een goed onderbouwd naslagwerk is geworden dat een grotere wetenschappelijke actieradius verdient dan Amersfoort alleen. Amersfoort is dan misschien in veel aspecten een echte middenmoter, *Brouwers aan de Eem* laat de stad boven zichzelf uitstijgen.

Roos van Oosten, Universiteit Leiden

Manu van der Aa, *Tatave! Paul-Gustave van Hecke. Kunstpauze – modekoning – salonsocialist*. (Houten: Lannoo, 2017, 592 pp., ISBN 978 90 8964 848 8).

Slechts weinigen kennen de naam van Paul-Gustave van Hecke. Toch was hij een eeuw geleden alomtegenwoordig in de Vlaamse mode, literatuur en kunst. Zijn biograaf Manu van der Aa typeert hem in de ondertitel van *Tatave!* als ‘kunstpauze – modekoning – salonsocialist’, maar je kunt de flamboyante Van Hecke net zo goed cultureel ondernemer avant la lettre noemen. Tussen 1906 en 1940 zette hij een eindeloze lijst nieuwe culturele tijdschriften, uitgeverijen, exposities, festivals en andere culturele evenementen in gang. Van Hecke keek daarbij nadrukkelijk naar wat er in de rest van Europa gebeurde en had als een van de eersten oog voor nieuwe stromingen als het surrealisme en dada. Zijn bemoeienis maakte de Belgische cultuur dynamischer en internationaler, omdat hij achter de schermen niet alleen als initiator, financier en gangmaker fungeerde, maar ook voortdurend nationale en internationale verbindingen legde tussen kunstenaars en schrijvers die elkaar zonder zijn inbreng minder gemakkelijk hadden gevonden. Toch mislukte er ook veel. Van Heckes rusteloosheid, nonchalance en ideologische draaikonterij zorgden ervoor dat veel samenwerkingen voortijdig strandden, in ruzies eindigden of op niets uitliepen.

Van Hecke is een typische coulissen-figuur, iemand die grotendeels achter de schermen van het kunstbedrijf opereerde. Dit zien we de laatste jaren vaker, biografieën gewijd aan obscure, maar kleurrijke bemiddelaars die vooral interessant zijn omdat ze de opkomst en bloei van meer bekende tijdgenoten faciliteerden. Koen Hilberdinks recente biografie van de excentrieke uitgever en mecenas Johan Polak is daarvan een voorbeeld (*J.B.W.P. Het leven van Johan Polak*. Van Oorschot, 2017), net als het boek dat Wil Heezen en Paul van de Laar wijdden aan de zonderlinge havenbaron die Gerard Reve ondersteunde (*Ludo Pieters 1921-2008. Rode havenbaron, mecenas en vriend van Gerard Reve*. Thoth, 2011). Ook Sjeng Scheijens *Sergej Diaghilev. Een leven voor de kunst* (Bert Bakker, 2010) past in dit rijtje. Interessant aan dit soort biografieën is het inzicht dat ze geven in het grote netwerk van dit type bemiddelaars en in de handige manier waarop die hun contacten inzetten. Ook binnen de wetenschap is er de laatste jaren aandacht voor de manier waarop internationale culturele netwerken functioneren en voor de rol die bemiddeling en sociabiliteit daarbij spelen – zie bijvoorbeeld, in Belgische context, Christophe Verbruggen, *Schrijverschap in de Belgische belle époque: een sociaal-culturele geschiedenis* (Vantilt, 2009) of, breder, Daniel Laqua's *The Age of*

Internationalism and Belgium, 1880-1930: Peace, Progress and Prestige (Manchester University Press, 2013).

Van der Aa schreef met *Tatave!* een biografie die de oplettende lezer veel kan leren over de manier waarop invloedrijke netwerkers als Van Hecke opereerden. Hoe veroverden dit soort spelers een plek in het culturele veld van hun tijd, en welke strategieën gebruikten ze om zich te positioneren? Van der Aa stelt deze vragen echter nergens expliciet. Hij beschrijft Van Heckes *Werdegang* consequent van de buitenkant, zonder veel aandacht voor de achterliggende motieven en belangen, en ook zonder echte poging tot duiding van Van Heckes gedrag. Van der Aa's opsommingen zijn feitelijk, vlot en vaardig, en zijn tempo ligt hoog. We komen tot in detail te weten wat Van Hecke van jaar tot jaar deed, en met wie en hoe, maar de biograaf diept weinig uit en laat ons gissen naar het waarom. Ook in contextualiseren is hij niet heel sterk; de lezer zoekt vergeefs naar inbedding van Van Heckes initiatieven in een bredere context. Zo lezen we het een en ander over Van Heckes succesvolle modehuis 'Norine', maar blijft het onduidelijk hoe de reputatie en positie van dat bedrijf zich verhiel tot soortgelijke modehuizen in België en daarbuiten. Gelukkig levert Van der Aa's minutieuze oog voor detail meer dan genoeg interessants op. Het is daarom voor de oplettende lezer niet moeilijk eigen conclusies te trekken over de manier waarop Van Hecke te werk ging. *Tatave!* toont op bijna elke bladzijde dat Van Heckes opportunisme loonde, net als zijn sluwheid, veerkracht, kameleontisch gedrag, de bereidheid om het roer desnoods zesmaal om te gooien, en het vermogen te vertrouwen op toeval en intuïtie. Ook de kunst om de juiste mensen te kiezen (en weer te laten vallen) leverde Van Hecke veel op, net als zijn geloof in de kunst die hij ondersteunde en zijn bereidheid enorme hoeveelheden tijd, energie en geld in zijn ideeën te investeren.

Daarmee voldoet deze vooroorlogse cultureel ondernemer prachtig aan het profiel van de ideale *cultural entrepreneur* dat econoom Arjo Klamer in 2011 opstelde ('Cultural entrepreneurship', *Review of Austrian Economics*, 2011). Succesvolle cultureel ondernemers, stelt Klamer, hebben een fijne neus voor kansen, zijn creatief (ook in de manier waarop ze die creativiteit marketen en financieren), stellen inhoud boven geld, en zijn meesters in het engageren en enthousiasmeren van anderen. Wat het verhaal over Van Hecke interessant maakt, is dat we nu ook eens de achterkant van deze gedrevenheid in beeld krijgen. *Tatave!* laat terloops, maar tot in detail zien hoe succes óók afhangt van ellebogenwerk, berekening, in- en uitsluiting, klikjesvorming en het al dan niet doelbewust aansturen op brouilles en escalaties. Dat in het geval van Van Hecke ook drank, cocaïne, vrouwen, luxe hotels en snelle auto's in het spel waren, maakt het verhaal des te interessanter. Ook zijn rusteloze wispelturigheid valt op: zodra een onderneming op poten stond, verloor Van Hecke zijn belangstelling, gaf de zaak in andermans handen en ging op zoek naar nieuwe uitdagingen.

Tatave! heeft, concluderend, veel te bieden aan onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de praktijk van vooroorlogse culturele netwerkvorming en internationale uitwisseling. Ook de lezers die meer willen weten over de rol die geld in deze periode in de kunstwereld speelde, komen aan hun trekken: Van der Aa bracht tal van gegevens bijeen over de financiële dynamiek tussen kunstenaars enerzijds en hun opdrachtgevers en ondersteuners anderzijds. *Tatave!* laat daarnaast mooi zien hoe de velden van literatuur en beeldende kunst in de jaren voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog met elkaar verweven waren. Bovenal geeft deze biografie, voor wie goed leest, een prachtig inkijkje in de dagelijkse praktijk van ondernemend kunstenaarschap in een periode waarin de kunsten volop in beweging waren.

Helleke van den Braber, Radboud Universiteit Nijmegen

Henk Roosenboom, *Ontvoerd of gevlucht? Religieuze spanningen in Brabant en de zaak Sophia Alberts (1700-1710)* (Hilversum: Verloren, 2016, 233 pp., ISBN 978 90 8704 628 6).

Sophia Alberts was an eighteen-year-old girl who ran away from home. From the town of Helmond in States-Brabant, she was the only child of Maria Vogelsangh, who ran a fabric shop, and Theodorus Alberts, a notary with a drink problem and a nasty temper. In a town where Catholics vastly outnumbered Protestants, the family was Dutch Reformed, with ministers among their close relatives, and Theodorus served as deacon of the local Reformed congregation, headed by one Ds. Nathanaël Walraven. Sophia was no model of virtue: if rumours were correct, she stole from her mother and had a series of liaisons with young men. She and her parents often fought, and after one clash in November, 1700, that turned violent, Sophia disappeared. After hiding out for a few days in Helmond, she got a ride in a cart to Venray, across the border in a territory belonging to the southern Netherlands. There she declared a longstanding desire to convert to Roman-Catholicism. This claim won her protection in Venray and transformed her story into a case of conscience, at least in the eyes of southern authorities, who refused to extradite her back to Helmond. From a Dutch perspective, though, Sophia was a minor who, as such, fell under the authority of her parents. Under Dutch law, she had no capacity to act on her own behalf, so that her removal from Helmond could only be construed as an act perpetrated by others – in other words, a kidnapping. By whom? Ds. Walraven and the Alberts family immediately pointed the finger of blame at Catholics in Helmond. At the urging of minister and family, the Dutch States General took reprisal measures, ordering the arrest of Helmond's Catholic clergy and a halt to Catholic worship in the town until Sophia was returned. It did not work: over the following years, Sophia resisted all pressure to return to her parents, rebuffing the pleas of Helmond's Catholic pastor and the intervention even of the apostolic vicar of 's-Hertogenbosch. She married; she moved, eventually seeking safety in France; the reprisals against Catholics in Helmond and the wider area continued. The case was only resolved by news of her death in 1708.

A microhistory, *Ontvoerd of gevlucht?* presents the story of Sophia Alberts in far great detail than a brief summary can convey. For Henk Roosenboom, the book was clearly a labour of love, researched and written over a period of some twenty years, beginning when the author worked as city archivist of Helmond. As one would expect, Roosenboom conducted exhaustive research, uncovering every bit of relevant information he could dig out from national,

regional, and local archives. Indeed, Roosenboom goes beyond what is necessary, providing information about how notaries were trained, how taxes were collected, what the rods were made of with which schoolchildren were beaten, seating arrangements in the assembly-room of the States General, the history of Mechelen (where Sophia lived for several years), and many other tangential matters. Such copious background information may be useful to some readers, but it detracts from the narratival flow and pace of the book, which is not as lively a read as some other microhistories. One wishes also that the author had allowed the figures in his story to speak more often in their own words, including more quotations from his rich sources and relying less on paraphrasing.

The title of the book poses the question whether Sophia was kidnapped or had fled. In fact, the book makes clear from early on that the answer was both. Empirically, there can be no doubt that Sophia fled home of her own will; legally, though, Sophia's leaving was indeed a kidnapping. And just as her will was irrelevant under Dutch law, so the question whether Catholics in Helmond were guilty of inducing her to convert or aiding her escape was irrelevant, argues Roosenboom, to the decision of the States General to perpetrate acts of reprisal against them. As the author rightly observes, such acts were a form of hostage-taking, intended to pressure not just local Catholics but also the Catholic Church hierarchy into securing Sophia's return. They were the standard response of the States General to cases in which Protestant children from the Generality Lands were 'kidnapped' by Catholics. At the end of his book, Roosenboom surveys (and in an appendix offers further evidence concerning) nine other cases. Here his research has not been thorough, nor does he present it as such: there were more such cases from States-Brabant, not to mention the other Generality Lands, which Roosenboom excludes from his purview. It goes almost without saying that the book does not compare the Alberts case to known cases of child-kidnappings in Germany and France. This sort of context is lacking in the book, and the lack does arguably influence the author's interpretation of his material.

For Roosenboom, the key to interpreting the case of Sophia Alberts lies in an early modern culture that attributed to parents absolute authority over their children – a culture that expressed itself in a code of familial honour as well as law. Theodorus Alberts would not admit that his daughter had run away from home, Roosenboom argues, because of the loss of face it would have entailed to concede his own inability to control her. Undoubtedly this is true, but Roosenboom underplays another factor acting on both the father and the States-General: anti-Catholicism. This is ironic, given that the very subtitle of the book announces its subject to be religious tensions in Brabant, namely between the large Catholic majority there and the small Reformed minority who held most of the reins of power. In an epilogue that serves as a conclusion, Roosenboom suggests that his microhistory should serve to

qualify the image of a harmonious *omgangsoecumene* (getting along in daily life) prevailing among people of different faiths in the Dutch Republic. In fact, other recent historiography has done the same, suggesting that tensions between Protestants and Catholics in particular were quite high around the turn of the eighteenth century. Roosenboom goes on, though, to place greater emphasis on a split within the Reformed camp: between ‘de gematigde, tot samenwerking met de katholieken genegen leden enerzijds en de kerkenraad onder aanvoering van de predikant anderzijds ... [die] voortdurend bij de Staten-Generaal aandrongen op strengere maatregelen tegen de roomsen’ (197). Surely the very existence of this split points to something religious that the father, minister and consistory, and authorities in The Hague had in common that led them to blame Helmond’s priests and other local Catholics for kidnapping Sophia. That something was a certain conception of ‘popery’: a religion that in their minds was at once aggressive and seductive, with agents intent on leading the Reformed astray, preying especially upon the vulnerable, like the sick and dying – and children. Roosenboom underestimates the role of such preconceptions, which appear in his primary sources just as they do in the sources that document other child-kidnappings.

Benjamin J. Kaplan, University College London

Michiel van Groesen, *Amsterdam's Atlantic: Print Culture and the Making of Dutch Brazil* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017, 265 pp., ISBN 978 08 1224 866 1).

This is a double-faceted book. First, it is a history of the news of and debate over, in oral exchanges and print media, the Dutch conquest of north-east Brazil. This has not been studied as intensively, Michiel van Groesen contends, as is justified by the quantity of news and the effect of that debate in politics. The book also performs a history of that conquest and retreat (which took place between 1624 and 1654), as a necessary complement to the account of the media, a story that will be unfamiliar to many.

The study is focused on Amsterdam because it was the preeminent centre of Dutch news for this period, and the place in the Dutch Republic where discussion was most free. Indeed, Van Groesen contends, Amsterdam had the liveliest and most unconstrained culture of debate in Europe. This makes Amsterdam not only unique and semi-autonomous within the political culture of the Dutch Republic, but possibly exceptional as a news entrepôt within Europe. However, Van Groesen also emphasises that Amsterdam's Atlantic news and (to a lesser degree) the attendant debate spread from the city out to the Netherlands and beyond. His account, he proposes, should be a model for understanding the place of the Atlantic world in European political consciousness, and for the way that news – media management and public opinion – worked more generally in this period.

The book adopts a more or less chronological approach and tells a story of the rise, fall and remembrance of colonial rule. At the start of the seventeenth century limited information about Brazil was available: Van Groesen surveys the sources in print, and imaginatively offers a discussion of costume books to illustrate the nature of both the knowledge and the lack of it. However, with the initial conquest of Salvador in 1624 the trans-Atlantic information system found a way of overcoming distance – and geographical distance is rightly at the heart of this book – to supply Amsterdam's rapidly-growing market for news of Brazil. Van Groesen focuses on two main genres: newspapers, which, because of their weekly periodicity, were especially important in the formation of public opinion; and news maps. These latter were particularly influential to the reception of Brazil news, but had a distinctive and significant place in Dutch print culture more generally.

During the initial euphoria over the colonial success, which was also a blow to the Hapsburg enemy, the coverage of the news was entirely positive, and both the Dutch West India Company and the States General had little

need to effect censorship or control of the press: this would change over the years, though their efforts were only ever intermittent. When Salvador was lost in 1625 the Company lost control of the narrative. Word of mouth challenged the more-or-less official news in print, and eyewitness reports contested the managed media. Van Groesen explores several sites of what he calls 'friction' in the following years: debates over morality of slavery (and the duty to attempt the conversion of slaves), religious toleration, and over free trade. It was during the 1640s, when news of the fall of the Dutch colony was anticipated and rumoured, that public opinion became highly polarised. Rumours are shown to be especially important in this culture, necessitated by the distance and delays in receiving news (though these were not as great as may be thought), but nonetheless influential in shaping opinion and action. This opening of debate Van Groesen calls, following an English pamphlet, 'Amsterdammification'. Pamphlets shaped anticipation of and responses to news, and lay beyond the control of authority. Van Groesen offers a thick description of this culture, including the relationship between oral (including sermons) and printed communication. He pays particularly close attention to *praatjes*, a pamphlet genre representing fictional dialogues between characters that represent 'types' within Dutch society.

With the loss of the colony in Recife in 1654 the news from Brazil stopped, and Brazil disappeared from public debate. The Atlantic world was no longer so important to the political conversation. However, interest in Brazil continued. Instead of the more nuanced picture (the colonial period actually made more subtle the Dutch understanding even of the native inhabitants of Brazil) that had developed when Brazil had been part of an ongoing political and commercial story, a simplistic, romanticised, nostalgic view emerged. In terms of perspicuity this was much like the late sixteenth-century view, but it was coloured by pride as the period entered the history of the military triumphs against the Hapsburgs.

This history of news of Dutch Brazil in Amsterdam sits within a larger interpretative framework: Van Groesen offers a broader contribution to the history of print in early-modern Europe, a field that is anything but neglected. There was, he suggests, a 'public Atlantic'. In this printed news played a determinant role in shaping public opinion, and thereby shaped the actions of the authorities, individuals and institutions. The brief period of Dutch Brazil is sandwiched between the two other major news events that engaged public opinion in the seventeenth-century Netherlands: the fall and execution of Johan van Oldenbarnevelt in 1619, and the murder of Johan de Witt in 1672. But the trans-Atlantic dimension of Dutch Brazil adds an important layer to these other media events, even though they also had an international life. Moreover, while the Amsterdam experience of Dutch Brazil may be unique, Van Groesen suggests that it may form a template for how other countries experienced and worked with the notion of the 'public Atlantic' in their political cultures.

This is a welcome contribution to the history of news and print culture, far beyond the scope suggested by its superficially narrow subject. Its weakness lies in a tendency sometimes to describe readers' responses, and therefore to a degree public and popular opinion, through inference (e.g. 'The readers of *Historisch Verhael* presumably did not care' p. 63) rather than more direct evidence. Its strength lies in its very considerable originality, unmatched knowledge of the historiography, and clear, rich and nuanced account of the breadth of the newsprint culture of Amsterdam during the mid-seventeenth century.

Joad Raymond, Queen Mary University of London

Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (eds.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent: Academia Press, 2016, 350 pp., ISBN 978 90 382 2589 0).

Gouden Eeuwen wil een breed toegankelijke synthese bieden van drie decennia historisch onderzoek naar het stedelijke netwerk in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Lage Landen. Op overtuigende wijze beargumenteren de redacteurs, Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, hun keuze voor een lange periode die zich uitstrekt van de eerste sterke urbanisatiegolf in de elfde eeuw, tot de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke gewesten ten gevolge van de Nederlandse Opstand aan het einde van de zestiende eeuw. Lovenswaardig is ook dat deze bundel niet één stad of vorstendom centraal stelt, maar dat er uitdrukkelijk is gekozen voor een thematische en comparatieve aanpak, die bovendien verder gaat dan de klassieke thematische assen politiek, economie, sociaal en cultuur. De recente inhoudelijke en methodologische verruiming binnen het domein van de stadsgeschiedenis verklaart de terechte keuze voor thema's als de vorming van seculiere en religieuze identiteiten (hoofdstuk 3 en 4), de ruimtelijke dimensie van premoderne steden (hoofdstuk 5), de ontwikkeling van consumptiepatronen en de materiële cultuur (hoofdstuk 6), en de individuele en maatschappelijke impact van opleidingsmogelijkheden en vormen van kennisverspreiding (hoofdstuk 7). Het hoeft geen betoog dat *Gouden Eeuwen* vanwege deze brede waaier aan thema's een breed publiek kan aanspreken en inspireren.

De zeven hoofdstukken zijn telkens door meerdere auteurs geschreven en blijven zonder uitzondering trouw aan de opzet van de bundel. Dat uit zich onder meer in de heldere definiëring en problematisering van de aangehaalde historiografische hypothesen en concepten, die wellicht weinig bekend klinken in de oren van een niet gespecialiseerd publiek. Zo wordt ruim aandacht besteed aan de *New Institutional Economics* (hoofdstuk 1); het civilisatieproces (hoofdstuk 3) en *the spatial turn* (hoofdstuk 5), en worden ook relevante begrippen als het West-Europese huwelijkspatroon (hoofdstuk 2) en *civic religion* (hoofdstuk 4) consequent geduid en genuanceerd. Een kanttekening hierbij is dat de auteurs onderling al bij al weinig met elkaar in dialoog gaan, hoewel dat in de inleiding wel wordt aangekondigd (19). Nadrukkelijker verwijzingen naar de inhoudelijke complementariteit van de hoofdstukken zou de samenhang van de bundel ten goede zijn gekomen. Zo was het gebruik van de stedelijke publieke en meer gespecialiseerde ruimtes, zoals de marktplaatsen, hallen en belforten (hoofdstuk 5), nauw verbonden

met politieke en institutionele ontwikkelingen enerzijds (hoofdstuk 2 en 3), en met bredere cultureel-religieuze en materiële evoluties anderzijds (hoofdstuk 4, 6 en 7). De interne dynamiek van de stedelijke samenleving die zo centraal staat in deze bundel, kristalliseerde zich immers in grote mate rondom de ‘publieke gebouwen of plekken in de stad die aan bepaalde collectieve waarden uitdrukking gaven’ (233). Maar ook de materiële cultuur – en vooral kledij – die in het zesde hoofdstuk uitgebreid aan bod komt, belichaamde de verschuivende machtsrelaties en politieke, culturele en sociale identiteiten.

Een tweede constante in *Gouden Eeuwen* is de eerdergenoemde nadruk op de steeds wisselende verhouding tussen de verschillende belangengroepen binnen de stedelijke samenleving. Vanuit de bekommernis van de stedelijke middengroepen om hun economische, sociale en politieke belangen, is het wellicht weinig verwonderlijk dat zij in nagenoeg alle hoofdstukken voor het voetlicht worden gebracht. Het waren immers de middengroepen die zich in de loop van de dertiende eeuw corporatief begonnen te organiseren door middel van ambachtsgilden, broederschappen en culturele verenigingen, zoals rederijkerskamers, en die vanaf de Late Middeleeuwen politieke inspraak konden verwerven. Het waren ook de ambachtslieden, handelaars en al dan niet politiek actieve poortersfamilies die zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw een materiële cultuur toe-eigenden die refereerde aan de hoog in het vaandel gedragen burgerlijke cultuur, waarden en omgangsvormen. Ten slotte waren het ook deze corporatief georganiseerde stedelingen die de meeste bronnen hebben nagelaten over de juridische, politieke, sociaaleconomische en cultureel-religieuze dynamieken die het stedelijk leven in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Lage Landen vormgaven. Toch hebben de auteurs van de bijdragen in deze bundel allerminst voor de gemakkelijksoplossing gekozen. Waar de bronnensituatie het toestaat, besteden zij aandacht aan genderverschillen en de moeilijkheden waarmee minder goeude stedelingen werden geconfronteerd. Zo komt in het tweede hoofdstuk niet alleen het zogenaamde koopvrouwstatuut aan bod, maar ook de relatief beperkte zorgvoorzieningen voor arme mannen en vrouwen. Verder vertellen de auteurs van het zesde hoofdstuk een genuanceerd verhaal waarin de materiële cultuur in essentie wordt gepercipieerd als een spiegel voor, want versterker van verschuivende sociale ongelijkheden en mechanismen van in- en uitsluiting volgens sociale klasse, politieke en religieuze macht, en gender.

Ongetwijfeld verklaart het gebrek aan bronnenmateriaal het gegeven dat de klemtoon in *Gouden Eeuwen* – hoewel de ondertitel van de bundel anders doet vermoeden – vooral op de Late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode ligt, terwijl de twaalfde en dertiende eeuw vaak naar de achtergrond worden verwezen. In het vierde hoofdstuk (‘Civic Religion’) worden de twaalfde-eeuwse ketterijen bijvoorbeeld slechts in de marge

genoemd, hoewel zij een rol hebben gespeeld in de latere ontwikkeling van de begijnenbeweging en bedelordes. Ook in de laatste twee hoofdstukken blijft de laatmiddeleeuwse periode grotendeels buiten beeld. Daarnaast valt op dat de verschillende hoofdstukken ook de geografische belofte van de titel niet helemaal waarmaken. Eén blik op het plaatsnamenregister (339-344) verraaft meteen een overwegend Zuid-Nederlandse blik die focust op steden als Antwerpen, Brussel, Brugge en Gent, en die slechts zijdelings aandacht heeft voor stedelijke centra in het noorden, zoals Amsterdam, Zwolle, Utrecht en Gouda. Toegegeven, in de inleiding en het eerste hoofdstuk komt de impact van de economische dynamiek op de ontwikkeling van het noordelijke en het zuidelijke stedelijk netwerk aan bod, terwijl in het vierde hoofdstuk aandacht wordt besteed aan het typisch noordelijk fenomeen van de Moderne Devotie. Dit neemt echter niet weg dat een lezer die benieuwd is naar de mogelijk grote regionale verschillen en gelijkenissen betreffende samenlevingsstructuren (hoofdstuk 2), politieke organisatie (hoofdstuk 3), stedelijke infrastructuur (hoofdstuk 5), materiële cultuur (hoofdstuk 6) en scholingsgraad (hoofdstuk 7) grotendeels op zijn honger zal blijven zitten.

Maar wellicht is honger in dit geval gewoon de beste saus. *Gouden Eeuwen* verdient bovenal lof, omdat de bundel een weinig gecompliceerde, ook voor leken behapbare synthese biedt, met aandacht voor de belangrijkste onderzoeksthema's, concepten en hypothesen binnen het domein van de stadsgeschiedenis. Bovendien zullen studenten en onderzoekers door de uiteenlopende onderwerpen die in de hoofdstukken zijdelings of primair aan bod komen, worden geïnspireerd tot aanvullend onderzoek. Vanwege de geografische en historische focus van de bundel, is het nu vooral uitkijken naar comparatieve studies waarin de evolutie en dynamiek van het stedelijke netwerk in de Lage Landen (1100-1600) nog nadrukkelijker wordt vergeleken met de evolutie en dynamiek van andere sterk geurbaniseerde regio's binnen en buiten West-Europa.

Kim Overlaet, Universiteit van Amsterdam

Carla van Boxtel, Maria Grever and Stephan Klein (eds.), *Sensitive Pasts. Questioning Heritage in Education* (New York/Oxford: Berghahn, 2016, 294 pp., ill., ISBN 978 1 78533 304 0 hardback, ISBN 978 1 78533 305 7 ebook).

Charlottesville (Virginia), 12 augustus 2017. Diverse rechts-extremistische, racistische groepjes houden een optocht in de doorgaans rustige universiteitsstad. Medestander James Fields rijdt met zijn wagen progressieve tegenbetogers overhoop. Bilans: een dode en ettelijke gewonden. Motief van de optocht? De plannen om een standbeeld weg te halen van Robert E. Lee, de bekende generaal van de Confederatie tijdens de Amerikaanse burgeroorlog. Meteen lokt het incident in tal van andere landen – onder meer in België – vurige debatten uit of ook daar de ‘foute’ monumenten, straatnaambordjes en dergelijke uit de publieke ruimte moeten worden verwijderd.

Mocht iemand er nog aan twijfelen dat historisch erfgoed de gemoederen behoorlijk kan verhitten, dan werd hier het bewijs geleverd dat dergelijke kwesties een zeer gevoelige snaar kunnen raken. Deze ‘guerres de mémoires’, zoals de Franse historici Blanchard en Vayrat-Masson het fenomeen hebben genoemd, tonen hoe erfgoed emoties kan losmaken. Met diverse vormen van erfgoededucatie wordt nadrukkelijk aan dit emotieve luik geappelleerd. Onproblematisch is dat niet, hoezeer men er ook vanuit gaat dat hiermee de belangstelling voor het verleden, zeker van jongeren, kan worden gestimuleerd. De vraag stelt zich immers in hoeverre dergelijke inzet van erfgoed – dat een krachtig leermiddel kan zijn – verzoenbaar is met de historisch-disciplinaire benadering die in het onderwijs centraal zou moeten staan. Precies deze problematiek stond centraal in het onderzoeksprogramma ‘Heritage Education, Plurality of Narratives and Shared Historical Knowledge’ dat van 2009 tot 2014 liep aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en waarvan dit boek de selectieve neerslag vormt. Dat Maria Grever en haar collega’s hiermee innovatief werk hebben gedaan, staat buiten kijf. De publieke belangstelling voor het ‘ervaren’ van het verleden mag dan groot zijn, onderzoek naar de verhouding tussen erfgoed en onderwijs bestaat vooralsnog nauwelijks.

In *Sensitive Pasts* zijn de verschillende studies in drie delen ondergebracht. Het eerste deel spitst zich toe op een theoretische reflectie over de verhoudingen tussen erfgoed enerzijds en de geschiedenis als discipline en als onderwijsmaterie anderzijds. Het tweede luik belicht concrete situaties in musea en op erfgoedsites. Het derde deel, tot slot, buigt zich over de problematiek van erfgoed en onderwijs inzake gevoelige materies, waarbij

de Holocaust, de Tweede Wereldoorlog, de Palestijns-Israëliëse kwestie en het geweld jegens de Amerikaanse burgerrechtenbeweging aan bod komen. Zoals het laatste onderdeel al laat vermoeden, hebben niet alleen Nederlandse experts aan deze bundel bijgedragen, maar ook specialisten uit Canada, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Israël en Zwitserland. Die internationale casting is een meerwaarde, want uit het boek mag blijken dat zowel de gehanteerde definitie van erfgoed als de verhouding tussen erfgoed en geschiedenis van land tot land aanzienlijk kunnen verschillen. Dit verklaart waarom bijvoorbeeld in de Britse bijdragen eerder ontspannen met die wisselwerking wordt omgegaan, maar in de Verenigde Staten – waar het geschiedenisonderwijs in het secundair onderwijs heel wat dichter staat bij de ‘Geschichte als Gedächtnis’ dan bij de ‘Geschichte als Wissenschaft’ – het wantrouwen van de beroepshistorici ten aanzien van het gebruik van historisch erfgoed groot blijft: ik verwijs wat dit betreft naar de revelerende bijdrage van Bruce VanSledright (University of North Carolina). Door het hele boek heen wordt dit spanningsveld bevraagd vanuit het begrippenpaar kritische distantie en multiperspectiviteit, dat in de diverse bijdragen wat meer theoretisch of, vaker, eerder praktisch, in concrete situaties, wordt uitgewerkt. De impact van de ‘critical heritage studies’, die erfgoed niet langer zien als een per definitie eenduidig gegeven, maar als een permanent te construeren en dus als een veranderlijk of meerduidelijk fenomeen, laat zich daarbij meermaals gevoelen.

Het is opvallend dat in tal van bijdragen het woord *trigger* frequent terugkomt. Door direct contact met erfgoedobjecten, sites en dies meer, komt er een ‘immersive experience’, is er een ‘thrill of touch’, die educatieve verantwoordelijken (leraren uiteraard, maar zij zijn zeker niet de enige spelers in het veld) steeds vaker gaan gebruiken om een leerproces met betrekking tot het verleden op gang te brengen. In de bijdragen in dit boek wordt ervoor gepleit deze mensen beter dan tot nu toe het geval was te leren de affectieve respons te hanteren die deze ervaringen uitlokken. Het is opvallend dat daarbij niet zozeer wordt gemikt op het stevast inzetten op distantie, veeleer wil men gevoelens van empathie of zelfs woede en verontwaardiging een plaats te geven in een nauwkeurig voorbereid leerproces. Daarbij toont zich duidelijk een tendens om af te zien van een directieve aanpak, waarbij één uitleg van of één antwoord op de betreffende vraag wordt vooropgesteld – wat niet zelden fout afloopt. De niet-directieve aanpak, waarbij de multipliciteit van perspectieven binnen een groep tot zijn recht kan komen, leidt tot interessantere resultaten. Uit meerdere bijdragen in dit boek blijkt dat zelfs voor gevoelige thema’s – stevast duiken daarbij de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust, het Nabije Oosten, het kolonialisme en de slavernij op – conflictsituaties niet fataal hoeven te zijn. Ook in cultureel diverse stedelijke klascontexten is dit een haalbare kaart, zoals een opmerkelijke studie (ze spreekt de verwachtingen hieromtrent immers tegen) over een Haagse klas

aantoon. Zelfs wanneer sterk geprofileerde nationale identiteiten als de Israëliëse en de Palestijnse zich in één verband bevinden – ik verwijs hier naar de bijdrage van Tsafrir Goldberg – kan de omgang met een delicaat verleden op een niet-confronterende wijze gebeuren, zonder dat daarvoor de nationale identificaties van de lerende participanten worden genegeerd. Een van de voorwaarden daarvoor is dat dit met een aangepaste en vooral empathische educatieve insteek gebeurt. *Sensitive Pasts* maakt evenwel ook duidelijk dat niet alles over rozen gaat. Zo wijst de bijdrage over het omgaan met emotie in Britse musea en erfgoedsites erop dat er een sterke weerstand kan bestaan tegen boodschappen die op oncomfortabele aspecten van het nationale verleden wijzen. Dat was bijvoorbeeld het geval tijdens de Britse expo van 2007 over de geschiedenis van de slavernij: veel bezoekers wilden enkel hun gunstige premissen bevestigd zien en hanteerden allerhande strategieën om de onprettige aspecten te vermijden. Alexandra Binnenkade wijst in haar bijdrage over de omgang met de geschiedenis van de burgerrechtenbeweging in de vs op de mogelijkheid van een vals multiperspectivisme waarbij alles uiteindelijk toch binnen één enkele ‘nationale parabel’ wordt gewrongen, in dit geval de Amerikaanse ‘success story’.

Hoewel dit boek natuurlijk een academische uitgave is, is het niet alleen voor academici van belang. Het reflectieve aspect van de verschillende bijdragen, maar nog meer de praktische en concrete insteek van meerdere van de hier gebundelde studies, maken dat het ook voor mensen uit het werkveld – leraren, maar ook mensen die werken in de erfgoedsector – inspiratie kan bieden. Dit geldt zowel voor de mogelijke ‘good practices’ die men hier geanalyseerd ziet als de reële valkuilen die het educatief gebruik van erfgoed tot een hachelijke onderneming kunnen maken.

Jeffrey Tyssens, Vrije Universiteit Brussel

Constant Hijzen, *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie* (Amsterdam: Boom, 2016, 504 pp., ISBN 978 90 5875 522 3).

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten genieten als gevolg van de geheimhouding die hun werk met zich meebrengt bijzondere publieke belangstelling, maar zij zijn om dezelfde reden lastige onderwerpen van wetenschappelijk onderzoek. Tijdens de Koude Oorlog, toen de Sovjet-Unie in Nederland niet alleen over eigen spionnen, maar ook over een binnenlandse bondgenoot beschikte, was die drang tot geheimhouding extra groot. Na de ineenstorting van het Sovjetrijk stelden de diensten zich meer open voor belangstellend publiek en geïnteresseerde wetenschappers. Het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) Arthur Docters van Leeuwen besefte, evenals enkele buitenlandse collega's, dat contact met burgers en andere instanties zou helpen bij de dringend noodzakelijke herformulering van de eigen taak van de dienst en dat dit bovendien haar fragiele legitimiteit zou versterken. Hij gaf een van zijn medewerkers, de historicus Dick Engelen, toestemming een proefschrift over het ontstaan en de eerste decennia van de dienst te schrijven. Tezelfdertijd begonnen academische onderzoekers als Bob de Graaff en Cees Wiebes over het onderwerp te publiceren. In 2007 kwam met het aantreden van Gerard Bouman als diensthoofd van de AIVD, de gerenoveerde BVD, een einde aan de toenemende openheid. (In tegenstelling tot die van Britse en Duitse zusterorganisaties zijn de archieven van de BVD voor onafhankelijke onderzoekers nog steeds volledig gesloten.) Dit heeft de gestage groei van het aantal wetenschappelijke publicaties over de BVD echter niet kunnen stoppen.

De studie *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie 1912-1992*, die de Leidse historicus Constant Hijzen in november 2016 met succes als proefschrift verdedigde, is een vrucht van die traditie. Hij bouwt voort op het werk van zijn voorgangers, heeft een eigen, belangrijk thema gekozen, is thuis in de internationale vakliteratuur en komt met interessante bevindingen op basis van nieuwe bronnen. Het belang van zijn onderwerp – de binding van de diensten aan de democratie – kan moeilijk worden overschat. Een veiligheidsdienst is een instrument ter bescherming van een democratische rechtsstaat, maar kan diezelfde staat ook van binnenuit ondermijnen. Hijzen kiest niet voor die staatsrechtelijke invalshoek, maar stelt de geschiedkundige vraag hoe in de politiek, in bestuursapparaten en in de samenleving in de periode van 1912 tot 1992 tegen de Nederlandse civiele veiligheidsdiensten werd aangekeken. Hij richt zich op beeld- en meningsvorming in de

bemoedigen van de politiek en de samenleving met de dienst. Eigenlijk had de ondertitel beter *De democratie en de veiligheidsdiensten* kunnen luiden. Hijzen had niet – zoals eerder Engelen – toegang tot het BVD-archief, wel tot de inmiddels vrijgegeven beknopte verslagen van de besprekingen van de dienstleiding. Verder maakte hij natuurlijk gebruik van alle gebruikelijke open bronnen voor institutionele politieke geschiedschrijving.

Hijzen onderbouwt zijn vraagstelling met een degelijk overzicht van de nationale en internationale historiografie en beschrijft vervolgens hoe Nederland in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog relatief laat een gespecialiseerde veiligheidsdienst kreeg, als onderdeel van een militaire inlichtingendienst die de kracht van buitenlandse legers in kaart bracht. Die Centrale Inlichtingendienst was een kleine eenheid die fungeerde als *clearing house*: de CI verzamelde, bundelde en verspreidde vooral door de lokale politie verzamelde informatie. Tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog genoot zij weinig politieke steun. Tijdens de Londense ballingschap kwam de Nederlandse regering echter op andere gedachten. Het daar opgerichte Bureau Inlichtingen schiep het politieke draagvlak dat de voormalige Rotterdamse hoofdcommissaris van politie Louis Einthoven in staat stelde om na de bevrijding een dienst op te richten die ook zelfstandig inlichtingenoperaties uitvoerde: de BVD. In de jaren vijftig bouwde Einthoven deze dienst uit tot een krachtig apparaat dat ongehinderd onder leiding van de Amerikaanse CIA de strijd aanbod tegen het communisme. Die situatie veranderde eind jaren zestig. Toen kreeg de BVD met kritiek vanuit de samenleving te kampen en gingen politici bij de BVD aandringen op verruiming van het blikveld. De dienst deed dat met tegenzin, zoveel tegenzin zelfs dat Docters van Leeuwen eind jaren tachtig moest constateren dat de BVD was verworden tot een starre bureaucratie die niet meer wist welke maatschappelijke functie zij had te vervullen.

Hijzens studie is een aanwinst voor de geschiedschrijving van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Hij plaatst de ontwikkeling van de CI en de BVD, zoals we die tot nu toe voornamelijk uit de studies van Engelen kennen, in een rijke, empirisch goed gefundeerde en vaak verhelderende context. Die context bevat echter enkele belangrijke lacunes. Aandacht voor de procureurs-generaal en de door hen geleide rijksrecherche ontbreekt nagenoeg geheel, terwijl die al in de negentiende eeuw actief waren in de politieke inlichtingenvergaring en spionagebestrijding en dat in de door Hijzen bestudeerde periode bleven. Het aandeel van de politie in de inlichtingenvergaring en het stempel dat individuele korpschefs daarop drukten, blijft onderbelicht. De gekozen invalshoek had voorts aandacht voor de samenwerking met het weinig democratische Nazi-Duitsland bij de bestrijding van de Komintern gerechtvaardigd. In de beschrijving van de periode van de Tweede Wereldoorlog richt Hijzen zijn aandacht volledig op de strubbelingen in Londen, terwijl het inlichtingenwerk van het verzet in

bezet Nederland in de naoorlogse jaren een krachtig stempel heeft gedrukt zowel op het personeel van de BVD als op de parlementariërs die zich over de BVD bogen. Over de gehele linie blijven de betrokkenheid van justitie bij de veiligheidsdiensten en de justitiële visie op hun staatkundige inbedding en optreden onderbelicht. Het verzet van secretaris-generaal J.C. Tenkink tegen Einthovens plannen na de bevrijding lijkt daardoor niet meer dan een individuele actie.

Een tweede aanmerking betreft de typering van de diensten en hun taken. Einthoven is een uitzonderlijke figuur geweest, niet alleen vanwege zijn vaardigheid een stevig apparaat op te bouwen, maar ook vanwege zijn proactieve visie op het inlichtingenwerk. Op dat punt onderscheidde hij zich ook van zijn voorgangers en opvolgers. Hij wilde niet alleen het communistische gevaar signaleren, maar ook apaiserende houdingen tegenover het communisme in de samenleving bestrijden. Die doelstelling maakte dat hij weinig boodschap had aan parlement en politici. Einthovens weerzin tegen de reële vertegenwoordigers van de democratie is een kwestie die meer had mogen worden uitgediept. Hijzens onderzoek beslaat het tijdvak van de opkomst en de ondergang van het communisme in Europa. In Nederland is het anticommunisme relatief sterk geweest. Een onbeantwoorde vraag blijft in hoeverre dit anticommunisme de acceptatie van de diensten door politiek en samenleving heeft vergemakkelijkt. Al met al had de studie aan diepgang gewonnen als meer analytische structuur in het menings- en beeldvorming was aangebracht.

Ook al is het nog wachten op de openstelling van de BVD-archieven, Hijzens rijke studie maakt het nu al mogelijk wezenlijke vragen over het functioneren van de onderzochte veiligheidsdiensten in de vorige eeuw te stellen. Dit is zonder meer een wetenschappelijke en maatschappelijke verdienste.

Guus Meershoek, Universiteit Twente/Politieacademie

Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700* (Leiden/Boston: Brill, 2017, 2 vols., xxiv + 1554 pp., ISBN: 978 90 0431 731 4).

These two volumes begin in 1618, the year in which the first issues of the *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c* were published. Up till now, no Dutch newspaper of earlier date has been uncovered. In his study, Der Weduwen has unearthed 49 newspapers written in Dutch, and presents an overview of all known surviving copies of seventeenth-century Dutch and Flemish newspapers. According to Der Weduwen, four requirements have to be fulfilled in order to call a publication a newspaper: periodicity (frequent and regular publications), contemporaneity (new news), miscellany (report news from various locations), and public availability. Arthur der Weduwen has taken this very strictly, as he has excluded newspapers published in the Low Countries in other languages than Dutch.

With these two colossal volumes, Der Weduwen proves the Swedish scholar Folke Dahl wrong in his 1946 claim that assembling a complete overview of Low Countries' newspapers would be impossible. This work stands at another level completely, although a publication on Italian newspapers can be expected in 2018 by Der Weduwen's fellow-researcher Nina Lamal. *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century* is essential for anyone studying news and newspapers, whether in chronological perspective, or diachronically. It could also be an aid for urban historians as it provides wonderful insights into the information about the networks people had access to during the Golden Age.

This work consists of six introductory chapters, which set the scene of newspaper publications in the Low Countries, followed by seven appendixes with registers, lists of publication days, availability, printers and publishers. The 49 newspapers are each briefly introduced by a short text, followed by an extensive list – per newspaper – where the individual copies of these newspapers can be found. Der Weduwen has studied the press in the Low Countries extensively and has compared major newspapers in Amsterdam, like *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c* and *Tijdinghen uyt vele Quartieren* in detail.

Newspaper publishing was a difficult business. A city council could restrict the number of publishers in their city. As a consequence, some Amsterdam publishers would choose to move outside the city walls to e.g. Weesp in order to print there, but would still sell their newspapers in Amsterdam. Plagiarism also occurred, as newspapers could be easily reprinted – which would lead to woodcut markings at the top and warnings

at the end to distinguish the genuine newspapers. The Flemish press had problems with, for example, paper-supplies as warfare seriously harmed supply chains from the South.

Dutch publishers responded to a demand for information and developed their own networks to gather reliable information; moreover, they developed a network for spreading their mechanically printed newspapers throughout the Northern and Southern Netherlands. They were trendsetters for using a single sheet of paper, printed on both sides and divided into two columns in order to print as much text as possible. Messages were very short, demanding a lot of precognition of the reader. According to Der Weduwen, it was not uncommon for readers to compare newspapers and comment on their reliability of news. Obviously, the high costs of subscriptions would limit these comparative exercises.

Considering the enormous amount of details, statistics and analyses, it is highly surprising that this is only a small part of Der Weduwen's doctoral research. This excellent work is an exposé of perseverance, dedication and precision. By holding the volumes and turning the pages alone, the reader understands how much work must have gone into assembling the data for this book. Not only has the author researched which newspaper was published where, he also included the date of issuance and has included locations where these issues can currently be found. When there is no surviving copy of a certain newspaper, the author has still included it in the list in order to know when it was issued.

To some it may come as a surprise that such a volume is still published in paper since a digital version could become a starting-point for linking the newspapers and develop an in-depth search. Without doubt, these two volumes form – literally and metaphorically – a solid basis for further research of newspapers, information networks and the development of relaying information. Nonetheless, let's hope that in the near future, Brill will also make these lists of newspapers searchable through a database.

Annemieke Romein, University Ghent/Erasmus University Rotterdam

Michiel Severein, *Alles is gedaan om het recht te vinden. Bijzondere rechtspleging in Leeuwarden 1945-1949* (Hilversum: Verloren, 2017, 390 pp., ISBN 978 90 8704 642 2).

In 1943 legde de Nederlandse regering in ballingschap in Londen de basis voor de ‘Bijzondere Rechtspleging’, een speciale, tijdelijke rechtsmacht voor collaborateurs. Wat de structuur betreft, bestond de Bijzondere Rechtspleging uit vijf ‘Bijzondere Gerechtshoven’ en één Bijzondere Raad van Cassatie waar, onder voorwaarden, beroep mogelijk was. Deze colleges oordeelden op basis van een bijzonder strafrecht dat op een aantal punten afweek van het commune strafrecht en toeliet zwaarder te straffen.

In *Alles is gedaan om het recht te vinden. Bijzondere rechtspleging in Leeuwarden 1945-1949*, de handelseditie van een proefschrift, analyseert Michiel Severein hoe de rechters van de Kamer Leeuwarden van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden en de Bijzondere Raad van Cassatie recht spraken tussen 1945 en 1949. De centrale vraag is of het werk van de rechters beantwoordde aan de eisen die, rekening houdend met de historische context, aan een behoorlijke rechtspleging mogen worden gesteld. Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van een analyse van 554 uitspraken en de bijhorende strafdossiers, waarbij het oordeel van de Bijzondere Raad van Cassatie wordt meegenomen. Dit materiaal werd verzameld uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Aanvullend onderzoek werd verricht in archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken, het archief van de procureur-generaal van Leeuwarden en regionale dagbladen.

Severein gebruikte dit materiaal om na te gaan hoe de rechters de beoordeling verantwoordden van de collaborateurs die door het Openbaar Ministerie werden vervolgd. De vraag naar de motivering van de uitspraak stond daarbij centraal. De volgende deelaspecten komen aan bod: de verweren, de strafmotivering en de sancties. In het inleidende hoofdstuk wordt ingegaan op de genese en de juridische specificiteit van de Bijzondere Rechtspleging. Het tweede hoofdstuk werkt de probleemstelling verder uit en legt de band met de aard van de collaboratie in Friesland en de toestand in de regio bij de bevrijding. Verder introduceert de auteur het concept ‘subsocialeiteit’, ontleend aan de afscheidsrede van de Groningse hoogleraar Vrij in 1947. Met subsocialeiteit wordt bedoeld dat men met bestraffing probeerde te bewerkstelligen dat ‘onlustgevoelens in de samenleving die door de misdragingen der ontrouwen waren ontstaan’ werden weggewerkt (97). Hiermee werd aan het strafrecht een sociaal-politieke functie toebedeeld. De eigenlijke analyse gebeurt aan de hand van casussen, die de auteur

gekozen heeft met het oog op verschillende componenten van de motivering van de uitspraak. Deze casussen heeft hij nader uitgewerkt, toegelicht en kritisch tegen het licht gehouden. In het naschrift stelt hij de vraag naar de invloed van de Bijzondere Rechtspleging en de Tweede Wereldoorlog op de ontwikkeling van het strafrecht sinds Cesare Beccaria. In de bijlagen zijn tabellen opgenomen waarin de casussen, overtreden wetsartikelen, de strafmotiveringen, en de sancties worden opgesomd, zowel van het Bijzonder Gerechtshof als van de Bijzondere Raad van Cassatie, die in tegenstelling tot de Hoge Raad de straf kon aanpassen.

Deze studie biedt een originele kijk op de bestrafing van collaboratie: ze is niet alleen een regionale, maar vooral een rechtshistorische studie die strafdossiers als uitgangspunt neemt. Bovendien is het onderwerp niet de beschuldigde, maar de rechter: de vraag is hoe die tot een oordeel kwam. De vraagstelling verklaart ook de structuur van het boek: de auteur toetst de verschillende dimensies van een adequate rechtsbedeling. Het gaat om een andere benadering dan de meer klassieke vraag over de 'output' van het gerechtelijk proces, waarbij onderzoek wordt gedaan naar bepaalde gerechtelijke uitspraken en strafdossiers die in hun geheel worden bestudeerd. Dit laatste is hier niet het geval, wat niet uitsluit dat bepaalde casussen in meer dan een onderdeel voorkomen. De keuze voor een dergelijke aanpak is goed te verantwoorden, omdat niet de beklaagde of veroordeelde centraal staat, maar de rechter.

De auteur houdt een helder en consistent betoog, met duidelijke referentiekaders. De uiteenzetting over de werking van het Bijzonder Gerechtshof en de Bijzondere Raad van Cassatie is verhelderend. Globaal gezien oordeelt de auteur positief over het werk van de Kamer Leeuwarden van het Bijzonder Gerechtshof, wat hem niet belet kritisch te zijn over bepaalde motiveringen, argumenten en oordelen. Dit geldt vooral voor het uitspreken van de doodstraf.

Opvallend is dat al in een vroeg stadium de mogelijkheid een veroordeelde te reclasseren de strafmaat mee beïnvloedde. Hoewel de Bijzondere Rechtspleging afwijking van het commune strafrecht toeliet, trachtte het Bijzonder Gerechtshof zo veel mogelijk aan te sluiten bij de normale principes van strafrecht en strafvordering en de afwijking beperkt te houden.

Dit boek is een aanwinst voor de historiografie over de Bijzondere Rechtspleging in Nederland, maar ook buitenlandse onderzoekers kunnen er hun voordeel mee doen. Een dergelijk onderzoek naar bijvoorbeeld de Belgische rechtspleging met betrekking tot collaboratie bestaat nog niet. Op een aantal punten werpt het boek voor België nieuwe onderzoeksvragen op. In de eerste plaats de beïnvloeding van buitenlandse rechtssystemen; het Nederlandse strafrecht nam sinds de hervorming van 1921 elementen over van het Engelse strafrecht en was (en bleef) op doctrinair gebied sterk

georiënteerd op Duitsland en minder op Frankrijk, waarop België juist was gericht. Nederlandse rechters waren bovendien minder positivistisch dan hun Belgische collega's. Zo konden oordelen van Nederlandse rechters gefundeerd worden in het internationaal recht (Landoorlogsrecht – 'Conventie van Den Haag') en zelfs algemene rechtsbeginselen, zoals de bescherming van het eigendom. Die principes werden pas in 1950, toen de Bijzondere Rechtspleging grotendeels haar beslag had gekregen, gecodificeerd in het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden. De Nederlandse wetgever was dan weer soepeler dan de Belgische in het terzijde schuiven van rechtsbeginselen als de niet-retroactiviteit van de strafwet, maar bond de rechter minder. Terwijl verlies van burgerlijke en politieke rechten in België automatisch volgde uit een veroordeling, was het in Nederland een bijkomende sanctie die gemoduleerd kon worden. Ook het verlies van de nationaliteit was in Nederland minder stringent geregeld. Wat kort wordt genoemd, maar niet in detail wordt uitgewerkt is het weinig 'contestataire' karakter van de Nederlandse advocaten. Ze wierpen, in tegenstelling tot hun Belgische confraters, zelden bevoegdheidskwesaties op, noch stelden ze de legitimiteit van de wetgeving uitgewerkt door de regering in ballingschap in vraag.

De analyse van de rechterlijke uitspraken maakt de impliciete politieke voorkeuren van de rechters duidelijk. Zo merkt de auteur op dat de militaire collaborateurs die tegen de USSR (een geallieerde grootmacht) vochten, niet bijzonder zwaar gestraft werden, in tegenstelling tot de leden van de Landstorm. De laatsten vochten op Nederlands grondgebied, terwijl dat niet het geval was bij de Oostfrontvrijwilligers. Een tweede verklaring hiervoor is de afkeer van de atheïstische communisten.

Waar in België de onpartijdigheid van de rechter en de immuniteit voor maatschappelijke druk in het publieke debat vaak als criteria voor een goede rechtsbedeling worden aangemerkt, maakt de auteur duidelijk dat het strafrecht wel degelijk een maatschappelijke rol had en de rechters maatschappelijke factoren lieten meewegen bij hun oordeel en in de manier waarop zij dat oordeel verantwoordden. Die verantwoording was bedoeld om de publieke opinie duidelijk te maken dat de rechters de collaboratie een ernstig misdrijf vonden en tegemoet kwamen aan het algemeen verlangen naar een strenge bestraffing. Deze opstelling houdt verband met de evolutie naar instrumentalisering van het strafrecht vanaf de jaren 1930: het strafrecht werd ingezet om maatschappelijke doelen, veelal politiek geïnspireerd, te bereiken.

De focus op de rechter is origineel en levert nieuwe inzichten op, maar gaat deels ten koste van de rol van het Openbaar Ministerie. Dit aspect wordt niet systematisch onderzocht. Nu lijkt dat in eerste instantie niet echt nodig, omdat de vordering van het Openbaar Ministerie de rechter slechts ten dele bindt. Maar het Openbaar Ministerie heeft een sturende rol door de zaken die

ze al dan niet voor de rechter brengt, de hoogte van de vordering, de poging jurisprudentie in deze of gene richting te sturen, of om via rechtspraak bepaalde juridische concepten te verduidelijken. Het Openbaar Ministerie is in deze studie niet helemaal afwezig, maar dit punt had wat meer uitwerking verdiend.

Bij één passage kan een kanttekening worden gemaakt. Op p. 64 heet het dat de interneringen tot doel hadden liquidaties van ‘duizenden’ als in België en Frankrijk te vermijden. Wat België betreft is ‘duizenden’ alleszins overdreven.

Dirk Luyten, Rijksarchief/CEGESOMA Brussel

Chantal Bisschop, *Meer dan boer alleen. Een geschiedenis van de landelijke gilden, 1950-1990*
(Dissertatie KU Leuven 2012. Leuven: Leuven University Press, 2015, 401 pp., ISBN 978 94 6270 026 0).

In 1990 verscheen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Belgische Boerenbond *Ieder voor allen* door Leen van Molle. Hierin worden de ontwikkelingen binnen de bond tot na de deconfiture van de Middenkredietkas in 1934 uitvoerig beschreven. De naoorlogse geschiedenis van de Boerenbond kwam er echter bekaaid vanaf. Als aanvulling hierop verscheen in 2015 het proefschrift van Chantal Bisschop: *Meer dan boer alleen. Een geschiedenis van de landelijke gilden, 1950-1990*. De focus van deze studie ligt niet op de Belgische Boerenbond als agrarische belangenbehartiger, maar op de culturele functie van de bond en het ontstaan en de ontwikkeling van een parallelle organisatie, namelijk de Landelijke Beweging en de Landelijke Gilden.

Net als de landbouworganisaties in andere Europese landen, zoals Nederland, stond de Belgische Boerenbond voor de uitdaging een oplossing te vinden voor de terugloop van de agrarische beroepsbevolking. Een kleiner aantal boeren ging doorgaans niet alleen gepaard met een terugloop van het ledental, maar bracht op termijn ook een verminderde politieke en culturele invloed in de plattelandsgebieden met zich mee. Voorts zou hiermee de bevoorrechte positie van de bond binnen de Christelijke Volkspartij (CVP) onder druk komen te staan. Waar landbouworganisaties in andere landen zich in toenemende mate toedegen op de behartiging van de economische en landbouw-technische belangen van de boeren, koos de Belgische Boerenbond voor een verbreding van zijn achterban door de niet-agrarische plattelandsbevolking te organiseren. Bisschop richt haar aandacht vooral op de invloed van leden, bestuurders en bondsfunctionarissen op dit veranderingsproces en op de waarde die zij hieraan toekenden.

Voor Bisschop is de wijze waarop de nieuwe organisatie werd ingericht slechts een deel van het verhaal. Het gaat haar om de mensen die hierin functioneerden. Om hun verhalen naar voren te brengen, heeft ze een groot aantal interviews afgenomen, waaraan zij evenveel waarde toekent als de door haar gebruikte schriftelijke bronnen. Overal in het boek zijn fragmenten uit deze gesprekken te vinden. Bij het uitwerken gebruikte Bisschop de door de Belgische historicus Jan Bleyen ontwikkelde poëtische transcriptiemethode, waardoor de uitgewerkte interviewteksten aan versregels doen denken. Ze lijken daarmee meer op spreektaal, maar daarmee maakt de auteur het voor de lezer lastig om de interviewtekst te interpreteren.

Een andere invalshoek die Bisschop koos, is die van de sociale bewegingen. Daarbij plaatst zij de door de Belgische Boerenbond in 1971 geïnitieerde Landelijke Beweging te midden van nieuwe rurale bewegingen die in het laatste kwart van de twintigste eeuw ijverden voor onder meer natuurbehoud en dierenwelzijn. Deze keuze is discutabel, omdat deze organisatie in zijn oorsprong geen beweging van onderop was, maar van bovenaf werd geïnitieerd en geregisseerd. Toch meent Bisschop dat de Boerenbond, als deel van de oude agrarische beweging, samen met de Landelijke Beweging deel ging uitmaken van de nieuwe rurale beweging.

Na een korte schets van de geschiedenis van honderd jaar Boerenbond richt Bisschop zich op de ontplooiing van de culturele activiteiten binnen de bond in de jaren vijftig en zestig. Hoewel de Kultuurdienst van Hein Nackaerts de boeren probeerde te enthousiasmeren voor sociale en culturele thema's, bleef het culturele werk binnen de Boerenbondsgeleden nochtans een randverschijnsel.

In het derde deel, getiteld 'Meer dan alleen maar boeren' staat de herstructurering van de Boerenbond centraal. Deze aanpassing was het antwoord op drie uitdagingen waarvoor de bond zich gesteld zag: de schaalvergroting in de landbouw, die leidde tot een daling van het aantal boeren en de specialisatie binnen land- en tuinbouwbedrijven, waardoor de eenheid in de agrarische belangenbehartiging onder druk kwam te staan. De sluimerende onvrede onder de Vlaamse boeren over lage prijzen voor landbouwproducten en hoge productiekosten leidde bovendien tot de opkomst van een concurrerende boerenbeweging. De Boerenbond vreesde voor verlies van macht en politieke invloed. Anders dan de Nederlandse landbouworganisaties besloot de Belgische Boerenbond niet enkel aan te koersen op verdere professionalisering van de agrarische belangenbehartiging, maar een parallelle organisatiestructuur op te zetten waarvan ook niet-agrariërs lid konden worden: de Landelijke Gilden.

In de twee laatste delen van het boek staat de ontwikkeling van de Landelijke Gilden en de Landelijke Beweging centraal. Na de vaststelling van de nieuwe statuten – de Grondkeure – van 1971 was het voor de betrokkenen niet duidelijk hoe men inhoud moest geven aan de nieuwe organisatiestructuren. Op lokaal niveau gingen veel oude Boerengilden nog jaren op de oude voet verder. Wat de werving van nieuwe leden van de Landelijke Gilden betreft was men kieskeurig. Er werd vooral gezocht naar niet-agrarische familieleden van de boeren en dorpsbewoners die zich nauw met de landbouw verbonden voelden. Men wilde voorkomen dat stedelingen die zich op het platteland hadden gevestigd het roer over zouden nemen en de door de Boerenbond voorgestane modernisering van de landbouw zouden belemmeren. Rijkssubsidieregelingen, zoals voor het Nederlandstalig sociaal-cultureel vormingswerk en acties voor het behoud van dorpscholen en het door de Boerenbond geïnitieerde Jaar van het Dorp 1978, bepaalden

uiteindelijk het werk van de Landelijke Gilden. In de jaren tachtig evolueerden de gilden tot een ‘milieubewuste’ plattelandsbeweging die zich – met het toe-eigenen van de terminologie van de milieubeweging – inzette voor het behoud van het platteland en land- en tuinbouw. Daarmee werden de Landelijke Gilden, die een product waren van het aanpassingsvermogen van een oude agrarische beweging, uiteindelijk een nieuwe rurale beweging. Of, zoals Bisschop aan het einde van haar boek stelt: ‘De Boerenbond slaagde erin zich als deel van de oude agrarische beweging opnieuw uit te vinden en aspecten van een opkomende nieuwe en voor hen potentieel bedreigende beweging’ – bedoeld wordt op nieuwe bewegingen, zoals de milieubeweging – ‘te incorporeren en naar zijn hand te zetten’ (367).

Meer dan boer alleen bestaat uit meerdere verhaallijnen. Naast het betoog over het ontstaan en de ontwikkeling van de Landelijke Gilden volgt Bisschop de ontwikkeling van de gilden op lokaal niveau. Zij richt zich op het Boerengilde van Vivenkapelle, een klein dorp ten noordoosten van Brugge. Rond 1970 was deze afdeling van de Boerenbond op sterven na dood, maar onderging dankzij niet-agrarische leden als Landelijk Gilde een metamorfose. Van 39 leden in 1980 groeide het gilde in de daaropvolgende 25 jaar uit tot een levende vereniging met 123 leden. Hieronder bevonden zich slechts acht actieve en elf gepensioneerde boeren. Desondanks bleef het gilde nauw verbonden met de landbouw, want, aldus een landbouwer in ruste: ‘het blijven echte boeren van thuis uit.’ De landelijke gilden spraken vooral mensen aan die zich verbonden voelden met de landbouw. ‘Een gemeenschappelijke basis,’ aldus Bisschop, ‘is een noodzakelijke voorwaarde voor een ‘sterke en goed draaiende community.’

Met *Meer dan boer alleen* laat Bisschop zien dat organisaties niet noodzakelijkerwijs ten prooi hoeven te vallen aan marginalisering als de natuurlijke achterban krimpt. De Boerenbond koos voor verbreding en was daarin redelijk succesvol. Doordat de schrijfster zich op de interne ontwikkelingen binnen de Boerenbond richtte, krijgen we echter maar één kant van de medaille gepresenteerd. Het is nog maar de vraag in hoeverre de Boerenbond er met zijn Landelijke Beweging in is geslaagd de ‘ontgroening’ van het platteland te vertragen of tegen te gaan. Lokaal onderzoek moet uitwijzen welke rol de Boerenbond/Landelijke Beweging speelde in de toenemende concurrentie met bewegingen en/of organisaties die ijverden voor andere vormen van plattelandsontwikkeling, zoals recreatie en natuurbehoud. Het zou interessant zijn na te gaan hoe het gesteld was met de politieke macht van de boeren en hun geestverwanten op lokaal niveau. Het zou me niets verbazen als de toenemende verstedelijking van het Vlaamse platteland uiteindelijk toch geleid heeft tot minder invloed van de Boerenbond c.q. Landelijke Beweging.

Carla van Baalen en Alexander van Kessel (eds.), *Kabinetsformaties 1977-2012* (Amsterdam: Boom, 2016, 677 pp., ISBN 978 94 6105 466 1).

Omdat het Nederlandse parlement al vanaf het einde van de negentiende eeuw bestaat uit een meer of minder bonte verscheidenheid aan minderheidsfracties, kunnen de kabinetsformaties na het ritueel van de Kamerverkiezingen gelden als de voornaamste politieke evenementen in Nederland. Dit is het geval sinds 1939, toen ook de socialisten als volwaardige partners werden beschouwd, en zeker vanaf 1967, toen de confessionele partijen gezamenlijk niet langer over een Kamermeerderheid beschikten en de regie over de kabinetsformaties kwijt begonnen te raken. Gevolg was dat kabinetsformaties vaak ongemeen spannend werden.

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) is sinds de oprichting in 1971 het kloppend hart van de geschiedschrijving over de Nederlandse kabinetsformaties, dat voortbouwt op het werk van CPG-oprichter F.J.F.M. Duynstee, die in 1966 een overzichtswerk over de naoorlogse kabinetsformaties tot dan toe publiceerde. In 1982 verscheen P.F. Maas' overzichtswerk over de formaties van 1959 tot 1973, dat deels was gebaseerd op voorbereidend werk van de in 1981 overleden Duynstee. Het hier besproken, imposante overzicht van de formaties vanaf 1977 tot 2012 zet dus een oude traditie voort. Tot de jaren tachtig was die voorbehouden aan enkele specialisten, in de traditie van W.J. van Welderen Rengers en Pieter Oud: minutieuze reconstructies op basis van de Handelingen van de Tweede Kamer. Gebleven is de zorgvuldige documentatie. Maas had in 1982 al een wat luchtiger schrijfstijl geïntroduceerd. Ook gaf hij meer aandacht aan de duiding van de politieke en maatschappelijke context waarin kabinetsformaties plaatsvonden. Het opvallendst is dat de hier besproken studie geschreven is door maar liefst tien auteurs, een mooie mix van jonge en ervaren historici. Zij concentreren zich allen op de verwickelingen tussen het einde van het vorige kabinet en de benoeming van het nieuwe, waarbij ze gebruik maken van alle beschikbare bronnen. Uitstekend gedocumenteerde en goed geschreven studies, onontbeerlijk voor iedereen die zich bezighoudt met eigentijdse Nederlandse politieke geschiedenis.

Johan van Merriënboer typeert de kabinetsformatie van 1977 als 'de moeder van alle formaties', vooral vanwege het dramatische verloop ervan. Van Merriënboer slaagt er voortreffelijk in alle wendingen in deze formatie overzichtelijk voor het voetlicht te krijgen. Zijn stelling dat de poging van de PvdA om tweespalt in de nagelnieuwe confessionele samenwerking

te zaaien zich uiteindelijk tegen de formatiepogingen van PvdA-leider Joop den Uyl keerde – onder andere omdat Den Uyl zelf tekort schoot als bemiddelaar – overtuigt. Echter stamde deze ‘moeder’ dan toch minstens af van een ‘grootmoeder’: de formatie van 1973, toen de PvdA erin slaagde de confessionelen tegen elkaar uit te spelen en de oprichting van het CDA onder grote druk zette. Het PvdA-treurspel in de formatie van 1977 steekt schril af tegen de energieke, hardhandige en vanuit progressief oogpunt succesvolle formatie in 1973 onder leiding van Jaap Burger, in 1982 al prachtig beschreven door Maas. Hoezeer de verhoudingen tussen PvdA en CDA waren verzuurd, blijkt uit Jan Ramakers’ analyse van de formatie van Van Agt II, het kabinet dat al viel voordat het aantrad, opnieuw begon en vervolgens ruziënd ten onder ging. De formatie van een interim-kabinetje, Van-Agt III van CDA en D66, was volgens Jan Willem Brouwer een onnodige exercitie, overigens net als de formatie van Balkenende III in 2006. Die overbrugde in feite het zomerreces in afwachting van vervroegde verkiezingen. Die verkiezingen zouden uiteindelijk hernieuwing van een coalitie van CDA en VVD in Lubbers I opleveren, hoewel de PvdA in 1982 de meeste zetels in de wacht sleepte.

Van Merriënboer, die in dit boek excelleert in het weergeven van de sfeer waarin de formatieonderhandelingen plaatsvonden, laat zien hoe achter de ogenschijnlijk harmonieuze totstandkoming van Lubbers II binnen de VVD de vlam in de pan sloeg, wat uiteindelijk tot de kabinetscrisis van 1989 zou leiden en de VVD van het CDA zou vervreemden. Zo werd de weg vrijgemaakt voor de formatie van Paars I in 1994. Intussen was de PvdA onder Wim Kok in 1989 teruggekeerd op het pluiche in Lubbers III. Anne Bos laat zien hoe D66 in die formatie buitenspel werd gezet door het CDA, terwijl de PvdA, gedreven door het verlangen mee te regeren, zich bezon op de eigen beginselen. Zo bereidde de PvdA zich voor op de samenwerking met rechts.

Waar in 1989 de VVD geen vuist kon maken door interne verdeeldheid, zette het CDA zichzelf in 1994 op soortgelijke wijze buitenspel. De formatie van Paars I was een mijlpaal in de parlementaire geschiedenis, omdat voor het eerst sinds 1918 de christen-democraten tot de oppositie werden veroordeeld. Na het lezen van Alexander van Kessels analyse vraag je je overigens af hoe de drie oudere, knorrigere leiders Kok, Van Mierlo en Bolkestein tot overeenstemming kwamen, omdat het overduidelijk was dat de heren slecht met elkaar overweg konden. De regie door koningin Beatrix hielp een handje. De formatie van Paars II in 1998 leek vervolgens een formaliteit, omdat de coalitiegenoten al voor de verkiezingen hadden laten weten dat ze samen verder wilden regeren. Marij Leenders en Hilde Reiding laten bovendien zien hoe Paars II gemakkelijk een dubbele crisis overleefde in 1999, toen VVD-senator Hans Wiegel in zijn eentje in de Eerste Kamer het door D66 gekoesterde referendum torpedeerde en de ministers Els Borst en Annemarie Jorritsma in problemen kwamen door de parlementaire enquête na de Bijlmerramp.

Opmerkelijk is dat Van Kessel in het hoofdstuk over de totstandkoming van Paars II uitgebreid ingaat op de inhoud van de sociaaleconomische onderhandelingen, waar de beleidsmatige discussies op dit terrein tot dan nogal stiefmoederlijk zijn behandeld. Weliswaar stelt Peter van Griensven terecht dat ten tijde van de verkiezingen van 1982 en de formatie van Lubbers I in dat jaar een breed gedragen omslag in de richting van het neo-liberalisme viel waar te nemen in sociaal-economische opvattingen, maar het blijft gissen hoe deze opvattingen het verloop van de onderhandelingen beïnvloedden.

Na Paars veranderde het politieke landschap in Nederland dramatisch; de formatie van Balkenende I in 2002 vond plaats in een politiek explosief klimaat. Charlotte Brand legt de nadruk op het tempo van deze formatie en de behoefte bij de onderhandelaars om in weerwil van de turbulente ontwikkelingen rond de politieke erfenissen van Pim Fortuyn zo snel mogelijk een normaal kabinet te presenteren. Dat lukte, zij het dat de politieke situatie – en in het bijzonder coalitiepartij LPF – dermate instabiel was dat het kabinet binnen de kortste keren viel. Brand stelt dat de onrust over de politiek door de totstandkoming van Balkenende I bezworen was, maar dat lijkt een voorbarige conclusie, mede in het licht van de instabiliteit van alle vier kabinetten-Balkenende en de opkomst van Geert Wilders' PVV.

Ook in de analyse van de formatie van Balkenende II blijken de auteurs, Van Baalen en Brouwer, wel erg voorzichtig met het duiden van de invloed van de veranderende tijdgeest op de politiek. Dit hoofdstuk richt zich voornamelijk op de verschillende fasen in de onderhandelingen. Voor het duiden van de mislukking van de poging om een CDA-PvdA-kabinet tot stand te brengen wordt teruggesproken op het aloude leerstuk van de 'uiterste noodzaak-these', in de jaren twintig geformuleerd door de katholieke voorman W. H. Nolens en in 1979 nieuw leven ingeblazen door de politicoloog Hans Daudt, die stelt dat de christen-democraten als het ook maar enigszins kan niet met de socialisten regeren. Twee relevantere ontwikkelingen worden wel genoemd, maar blijven onderbelicht: de verharding van de politieke omgangsvormen en de invloed op het onderhandelingsproces van de nieuwe media en communicatiemiddelen (in de vorm van de eerste primitieve smartphone, de BlackBerry). Ook de dominantie van het uiterst beladen, maar politiek bijzonder onhandelbare migratie- en integratievraagstuk blijft in dit boek onderbelicht.

De verharding van politieke omgangsvormen werd uiteindelijk ook Balkenende II fataal toen binnen de VVD een snoeiharde strijd tussen minister Rita Verdonk en kamerlid Ayaan Hirsi Ali uitbrak. Al eerder had Geert Wilders de VVD verlaten. De verkiezingen van 2006 maakten definitief duidelijk dat een substantieel deel van de kamerzetels toeviel aan partijen op de flanken van de politiek en dat formeren een zaak werd van het zoeken naar coalities met een kleine, zelfs minimale meerderheid. Nieuwe potentiële partners schoven aan

de onderhandelingstafel bij de vier traditionele regeringspartijen CDA, VVD, PvdA en D66 aan. Terecht blijft Reiding uitgebreid stilstaan bij de eerste fase van de kabinetsformatie van Balkenende IV, waarin de SP onderhandelde met CDA en PvdA, gevolgd door een verkenning van mogelijke regeringsdeelname door GroenLinks. De regeringsdeelname van de ChristenUnie in een coalitie met CDA en PvdA was vervolgens een onvermijdelijke stap.

In 2010 werden weer nieuwe wegen verkend. Aan de formatie van minderheidskabinet Rutte I is het een na langste hoofdstuk gewijd (na uiteraard de formatie van Van Agt I). Het CDA was gedecimeerd bij de verkiezingen en de VVD had de nek-aan-nekstrijd met de PvdA gewonnen, maar Wilders' PVV was de grote winnaar. Nederland leek onregeerbaar nadat alle meerderheidsvarianten over links en rechts en in het midden, alsmede Paars Plus met links en rechts waren afgeserveerd. Van Kessel laat bovendien zien dat de autoriteit van een in opdracht van de Koningin functionerende informateur niet meer vanzelfsprekend was. Mooi is zijn vergelijking van de tragische positie van oud CDA-leider Lubbers als informateur in 2010 met die van ex KVP-leider Carl Romme in 1963. Bovendien liet VVD-leider Mark Rutte zich weinig meer gelegen liggen aan de ongeschreven formatieregels. Naast de formele dynamiek van de formatie via het staatshoofd, bleek zich een tweede, veel belangrijker, informeel overlegcircuit te ontwikkelen. Daarnaast kwam tijdens deze formatie het probleem van het regeren zonder meerderheid in de Eerste Kamer aan de orde. Hier staat een van de weinige foutjes in deze zeer zorgvuldig geredigeerde bundel (486: 35, geen 52 senatoren stemden voor de gedoogcoalitie). Maar de meeste aandacht in dit boek gaat uit naar de tweespalt in CDA-gelederen, zowel binnen de Kamerfractie als op het congres van 2 oktober 2010. Met het optreden van Wilders en de live op televisie uitgevochten strijd binnen het CDA leek het fenomeen kabinetsformatie uit de achterkamertjes gehaald waar van oudsher de besluiten werden genomen.

Wellicht is het nog te vroeg voor een omvattende analyse van de formatie van Rutte II. Van Kessel wijdt er niet meer dan twintig pagina's aan. Maar met Rutte II zien we nieuwe elementen naar voren komen die de betekenis van het formatieproces lijken te relativiseren. De formatie had veel van een uitruil van programmapunten in plaats van compromissen en werd gevolgd door permanent overleg tussen bewindslieden en fractieleiders en het actief betrekken van delen van de oppositie bij het verkrijgen van meerderheden in beide kamers. De vraag is of we in de toekomst kabinetsformaties nog los van de lotgevallen van het tot stand gekomen kabinet moeten blijven bestuderen. Van Baalen en Van Kessel bepleiten dit wel in hun slotbeschouwing, die een aantal hoofdlijnen van deze imposante bundel nog eens samenvat. Maar gezien de geschiedenis van Rutte II lijkt het minder voor de hand te liggen om een formatie als een afzonderlijk, vrijwel allesbepalend fenomeen te blijven bestuderen.

Anton Stolwijk, *Atjeh. Het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* (Amsterdam: Bert Bakker, 2017, 264 pp., ISBN 978 90 351 4376 0).

Generaal Jan van Swieten is in 1873 al geruime tijd met pensioen als hij ‘uit de mottenballen’ wordt gehaald om een belangrijke operatie te leiden: de tweede Atjeh-expeditie. De bootreis verloopt dramatisch, omdat de bemanning door cholera wordt geplaagd. De militairen sneuvelen tijdens de expeditie in grote getalen door ziekte, vochtig klimaat en vermoeidheid. ‘We beogen slechts de vreedzame onderwerping aan het Nederlandse gezag,’ schrijft Van Swieten wanhopig in een brief aan sultan Mahmud Syah. Maar de boodschapper die de brief bezorgt, wordt gedood en het ‘vredesvoorstel’ blijft onbeantwoord. De Atjehers plegen heftig verzet en lijden zware verliezen. Als de sultan plots komt te overlijden, neemt Van Swieten – een man die bekend staat om zijn moderne, humane opvattingen – een fatale beslissing. Hij verklaart het Atjehse sultanaat af te schaffen en plaatst het land onder direct Nederlands bestuur. Dit is het begin van een van de bloedigste episodes in de Nederlandse geschiedenis. Van Swietens beslissing staat symbool voor een zich herhalend patroon in Anton Stolwijk's *Atjeh*: een door westers superioriteitsgevoel geschraagde gezagvoering die zich militair probeert te meten met inheems verzet, maar op onnozele wijze stukloopt op cultureel-sociaal en politieke misinterpretatie. Met alle rampzalige gevolgen van dien.

‘Hoe de Nederlanders kwamen en gingen en wat ze achterlieten,’ luidt de ondertitel van dit boek. De Atjeh-oorlog is met recht een van Nederlands grootste en bloedigste oorlogen overzee genoemd. En Atjeh bleef verzet bieden: van 1873 tot aan 1942 was er af en aan oorlog met Nederland. Stolwijk stelt dat ‘Atjeh’ een oorlog is die geen deel uitmaakt van het Nederlands nationaal geheugen. Die stelling raakt meteen aan het publieke debat waarin de omgang met dat koloniale verleden weer stevig is opgelaaid. In het licht van het recent gestarte onderzoek Dekolonisatie, geweld en oorlog 1945-1950 door de instituten KITLV, NIOD en NIHM is het opmerkelijk dat de oorlog tegen Atjeh in Nederland slechts weinig verontwaardiging heeft losgemaakt. Literair wetenschapper Paul Bijl (UU en KITLV) liet in zijn proefschrift *Emerging Memory* zien dat de foto's van gedode Atjeeërs tijdens de bloedige expeditie van overste Van Daalen in de Gayolanden van 8 februari tot 23 juli 1904 al sinds dat jaar ruimschoots in omloop waren, maar dat de foto's steeds opnieuw werden ‘ontdekt’. Het was uiteindelijk de foto van geëxecuteerde Indonesiërs tijdens de onafhankelijkheidsoorlog – in 2012 gepubliceerd door *de Volkskrant* – die voor grote, landelijke commotie zorgde. Maar ook in de discussies over

racisme en slavernijverleden, naar aanleiding van de recente gebeurtenissen in het Amerikaanse Charlottesville, blijft Atjeh buiten de schijnwerpers. Waar *Volkskrant*-commentator Martin Sommer het ‘geringe’ Nederlandse aandeel in de slavenhandel recentelijk als ijkpunt nam om de historische parallel met de Amerikaanse slavernijgeschiedenis te ondergraven, schrijft Stolwijk over officier Van Rees in de Atjeh Oorlog, die Afrikaanse rekruten – vaak voor dit doel vrijgemaakte slaven – als apen en honden liet africhten, waarna ze ‘tot mens en daarna tot soldaat’ konden promoveren. De discussie in Amerika, maar evengoed in Nederland, gaat niet over standbeelden, nationale helden of de hoeveelheid verscheepte slaven, maar over een historisch gewortelde ongelijkheid die onvoldoende is geadresseerd.

Anton Stolwijk, die langdurig onderzoek deed in Atjeh en in Nederland, schreef in zesentwintig korte hoofdstukken een beeldend, verhalend en empathisch boek over Atjeh. Hij sprak met getuigen, raadpleegde archieven en literatuur en integreerde een journalistiek reisverslag met historische gebeurtenissen. Zo ontstaat een rijke introductie van het hedendaagse Atjeh, het koloniale verleden en de plaats die Atjeh inneemt de koloniale herinnering. Het is zo’n boek, waarvan je je afvraagt waarom er niet veel meer van zijn geschreven. Niet alleen de Atjeh-oorlog, maar ook de Java-oorlog of de Lombok-expeditie verdienen een boek zoals Stolwijk schreef. Stolwijk laat meerdere werelden zien, van toen en nu, van hier en daar, maar ook die van Jan Soldaat, generaal Van Heutsz en verzetsheldin Cut Nyak Dhien. Het boek vult het kader dat journalist Paul van ’t Veer in 1969 al over de Atjeh-oorlog had neergezet verder in met de ervaringen en verhalen van ‘gewone’ mensen. Het centraal zetten van Atjeh en zijn inwoners geeft een ander perspectief op de geschiedenis. Zo staat Christiaan Snouck Hurgronje in Atjeh niet als Islam-kenner in de schoolboeken beschreven, maar juist als verrader van de islam: ‘Hij deed zich voor als moslim en kon zo alle Atjehse geheimen doorspelen naar de koloniale bezetters. Hij was de beste spion van Nederland,’ aldus x. Maar tegelijkertijd geeft ook het lokale perspectief soms ruimte aan het reproduceren van stereotypen. Zo werden de bloedige strooptochten van overste Van Daalen vanaf de andere kant beschouwd als een heilige oorlog waarvoor men de beste kleren uit de kast trok, aldus Pak Ali. ‘Sommige Tampengers waren bang,’ zegt hij over de gebeurtenissen in zijn dorp destijds. ‘Maar de meesten waren blij. Sneuvelen tegen de Hollanders betekende immers directe toegang tot het paradijs – vandaar die mooie kleren.’ Historicus David Kloos (KITLV) gaat in zijn recent verschenen boek *Becoming Better Muslims* (Princeton) juist in tegen de simplistische beeldvorming van de Atjeher als fanatieke, diepreligieuze strijder. Stolwijk werpt geen nieuw licht op de Atjeh-oorlog, maar het vertellen over die oorlog vanuit verschillende perspectieven is belangrijk voor een beter begrip van zowel koloniaal geweld als van het hedendaagse Atjeh.

Stolwijk had geen ambitie een militaire geschiedenis te schrijven zoals militair historicus Martijn Kitzen, die de lange termijn gevolgen

van de Atjeh Oorlog in zijn recent verschenen proefschrift *Oorlog onder de mensen* naar voren bracht, maar het boek blijft op dat vlak nu wel wat steken. Stolwijk vertelt bijvoorbeeld over een ontmoeting die hij heeft met een voormalige guerrilla van de GAM, een onafhankelijkheidsbeweging die streed tegen het Indonesische leger. De oud-strijder maakte een verbinding tussen het Indonesische leger en wat hij zag als de agressie van Javanen tegen dorpingen binnen het Nederlandse Korps Marechaussee tijdens de Atjeh Oorlog. Stolwijk noemt in dit verband de Atjeh-oorlog een veenbrand: ooit aangestoken, en steeds duiken er weer vlammen op. Maar het zou niet slecht zijn geweest als Stolwijk wat dichterbij dat vuur was gaan zitten. Hoe werkte de geweldspiraal in Atjeh door in de vorming van het onafhankelijke Indonesië en daarna? Wat waren daarin de belangrijke historische en militaire schakelpunten? Wat was de erfenis van de Nederlanders nu werkelijk?

Een van de weinige tastbare overblijfsel uit de begindagen van de Atjeh-oorlog – toen Generaal Van Swieten zijn fatale beslissing nam – bevindt zich in de voortuin van de Atjese inwonster Ibu Irina. Een steen waarop de namen van tien gesneuvelde Nederlandse militairen staan, bevindt zich midden op de oprit, schrijft Stolwijk, ‘maar voldoet prima om de was op te drogen of een fiets tegen te stallen.’ Niet alleen in Nederland is de Atjeh-oorlog een verre stem uit het verleden, ook in Atjeh zelf moest Stolwijk diep graven. Toch bracht hij die stemmen naar de oppervlakte en schreef hij een boek dat niet alleen een belangrijke aanvulling is op de al bestaande literatuur over Atjeh, maar ook een actuele stem vertolkt in het debat over kolonialisme.

Anne-Lot Hoek, via het KITLV verbonden aan het onderzoeksproject
‘Dekolonisatie, geweld en oorlog 1945-1950’